વારંવાર થયેલા અનુભવ વડે દૃઢ બંધાઈ ગયેલી હોય છે. એ ભાવનાને લીધે પોતાનો આત્મા જ તે તે નરકના આકારે વિસ્તારને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને તે તે ફળરૂપે નિર્વિવાદપણે પોતાના સ્વરૂપને દેખે છે. જે કોઈ ચિદાત્મા કે દેહ ઈત્યાદિ કોઈ પણ વખતે ચિત્તરૂપ આકાશની અંદર ભાસે છે, અથવા તો જે નથી ભાસતું અથવા જે અપૂર્વ ભાસે છે, તે સર્વ ભ્રાંતિરૂપ કલ્પનાને લીધે ભાસવાથી મનોમય છે, છતાં પણ તે ઘણા લાંબા સમયથી અનુભવેલા દૃશ્યપ્રપંચમાંથી સ્વેચ્છા વડે જ કોઈ કાળે પ્રચલિત થાય છે. ૧—૫૬

यन्नाम किंचन कदाचन चेतनं खे भातं न भातमथवा यदपूर्वमेव। तत्कल्पनाद्भ्रमिते तन्मयमेव तद्धि तस्माच्चिरं च चलतीति यदृच्छयेव॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ભાસની જીવન્મુક્તિ અને અવિદ્યાનું વર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૬૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬૧ મો*

પરમાત્મામાં જગતની ભ્રાંતિ

राम उवाच

यन्मुनिव्याधयोरेतत् वृत्तं नानादशाशतम्। अन्यकारणकं किं स्यादेतत् किं वा स्वभावजम्॥

રામ બોલ્યા : એ મુનિને અને વ્યાધને નાના પ્રકારની જે સેંકડો દશાનો અનુભવ થયો, તેનું કોઈ બીજું કારણ હશે કે સ્વાભાવિક જ તે પ્રમાણે તેમ થયું હશે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પરમાત્મારૂપી મહાસાગરની અંદર એવી પ્રતિભાઓરૂપી અનેક ચકરીઓ નિરંતર પોતાની મેળે જ થતી રહે છે અને તે ચિદાકાશરૂપ છે. પોતાના આત્માની અંદર જ તેની વિવર્તરૂપે પ્રતીતિ થાય છે. જે ચલનશક્તિવાળા ચપળ વાયુમાં કાંઈ કાંઈ ચપળતા નિરંતર ઉદય પામતી રહે છે, તેમ ચિદાકાશમાં સત્ય આત્માના ચેતનપણાને લીધે નિરંતર અનેક પ્રતિભાઓ ઉદય પામતી રહે છે અને તે પદાર્થોના આકારે ભાસતી એક સ્ફૂર્તિ જ કહેવાય છે. આ ચિદાકાશમાંથી ઉદય પામતો પ્રતિભાનો પ્રકાશ એક તેના અવયવ જેવો જ છે અને તે જ્યાં સુધી બીજી બળવાન પ્રતિભા વડે પરાભવ પામતો નથી, ત્યાં સુધી તે તેવા જ પ્રકારે અહીં અનુભવમાં આવે છે. જેમ નાના પ્રકારના અવયવોવાળો અવયવી એક જ હોય છે, તેમ અહીં આ સર્વ, ચિદાકાશ બ્રહ્મના જ અવયવો છે અને તે પોતે અવયવીરૂપે એક જ છે. આ સર્વ પ્રતિભાનું મૂળ અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ જ છે. ચિદાકાશરૂપ આત્માની અંદર કેટલીક પ્રતિભાઓ સ્થિર હોય છે અને કેટલીક અસ્થિર પણ હોય છે. જેમ દેહની અંદર પિંડ, હાથ તથા પગ આદિ આકારોની અવસ્થા સ્થિર છે અને તેની અપેક્ષાએ ઉન્મેષ–નિમેષ આદિ અવસ્થાઓ અસ્થિર છે, તેમ જ ચિદાત્માની અંદર પણ સ્થિર–અસ્થિર પ્રતિભાઓની સ્થિતિ છે. પોતાના આત્માની અંદર ભાસતા સ્વપ્નનગરની પેઠે આ દૃશ્ય પણ ચિદાકાશની અંદર એક તેના ચમત્કારરૂપે ભાસે છે. તેમાં સાર શો હોય? અસાર શો હોય? સત્ય શું હોય અને અસત્ય શું હોય? દૃશ્યનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો સર્વ ચિદાકાશરૂપ છે અને અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિએ જોતાં તે જગતરૂપ દેખાય છે. તેને શું સત્ય કહી શકાય કે અસત્ય કહી શકાય? તે તો અનિર્વચનીય છે, આ સર્વ ચિદાકાશનો જ એક વિવર્ત છે, તેથી ચિદ્રૂપ છે. તો સર્વ પ્રકારે મંગળમય સંસારની અંદર આસ્થા—અનાસ્થા આદિનો વિચાર કેવો હોય? આથી હે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો! તમે યથાસ્થિત સ્વરૂપનો આધાર લઈ સ્થિર થઈને રહો. સમુદ્રમાંથી જેમ અનેક તરંગોનો આવિર્ભાવ થતો રહે છે, તેમ પ્રકાશરૂપ પોતાના આત્મામાંથી કાર્યકારણ-

*આ એકસોએકસઠમા સર્ગમાં, ચિન્માત્રતત્ત્વની કેવળ પ્રતિભારૂપ આ આશ્ચર્યમય જગત પરમાત્માની અંદર અજ્ઞાનને લીધે ભ્રાંતિ વડે ભાસે છે, તેનું બીજું કાંઈ કારણ નથી; જેથી જ્ઞાન થતાં તે બ્રહ્મરૂપ જણાય છે, એ વિષે વર્ણન આવશે.

રૂપે અનેક પ્રતિભાઓના આકારોનો ઉદય થતો રહે છે અને તે આકારો પોતાના સ્વરૂપથી અભિન્ન છે. પોતાના સંકલ્પની પેઠે અને સ્વપ્નસૃષ્ટિની પેઠે જે કાંઈ પોતાનો એક વિલાસ છે, તેને આત્મા જગતરૂપ સમજે છે; તો પછી પૃથ્વી આદિ ક્યાંથી હોય અને કેવાં હોય? એવી રીતે આ ભ્રમ આરોપિતરૂપે ભાસે છે અને અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિથી જોઈએ તો કશું પણ ભાસતું નથી. બ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપની અંદર પોતાની મેળે જ અવિદ્યાને નામે રહ્યું છે. ચિદ્ઘન આત્મ-સ્વરૂપમાં પૃથ્વી આદિ વડે ઘટ્ટપણું સંભવતું નથી, પણ સર્વ જગત ચિદાકાશરૂપ છે. આ જ પરમ બોધ છે અને ભૂમિકાના અભ્યાસ વડે તે સ્થિતિમાં દૃઢ રહેવું એ જ મુક્તપણું છે. આકાશમાં ભાસ્યા કરતા શ્યામપણાની પેઠે આ દૃશ્યરૂપી ભ્રમ ચિદાકાશની અંદર આરોપિતરૂપે રહેલા અજ્ઞાનનું અવલંબન કરીને વિસ્તરી રહેલો છે અને નિર્વિકાર આ શાંત બ્રહ્મ જ જગતના આકારે ભાસ્યા કરે છે. ધ્યાન કરનાર અને નિર્વિ-કલ્પ સમાધિમાં સ્થિતિ થવાને લીધે જેનો દેહ-ભાવ મુકાઈ ગયો છે એવો તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ ક્ષણ વાર ચિન્માત્ર સાક્ષીરૂપ થઈ રહે છે, ત્યારે તેને ક્યાં જગતની પ્રતીતિ થાય છે? તે તમે જ કહો. ચિદાકાશરૂપી ધાતુનો જે ભાગ જ્યાં જ્યાં જેવા જેવા પ્રકારે ભાસે છે, ત્યાં ત્યાં તેવા તેવા પ્રકારે તે સ્વભાવે જ થઈ રહે છે. દૃશ્યની ભ્રાંતિ આકાશ-વત શૂન્ય છે, છતાં જન્મથી તિમિરરોગવાળા પુરુષ-ને દેખાતા બે ચંદ્રમાની ભ્રાંતિના દોષની પેઠે અવિચારી પુરુષમાં તે શાંત થતી નથી. વસ્તુત: જોઈએ તો જે કાંઈ આ દેખાય છે, તે નિર્વિકાર બ્રહ્મરૂપ છે, અનાદિ છે, અનંત છે, અને ચિદા-કાશરૂપ છે; તો તે કેવી રીતે શાંતિને પ્રાપ્ત થાય? અને શું શમી જાય? સ્વચ્છ ચિદ્રૂપતત્ત્વ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને નહિ છોડતાં, જે કાંઈ સ્વપ્નની પેઠે પોતાના સ્વરૂપને વિવર્તરૂપે પ્રસારી દે છે, તે જ આ જગત છે. પરસ્પર થતા શાસ્ત્રાર્થો વડે તીક્ષ્ણ થઈ રહેલી બુદ્ધિથી તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ નિર્વિકલ્પ દશાને પામે છે. આ પ્રમાણે આત્માની સુષુપ્તિ જેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં તેને કોઈ અવર્ણ્ય આત્મતત્ત્વનો અનુભવ થાય છે. તમારી દૃષ્ટિમાં અવિદ્યા જગતને આકારે દૃઢ થઈ રહેલી છે અને સંકલ્પબળથી અવ્યભિચારી ભાસે છે, પણ જેમ નદીની અંદર કોરી જમીન ન હોય તેમ તે અમારી દૃષ્ટિમાં સાવ છે જ નહિ. જેમ સ્વપ્નની અંદર અનુભવમાં આવતી પૃથ્વી મિથ્યા હોવાની કોઈ જગ્યાએ રહી નથી, તેમ આ દૃશ્યસમૂહ પણ અનુભવમાં આવતા છતાં મિથ્યા હોવાથી નથી. જેમ ચિદાકાશ જ સ્વપ્નની અંદર રૂપ આદિ વિષયના આકારે તથા તેનો પ્રકાશ કરનાર ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોના આકારે જાણે થઈ રહેલું હોય તેમ ભાસે છે, તેમ જ જાગ્રત અવસ્થામાં પણ જાગ્રતના સાક્ષીરૂપ તે ચિદાકાશનું સંપૂર્ણ સ્વપ્રકાશ સ્વરૂપ જ જાગ્રતના આકારે થઈ રહેલું ભાસે છે. 'આ જાગ્રત છે અને આ સ્વપ્ન છે' એવી જે ભિન્નતા ભાસે છે, તે સત્ય અધિષ્ઠાનવસ્તુની અંદર અનુભવ વડે નિ:શેષપણે સમાન દેખાતી એ બંને અવસ્થામાં નથી. જેમ સ્વપ્નમાંથી જાગી જતાં આ સ્વપ્નમાં દેખાતી દૃશ્યજાળ બાધિત થઈ ગયેલી પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ બીજા શરીરમાં પ્રબોધને પ્રાપ્ત થનાર ગર્ભમાં રહેલ જાતિસ્મર જીવને પણ, જાગ્રત અવસ્થામાં પ્રસિદ્ધપણે દેખાતી સર્વ પ્રતીતિ બાધિત થઈ ગયેલી જણાય છે. થોડો કાળ રહેનાર અવસ્થાને સ્વપ્ન કહેવામાં આવે છે અને વધારે કાળ રહેનાર અવસ્થાને જાગ્રતરૂપ ગણવામાં આવે છે; બાકી એ બંનેનો અનુભવ એકસરખો જ છે, તેથી તે બંને અવસ્થા સરખી જ છે, જેવો અનુભવ બહાર જાગ્રતમાં થાય છે. તેવો જ અનુભવ અંદર સ્વપ્નમાં પણ થાય છે. આમ સર્વ પ્રકારે ગુણની સમાનતાને લીધે જાગ્રત અને સ્વપ્ન એ બંને અવસ્થા જાણે એક જોટો જ હોય તેવી છે તેમાંથી એકેનું ન્યૂનાધિકપણું કહી શકાતું નથી જેવી જાગ્રતની સ્થિતિ છે, તેવી જ સ્વપ્નની સ્થિતિ છે; અને જેવી સ્વપ્નની સ્થિતિ છે, તેવી

જ જાગ્રતની પણ સ્થિતિ છે. કાળે કરીને એ બંને અવસ્થા 'અસત્ય નથી' એવું બુદ્ધિના અનુભવમાં આવે છે. જેમ જીવિત પર્યંત સેંકડો સ્વપ્નો અનિયમિતપણે જોવામાં આવે છે, તેમ જીવને મોટી અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાની અંદર સેંકડો જાગ્રત અવસ્થા અનિયમિતપણે જોવામાં આવે છે. જેમ ઉત્પન્ન થનારાં અને વિનાશી એવાં અનેક સ્વપ્નો સ્મરણમાં આવે છે, તેમ પૂર્વજન્મનું સ્મરણ આપનારી યોગસિદ્ધિવાળા વિવેકી સિદ્ધ યોગીઓને સેંકડો જન્મોનો પણ અનુભવ હોય છે. એવી રીતે સમસ્ત વસ્તુને સમાન રીતે ધારણ કરી રહેલા અને સમસ્ત વસ્તુના અનુભવરૂપ એવા આત્માની અંદર સ્વપ્નની પેઠે જાગ્રતનો અને જાગ્રતની પેઠે સ્વપ્નના અનુભવ થાય છે. જેમ જગત અને દૃશ્ય એ બંને શબ્દ એક અર્થના વાચક છે, તેમ જાગ્રત અને સ્વપ્ન એ બંને શબ્દ પણ બ્રહ્મરૂપ એક જ અર્થના વાચક છે. જેમ વિશાળ સ્વપ્નનગર ચિદાકાશરૂપ છે, તેમ આ જગત પણ ચિદાકાશરૂપ છે; તો પછી અવિદ્યા ક્યાં રહે અને શી રીતે દેખાય? આકાશરૂપ બ્રહ્મ જ કદાચિત્ 'અવિદ્યા' શબ્દ વડે કહેવાતું હોય, તો અમને શબ્દ વિષયમાં કશો વિવાદ નથી; પરંતુ 'સર્વ ભ્રમની નિવૃત્તિ થતાં જે કાંઈ અવશેષ રહે તે જ હું છું, એમ જણાયાથી કૃતકૃત્યતા છે, એમ અમારો અભિપ્રાય છે. પોતાની કલ્પના વડે જ બંધન છે. જો એમ છે, તો પછી નિત્યમુક્ત આત્માને કલ્પના વડે બંધનમાં નાખવો નહિ. નિરાકાર ચિન્મય આત્મામાં અને નિર્મળ નિરાકાર આકાશમાં શો તફાવત છે? નિરાકાર આત્માને દૃશ્ય નામને ધારણ કરી રહેલ અવિદ્યારૂપી એક ચિદાકાશમાં બંધ અથવા મોક્ષ ક્યાંથી હોય? જો અવિદ્યા વસ્તુ જ નથી, તો પછી કોઈને બંધ બંધનરૂપ નથી અને મોક્ષ મોક્ષરૂપ નથી; કેમ કે બ્રહ્મ સિવાય બીજું '**अस्ति-नास्ति**' (અમુક છે અને નથી) એવા વ્યવહારનું કાંઈ સંતોષકારક સ્થાન જ નથી. અવિદ્યા પણ નથી અને વિદ્યા પણ નથી. જન્મ આદિ વિકારથી રહિત આ ચિદાકાશ જ સ્વપ્નની પેઠે સૃષ્ટિરૂપ દેહને ધારણ કરી લઈ વિવર્તરૂપ પ્રતીતિમાં આવે છે અને તે પોતે પોતાના સ્વરૂપના આકારે રહેલું છે. એક દેશથી ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા બીજા પ્રદેશમાં જનારા ચિદાત્માનું વચમાં જે કાંઈ નિર્વિષય સ્વરૂપ છે, તે જ જાગ્રત અને સ્વપ્નમાં પ્રસિદ્ધ દૃશ્યનું પારમાર્થિક રૂપ છે એવો નિશ્ચય કરવો. અવિદ્યારૂપી રાત્રિની અંદર બહારનું દૃશ્ય અને અંદરનું દૃશ્ય એ બંનેનો પ્રકાશ કરવા માટે સદા જાગ્રત રહેનાર સ્વયંપ્રકાશ અને અદ્વિતીય આત્માનું જે કાંઈ સ્વરૂપ છે, તે જ અહીં જાગ્રત અને સ્વપ્નમાં પ્રસિદ્ધ દૃશ્યનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે. જાગ્રત અને સ્વપ્ન એ બંનેના ભેદનો અનુભવ થવો તે પણ એક કલ્પના છે, એ તેના સાક્ષી વડે જણાયાથી સાક્ષી ચૈતન્યરૂપ છે એમ તમે સમજો. બાકી ચિદ્રૂપ સાક્ષી ચૈતન્યમાં ભેદનો અનુભવ કરનાર કોઈ નથી, કેમ કે ત્રણે અવસ્થામાં અનુગત એવા સાક્ષીચૈતન્યના અંતને બીજો કોણ જોઈ શકે? અભેદબુદ્ધિ અને ભેદબુદ્ધિ એ બંનેય ચિદ્રૂપ છે. જ્યારે એમ છે, ત્યારે પછી દ્વૈત અને અદ્વૈત એ બંને શાંત નિર્વિકાર એક બ્રહ્મરૂપ જ સિદ્ધ થાય છે. જેમ બ્રહ્મનો સદ્અંશ બોધરૂપ પણ છે, અને તેમ ગ્રાહ્યરૂપ પણ થઈ રહેલો છે, તેમ દ્વૈતનો અનુભવ કરનાર સાક્ષી ચૈતન્ય એક જ દ્રષ્ટારૂપ અને દૃશ્યરૂપ થઈ રહેલું છે. જ્યારે સદ્વસ્તુ જ સર્વ દ્વૈતપ્રપંચરૂપે ભાસે છે, ત્યારે સિદ્ધ જ થાય છે કે, ચિદાકાશ જ દ્વૈતરૂપ અને અદ્વૈતરૂપ છે. સૃષ્ટિ પરબ્રહ્મરૂપ છે અને દ્વૈત-અદ્વૈત પણ સત્ય પરબ્રહ્મરૂપ છે એમ પ્રથમ નિર્ણય કરી લેવો. પછી 'નેતિ નેતિ' ઇત્યાદિ વાક્યબળથી સર્વ દ્વૈતનો ત્યાગ કરી દેવો. આમ ચારે બાજુ પ્રકટરૂપે દેખાતા પ્રત્યગાત્મારૂપી ચિદાકાશની અંદર શિલાના જેવા સ્થિર એકરસપણાને ધારણ કરી લઈ, તમે સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈને રહો. હે મહાભાગ્યશાળી! આ પ્રમાણે

ચિન્મય બ્રહ્મની અંદર શિલાની પેઠે પરમ પદમાં સ્થિરતાથી એકરસરૂપે રહીને તમે તમારા તથા વર્ણાશ્રમધર્મના ક્રમને અનુસરો, લૌકિક સ્થિતિનું ઉલ્લંઘન ન કરતાં પોતાના વૈભવ અનુસાર સુખથી ઈચ્છા પ્રમાણે વિષયનો અનુભવ કરો, વિહાર કરો, ખાનપાન કરો અને પોતાના સંબંધી વર્ગ તથા બ્રાહ્મણવર્ગ આદિને સુખથી જમાડો.

यथाक्रमं सुभग यथास्थितं स्थितिं यथोदयं व्रज पिब भुङ्क्ष्व भोजय । अभीप्सितं गतमननो निरिंगनः सुचिन्मये परमपदोपलो भवान् ॥४६॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'નિર્વાણવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૬૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬૨ મો*

અવિદ્યાનો નિષેધ

વસિષ્ઠ ઉવાચ

चिद्व्योमार्थतयार्थानां यथास्थितमिदं जगत् । स्वरूपालोकमननमपि चिद्व्योम केवलम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : રૂપ આદિ બાહ્યવિષયો અને સંકલ્પ આદિ આંતરવિષયો અંદર રહેલા ચિદાકાશરૂપ આત્માના ઉપભોગ માટે છે, તેથી આ જગત યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં છેવટે તો કેવળ ચિદાકાશરૂપે જ અવશેષ રહે છે. સ્વપ્નનો સાક્ષીરૂપે અનુભવ કરનાર ચિદાત્મા જ સ્વપ્નનગરરૂપ થઈ રહેલો છે, તેથી ચિદાત્મા વિના બીજું કશું તે વખતે હોતું નથી. તે પ્રમાણે આ જાગ્રતમાં દેખાતું જગત પણ આકાશની પેઠે નિર્વિકાર એવા શાંત બ્રહ્મરૂપ છે. આ વાતને **'नेह नानास्ति किंचन'** એ શ્રુતિ પુષ્ટિ આપે છે. ચિદાકાશનો વિવર્ત કિંવા આભાસ એક ચિદાકાશરૂપ છે, છતાં તેમાં જે નાના પ્રકારની ભ્રાંતિની પ્રતીતિ થાય છે, તે નિઃસ્વરૂપ છે અને પોતાનું સાક્ષીચૈતન્ય પોતાના સ્વરૂપને જ અનેક પ્રકારે દેખાડે છે. જેમ સ્વપ્નનગર અને ગંધર્વનગરના પદાર્થો એક આભાસરૂપ છે, તેમ આ સર્વ એક આભાસરૂપ છે અને આત્માનો જ તે વિવર્ત છે. પ્રલયકાળની પેઠે હમણાં પણ આ જગત સ્વપ્નનગર અને ગંધર્વનગરની પેઠે આભાસરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે અને અસત્ય છે છતાં તે જાણે સત્ય હોય તેવું થઈ રહ્યું છે. આ સૃષ્ટિ ભાવના અનુસાર સત્ય અને અસત્ય એ બંને રૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. તે જેવી વિવેકી વિદ્વાનોની દૃષ્ટિમાં જણાય છે, તેવી મૂર્ખોને ભાસતી નથી; અને જેવી તે મૂર્ખોને ભાસે છે, તેવી વિવેકીઓને જણાતી નથી. વિવેકી અને મૂર્ખ એ બંને એકબીજાની બુદ્ધિની અંદર જે અનુભવ રહેલો હોય છે, તે સમજવાને કે તમને કહેવાને કે પરસ્પર કહેવાને સમર્થ થઈ શકતા નથી. વિવેકી અને મૂર્ખ એ બંનેની પોતપોતાની બુદ્ધિની અંદર જેવી જેવી સૃષ્ટિ રહી હોય છે, તેવી તેવી જ સ્ફુરે છે. જેમ મદોન્મત્ત અને મદથી રહિત એવા પુરુષનો બુદ્ધિસ્થ પ્રપંચ ભિન્નભિન્ન હોય છે, તેમ વિવેકીની અને મૂર્ખની બુદ્ધિમાં રહેલો પ્રપંચ પણ પરસ્પર ભિન્નભિન્ન હોય છે. વિવેકીની બુદ્ધિ સદા સ્થિરતામાં જાગ્રત હોય છે, તેથી તે સ્થિર આત્મતત્ત્વને જ દેખે છે અને અવિવેકી પુરુષની બુદ્ધિ સદા અસ્થિરપણામાં જાગ્રત રહે છે, તેથી તે અસ્થિર બાહ્ય પ્રપંચને જ દેખે છે. જેમ નદીના જળની અંદર તરંગો દ્રવરૂપે સ્થિતિ કરી રહ્યા હોય છે, તેમ ચિદ્રૂપ પરમતત્ત્વની અંદર સૃષ્ટિરૂપી તરંગો ચેતનપણાને લીધે સ્થિતિ કરી રહ્યા છે. ચેતનનું રૂપ કશારૂપ નથી અને તે જાણે કાંઈક આ જગત આદિના આકારે થઈ રહેલું હોય તેવું ભાસે છે. તે પોતે અદૃશ્ય છે, છતાં સ્વપ્નનગરની અંદર દેખાતા પદાર્થોની પેઠે તે જાણે દૃશ્યરૂપ થઈ રહેલું હોય તેમ જણાય છે. દર્પણમાં ઘટ—પટ આદિ પદાર્થોના પ્રતિબિંબની પેઠે માયાની અંદર ચિદ્રૂપ પરમ તત્ત્વનું જે પ્રતિબિંબ પડે છે, તે જગત શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે અને નિરાકાર હોવા છતાં જાણે

* આ એકસોબાસઠમા સર્ગમાં સર્વ દ્વૈતનું બ્રહ્મમાત્રપણું વર્ણવી, હિતના ઉપદેશ વડે અવિદ્યાનો નિષેધ કરવામાં આવશે.

સાકાર હોય તેમ જણાય છે. આત્માને દેહરૂપ સમજવો એ કેવળ ભ્રાંતિમાત્ર છે; કેમ કે તે દેહ મિથ્યા છે. પિશાચના વિલાસની પેઠે તેનું દેખાવું ભ્રાંતિજન્ય છે અને દૃઢપણે સર્વ પરિશ્રમનું મૂળ છે. મનોરાજ્યની પેઠે તે અસત્ય છે અને કમળ-પત્ર આદિ ઉપર પડેલ લંબાઈ રહેલા જળ-બિંદુની પેઠે ક્ષણભંગુર છે. વિદ્વાન અને અવિવેકી એ બંનેના અનુભવ વડે જે અસત્ય જણાય છે, તેમાં વળી આત્માપણું કેવું હોય? જાડા વાંસને ચીરતાં તેની અંદર રહેલો શબ્દ જાણે બહાર નીકળી સંભળાતો હોય તેમ ભાસે છે, પણ તેમાં કાંઈ શબ્દનું રહેવું કે બહાર નીકળવું હોતું નથી. વળી જેમ જળને વિષે તરંગોમાંથી, અગ્નિને વિષે જ્વાળા આદિમાંથી કંઠ–તાલુ આદિ પ્રદેશમાં પવનના યોગથી અને આકાશમાં પડછંદામાંથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દો જાણે તે તે સ્થળમાંથી બહાર નીકળતા હોય એમ ભાસે છે, પરંતુ પ્રથમથી કાંઈ તેઓ તે તેની અંદર હોતા નથી. તે જ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થો વાસનામય હોવા છતાં જાગ્રત અને સ્વપ્નમાં પ્રતીતિમાં આવે છે, તેથી જાણે તે આત્મામાંથી બહાર નીકળતા હોય તેમ ભાસે છે; પણ તેમની સ્થિતિ અંદર છે જ નહિ, સૃષ્ટિના આદિકાળથી માંડી સ્વપ્નશૈલીની પેઠે પોતાનું આત્મચૈતન્ય જ સર્વરૂપે વિવર્ત-ભાવને પ્રાપ્ત થઈ રહેલું છે. બાકી વસ્તુતઃ જોઈએ તો શબ્દ પણ નથી, અર્થ પણ નથી અને દૃશ્યપણું પણ નથી. જે કાંઈ આ છે અને ભાસે છે, તે પરમાર્થદૃષ્ટિએ સદ્‌રૂપ છે. સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં જ કારણના અભાવને લીધે સદ્‌વસ્તુથી વિલક્ષણ એવું કશું ઉત્પન્ન જ થયું નથી. સર્વે પદાર્થો આમ જ રહ્યા છે, છતાં શબ્દ, ભેદ અને અર્થ એ સર્વને મન વડે કાઢી નાખી 'હું શાંત થઈ રહ્યો છું, નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયો છું. અને હું ચિદાકાશ-રૂપ જ છું' એમ સમજવાનું છે. એક શુદ્ધ બોધરૂપ આત્મવિશ્રાંતિ વડે આ દ્વૈતપ્રપંચનો ત્યાગ કરો. જીવની અંદર પ્રસિદ્ધ રૂપે દેખાતો માનસિક વિક્ષેપ મિથ્યારૂપે પોતાની મેળે જ ઉદય પામેલો છે. આત્મા જ આત્માનો બંધુ અને શત્રુ છે. જો આત્મા વડે આત્માની રક્ષા ન કરી, તો બીજો કોઈ તેનો ઉપાય નથી. જ્યાં સુધી હજી તરુણ અવસ્થા છે, ત્યાં સુધી શુદ્ધ બુદ્ધિરૂપી નૌકા વડે આ સંસારસાગરને પેલે પાર પહોંચી જાઓ. જે કાંઈ તમારે શ્રેય કરવાનું હોય તે આજે જ કરો; કેમ કે વૃદ્ધ થયા પછી શું કરી શકશો? વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં પોતાનાં ગાત્રો પણ ભારરૂપ થઈ પડે છે. બાળપણું અને વૃદ્ધપણું તિર્યક્‌યોનિની પેઠે જ્ઞાનને સાધી આપનાર થઈ શકતું નથી. બાકી, તરુણપણું જો વિવેકવાળું હોય, તો જીવતા જીવિતનું સાફલ્ય કરી આપનાર નીવડે છે. વીજળીના ઝબકારા જેવા આ ચપળ સંસારમાં આવી સદ્‌શાસ્ત્ર તથા સત્સંગતિ વડે મોહરૂપ કાદવમાંથી સારરૂપ આત્મા-ને ખેંચી કાઢવો. અહો! ખેદની વાત છે કે, મનુષ્યો ક્રૂર છે અને તેમની શી ગતિ થશે? તેઓ મોહરૂપી કાદવમાં ખૂંચી ગયેલા આત્માને તેમાંથી બહાર કાઢવામાં પણ પોતાના પુરુષા-ર્થને પ્રકટ કરતા નથી! માટી વડે બનાવેલ વેતા-લોની સભા ગામડિયા પુરુષને સાચી જણાયાથી ભય—જ્વર આદિ દુઃખ આપનાર છે, પરંતુ તેના યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો તે માટીની જણાયાથી ભય—જ્વર આદિ દુઃખ આપનાર થતી નથી. તે જ પ્રમાણે, બ્રહ્મના વિવર્તરૂપ દૃશ્યની શોભા અવિવેકી પુરુષને ભંગ ઉત્પન્ન કરે છે, પણ તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો બ્રહ્મરૂપે જ થઈ રહે છે ને તે કાંઈ પણ ભંગ આપનાર થતી નથી. ખરું તત્ત્વજ્ઞાન થાય, ત્યારે આ દૃશ્ય શમી નહિ ગયા છતાં શમી જાય છે, યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં લયને પામી જાય છે અને દેખાતાં છતાં પણ દેખાતું નથી. પોતાના સ્વપ્નના સમયમાં સ્વપ્નસૃષ્ટિનો પ્રસિદ્ધપણે અનુભવ થાય છે, તો-પણ જાગી ગયા બાદ તેનું અસત્યપણું જણાય છે. તે જ પ્રમાણે, સત્ય અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં આરોપિત રૂપે પ્રતીતિમાં આવતી આ જાગૃત-

સૃષ્ટિ અનુભવમાં આવે છે, છતાં પણ તેના યથાર્થ તત્ત્વનું જ્ઞાન થતાં ચિદાકાશની અંદર શૂન્યરૂપે અવશેષ રહે છે. જન્મથી જ જ્વરની જેમ જળેલા જીવિતરૂપી જંગલને વિષે વાતમૃગના આહારક્રમથી શિથિલ થઈ રહેલી અને મદમસ્ત મન તથા પ્રાણના બાહ્ય સંચારથી ભરપૂર રહેલી આ ઇન્દ્રિયોને જીતી લઈ, તમે જ્ઞાનબળથી આ અવિદ્યાને જીતી લો અને મુક્ત થઈ પાછા પુનર્જન્મને તજી દો. ૧—૨૮

जातिज्वरज्वलितजीवितजंगलेषु जीर्णानि वातहरिणाहरणक्रमेण । माद्यन्मनः पवनपातयुतान्यमूनि जित्वेन्द्रियाणि जयमेहि जहीहि जन्म ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'અવિદ્યાનિષેધ' નામનો સર્ગ ૧૬૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬૩ મો*

ઇંદ્રિયોને જીતવાના ઉપાયો

राम उवाच

विनेन्द्रियजयेनेदं नाज्ञत्वमुपशाम्यति ।
तदिन्द्रियाणि जीयन्ते कथं कथय हे मुने ॥१॥

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ ઇન્દ્રિયોને જીત્યા વિના આ અજ્ઞાનીપણું શાંત થતું નથી; માટે ઇન્દ્રિયો શી રીતે જિતાય તે આપ કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જેમ બળતો દીવો પણ ટૂંકી નજરવાળા પુરુષને સૂક્ષ્મ વસ્તુ જોવામાં ઉપયોગી થતો નથી, તેમ અનેક ભોગોમાં પોતાનો ઉત્કર્ષ પ્રતિપાદન કરવામાં અને જીવનના ઉપાયરૂપ ધન મેળવવા આદિમાં આસક્ત થઈ રહેલા પુરુષને બ્રહ્મજ્ઞાનમાં શાસ્ત્ર આદિ સાધન ઉપયોગી થતાં નથી. વળી તેમાંથી ઇન્દ્રિયો ઉપર તે જય પણ મેળવી શકતો નથી. માટે ઇન્દ્રિયોને જીતવા માટે હું એક નિર્બાધ યુક્તિ કહું છું, તે તમે સાંભળો.

* આ એકસોત્રેસઠમા સર્ગમાં ઇંદ્રિયો જીતવાના ઉપાયો, ચિદાકાશ કે જે અદ્વિતીય છે, તેમાં ચિત્તનો નિરોધ અને આ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ઇત્યાદિ બોધ થવાની હેતુ વિષે વર્ણન આવશે.

કેમ કે એ યુક્તિ વડે થોડી પણ સાધન—સંપત્તિ પોતાના પુરુષપ્રયત્નના બળથી સુખથી મોક્ષસિદ્ધિને સાધી આપે છે. પુરુષ પોતે ચિન્માત્ર છે, એમ તમે સમજો. તે જ્યારે ચિત્તને આધીન થઈ જાય છે, ત્યારે 'જીવ' નામને ધારણ કરે છે. એ જીવ ચિત્તવૃત્તિ દ્વારા જે તરફ ખેંચાય છે, તેમાં તે ક્ષણવારમાં આસક્ત થઈ જાય છે. પોતાના ચિત્તનો પ્રત્યાહાર કરવાનો પ્રયત્ન ચિત્તને બહિર્મુખ ન થવા દેતાં અંતર્મુખ રાખવા માટે તે પ્રયત્નરૂપી તીક્ષ્ણ અંકુશના પ્રહાર વડે મદોન્મત્ત એવા મનરૂપી હાથીને જીતી શકાય છે; બાકી, બીજા કોઈ પ્રકારે તેનો જય થતો નથી. ઇન્દ્રિયોરૂપી સેનાનું ચિત્ત જ મુખ્ય નાયક છે, તેથી ચિત્તને જીતી લેવાથી ઇન્દ્રિયો જિતાઈ જ જાય છે. જેમ કે પગરખાં પહેરેલા પુરુષને કંટકાદિ નડતા નથી, તેથી તેને આખી પૃથ્વી ચામડાથી મઢેલી હોય તેમ જણાય છે. પોતાના જીવાત્માને હૃદયમાં બ્રહ્મની સાથે એક કરી દઈ સ્થિર થઈ રહેનારા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષનું મન પોતાની મેળે જ શરદ ઋતુના ઝાકળની પેઠે શમી જાય છે, હે પ્રિય રામચંદ્રજી! જીવચૈતન્યને યોગ દ્વારા બ્રહ્મમાં રોકી રાખવાથી જેવું ચિત્ત શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેવું તપ, તીર્થ, વિદ્યા અને યજ્ઞ આદિ ક્રિયાઓના સમૂહો વડે તે શાંતિ પામતું નથી. જે જે કાંઈ વિષય બળાત્કારથી સ્મરણપથમાં આવે તેનો અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં લય કરી દેવો, પોતાના નિશ્ચય વડે તેનું સ્મરણ જ કરી દેવું અને જડમૂળથી તેના સંસ્કારોને ઉખેડી નાખવા. આ ઉપાયથી ભોગના હેતુરૂપ વિષયોનો જય કરી શકાય છે. પોતાના પુરુષપ્રયત્ન વડે જો ચિત્તને વિષયરૂપી આમિષમાંથી જરા પણ નિરંતર રોકી રાખવામાં આવે, તો તત્ત્વવેત્તાઓના અનુભવથી સિદ્ધ સ્વરાજ્યપદ (પરમપદ) મળે છે. સ્વધર્મના વ્યવહાર વડે જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તે જ મને રુચે છે, બીજું રુચતું નથી આવા નિશ્ચય ઉપર તમે વજ્રના જેવા દૃઢ થઈ રહો. નિષિદ્ધ પદાર્થોમાં ઇચ્છાને તજીને જે પુરુષ શમનું

અને સંતોષનું સંપાદન કરી રહ્યો હોય છે, તે જિતેન્દ્રિય છે. અંદર ચિદાત્મામાં રસિકતાને વિષે અને બહાર વિષય આદિમાં નીરસતાને વિષે જેનું ચિત્ત ઉદ્વેગ પામતું નથી, તેનું ચિત્ત ઉપશમ પામી જાય છે. ચિત્તનો બહિર્મુખ થવાનો જે પ્રયત્ન છે, તેને રોકી રાખવાથી મન વિષય તરફ દોડવાના પોતાના દુર્વ્યસનને છોડી દે છે. આમ ચિત્ત ચપળતાથી રહિત થઈ જાય છે, એટલે તે વિવેક તરફ વળે છે. વિવેકી અને ઉદાર ચિત્તવાળો પુરુષ જિતેન્દ્રિય કહેવાય છે અને તે વાસનારૂપી તરંગોના વેગ વડે સંસારસાગરમાં તણાતો નથી. સત્સંગતિ અને સદ્શાસ્ત્રોના અવલોકન વડે નિરંતર જિતેન્દ્રિય પુરુષ જગતને વાસ્તવરૂપે સત્ય બ્રહ્મરૂપ દેખે છે. મિથ્યા વસ્તુ તરફ દોડવાથી દુઃખ દેનાર નિર્જળ પ્રદેશમાં થયેલી જળભ્રાંતિ જેમ સત્ય અવલોકનથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે, તેમ સંસારની ભ્રાંતિ પણ સત્ય અવલોકનથી શાંત થઈ જાય છે. દૃશ્યભાવથી રહિત ચિન્માત્રતત્ત્વ જ વિવર્તભાવથી આ જગતરૂપ થઈ રહેલું છે. એવો જેનો સત્ય બોધ થયો હોય છે, તેની દૃષ્ટિમાં બંધ અને મોક્ષ એ બંને ક્યાંથી હોય? શોષાઈ જવાને લીધે આકારથી રહિત થઈ રહેલું જળ ક્ષીણતાને પામી જતાં પાછું પ્રવાહરૂપે વહેતું નથી; તે જ પ્રમાણે કારણથી રહિત દૃશ્ય જ્ઞાન વડે નિર્મૂળ થઈ જતાં પાછું અંકુરિત થતું નથી. ચિદાકાશરૂપ પોતાનો સંકલ્પ 'તમે', 'હું' ઈત્યાદિ રૂપને ધારણ કરી રહેલો છે; માટે અધ્યાસ વડે ખડું થઈ ગયેલ 'હું—તમે' ઈત્યાદિરૂપ આ જગત જ્ઞાન વડે બાધિત થઈ જાય, તો તે અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપ જ જણાય છે. 'હું' ઈત્યાદિરૂપ આ જગત અવિદ્યામાત્ર જ છે, મિથ્યા હોવાથી શાંત છે, શૂન્યમાત્ર છે અને ચિદાકાશરૂપી પોતાના તાત્ત્વિક સ્વરૂપમાં જ રહેલું છે. ચિદાકાશની અંદર તેનો પોતાનો જે વિવર્ત રહે છે, તે જ આ જગતરૂપે ભાસે છે. એ ચૈતન્યરૂપ તત્ત્વ જગતથી સાવ શૂન્ય છે, એટલે તે અત્યંત શૂન્ય છે એવો નિશ્ચય થાય છે. અહીં સ્વપ્નદર્શનના દૃષ્ટાંતનું કોણ ખંડન કરી શકે તેમ છે? જેમ સ્વપ્નસૃષ્ટિ મિથ્યા છતાં અનુભવમાં આવે છે, તેમ આ દૃશ્યપ્રપંચ પણ મિથ્યા છતાં અનુભવમાં આવે છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! સ્વપ્નમાં જે કાંઈ રાજ્ય—વૈભવ આદિરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તે એક સાક્ષીચૈતન્યનો જ વિવર્ત છે અને પોતાના સ્વપ્નનો પોતાને અનુભવ થવો એ જ તેનું સ્વરૂપ છે. તેમાં કર્તા, કર્મ, કરણ આદિ કારકની કાંઈ અપેક્ષા નથી. તે જ પ્રમાણે, જાગ્રત જગતનું પણ સમજી લેવાનું છે. જે કાંઈ કર્તા, કર્મ, કરણ આદિની અપેક્ષાથી રહિત છે, તે સર્વ ચિદ્ઘન છે અને તે મારું પોતાનું સ્વરૂપ છે. આ જગત સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં કર્તા—કર્મ આદિ સાધનસંપત્તિવાળું હોય તો જાણી શકાતું નથી, તેથી તે મારા પોતાના સ્વયંપ્રકાશ આત્મારૂપ જ છે. જેમ સ્વપ્નની અંદર પોતાનું મરણ અનુભવમાં આવતાં છતાં જાગીને જોઈએ તો હોતું નથી અને જેમ નિર્જળ પ્રદેશમાં ઝાંઝવાના જળની ભ્રાંતિ પ્રતીતિમાં આવતાં છતાં વસ્તુતઃ જોઈએ તો હોતી નથી, તેમ આ અવિદ્યા દેખાતાં છતાં વસ્તુતઃ જોતાં છે જ નહિ. સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં ચિદાકાશે પોતાના સ્વરૂપની અંદર જે વિલાસને વિસ્તારી દીધો છે, તે જ નિર્મળ છતાં કાકતાલીયની પેઠે પોતાની મેળે જગતરૂપ થઈ રહેલો છે. નિર્મૂળ જગત નહિ ભાસતાં છતાં જાણે ભાસ્યા કરતું હોય તેવું થઈ રહ્યું છે. જે ચિદાકાશના પ્રકાશથી આ સર્વ અપરોક્ષ રીતે ભાસે છે, તે જ ખરું તત્ત્વ છે એમ વેદવાદીઓનું સમજવું છે. શૂન્યતા જેમ આકાશરૂપ છે અને ચકરીઓનો વ્યાપાર જેમ જળરૂપ જ છે, તેમ જીવ આદિનો જે કાંઈ વિલાસ અહીં અધિષ્ઠાન—ચૈતન્યની અંદર ભાસે છે, તે સર્વ પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. જેમ કોઈ અવયવીનું સ્વરૂપ અવયવો વડે યુક્ત હોય છે, તેવું જીવ આદિ અવયવોવાળું આ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. વસ્તુતઃ તો બ્રહ્મ પોતે નિરવયવ છે. જગતનું સ્વરૂપ વિચારતાં તો તે

કેવળ આભાસમાત્ર છે, તે શાંત અવિનાશી ચિન્માત્રરૂપ છે અને તે પોતાના સ્વચ્છ સ્વરૂપમાં રહેલું છે. તો તેના સ્વચ્છ સ્વભાવની અંદર શો વિચાર કરવાનો છે? પરમ પદરૂપ બ્રહ્મની અંદર આદિની, અંતની કે મધ્ય પ્રદેશની કોઈ પણ કલ્પના નથી. આ અવિદ્યા પણ એક તેનું રૂપ જ છે, બાકી બીજી જુદી અવિદ્યા કશી વસ્તુ નથી. જીવ જાગ્રતમાંથી સ્વપ્નમાં આવે છે અને સ્વપ્નમાંથી જાગ્રતમાં જાય છે, તે પ્રબુદ્ધ હો કિંવા અપ્રબુદ્ધ હો, પરંતુ સદા એકરૂપે (સાક્ષીરૂપે) જ રહેલો છે. સ્વપ્નની અને જાગ્રતની અંદર સુષુપ્તિ તથા તુરીય એ બંને સદાકાળ રહેલાં છે અને વિવેકબુદ્ધિવાળો પુરુષ જાગ્રત અને સ્વપ્ન એ બંનને એક તુરીયરૂપ જ સમજે છે. પ્રબોધવાળા પુરુષની દૃષ્ટિમાં જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ સર્વ તુરીયરૂપ જ છે. તેની દૃષ્ટિમાં અવિદ્યા છે જ નહિ. તે દ્વૈતપ્રપંચમાં રહ્યા છતાં અદ્વૈતદૃષ્ટિમાં જ રહે છે. અવિદ્યાથી રહિત થઈ ગયેલા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષમાં દ્વૈત—અદ્વૈત, હું—તમે અને અમુક આ પદાર્થ એવી કાંઈ કલ્પના પણ કયાંથી હોય? અને સાવ શૂન્યભાવની કલ્પના પણ કેવી હોય? દ્વૈત—અદ્વૈતના પક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલી વાકયરચનાના વિલાસ વડે કિંવા ભ્રાંતિ વડે અવિવેકી બાળકો ક્રીડા કરે છે, પરંતુ જ્ઞાનવૃદ્ધ પ્રૌઢ પુરુષો તેને હસે છે. દ્વૈત—અદ્વૈત સંબંધી વિવાદની ઈચ્છા હૃદયરૂપી આકાશની અંદર એક મંજરીના જેવી છે. તે વિના પ્રબોધરૂપ આકાશની બરાબર શુદ્ધિ થતી નથી. માટે મેં પણ સુહૃદ્‌ભારને સ્વીકારી લઈ વિવાદ વડે અહીં દ્વૈતાદ્વૈત સંબંધી ચર્ચા કરેલી છે અને તે હૃદયરૂપી ઘરની અંદર અવિદ્યારૂપી ભસ્મને (સાવરણીની પેઠે) દૂર કરી દે છે. યોગ્ય અધિકારી પુરુષો અવિદ્યારૂપી કચરો નીકળી ગયા પછી બ્રહ્મમાં ચિત્ત રાખી રહે છે, બ્રહ્મમાં જ પ્રાણને ધારણ કરી રહે છે, પરસ્પર બોધ કરે છે, ભગવદ્‌-ગુણનું વર્ણન કરે છે, શુભ વાર્તાલાપ કરે છે અને પ્રસન્ન થઈ આનંદ પામે છે. આવી રીતે અવિચ્છિન્ન ભકિત વડે પ્રીતિપૂર્વક ભજનારા અને નિરંતર વિચારયુક્ત વિવેકી અધિકારીઓને હું એવી ઉત્તમ બુદ્ધિનો યોગ આપું છું કે જેથી તેઓ તે અવિનાશીપદને પ્રાપ્ત થાય છે. એકમાત્ર તૃણની પણ રક્ષા કરવા માટે યત્ન કરીને ઉપાય સાધવામાં આવે છે, તો જ તે ઉપયોગી થાય છે, તો પછી ત્રૈલોકયના અનેક સમૂહને આચ્છાદન કરી દેનારું બ્રહ્મરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન યત્ન વિના કેમ સિદ્ધ થાય? જે ઉત્તમ સ્થિતિ પાસે, પ્રસરી રહેલું તથા આત્મા સંબંધી દુ:ખથી રહિત અને હૃદયમાં રહેલ અધમ કામને જીતવામાં અસમર્થ આ આખું જગત જે ઉત્તમ સ્થિતિ આગળ ઉપહાસના સ્થાનરૂપ થાય છે, તે જ્ઞાન-મય ઉત્તમ સ્થિતિનો લાભ વિનાયત્ને શી રીતે મળે? રાજ્ય આદિ સુખ તો મનનો એક અંકુર છે અને તે તો શા હિસાબમાં છે? પરંતુ તત્ત્વ-જ્ઞાનથી થતી એક ઉત્તમ વિશ્રાંતિ આગળ ઈન્દ્ર-પદ પણ ઘાસના જેવું અતિ તુચ્છ છે. અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં સૂતેલા અને દૃશ્ય વિષયભોગમાં આસકત રહેલા અવિવેકી મનુષ્યો જેમ દૃશ્યને અતિ આસકિતથી જુએ છે, તેમ શાંત તત્ત્વજ્ઞ મહાત્મા-ઓ દૃશ્યમાં આસકિત બાંધતા નથી, તેઓ તો સુષુપ્તિ જેવી અવસ્થામાં રહીને પ્રબોધને પ્રાપ્ત થાય છે અને નિરતિશય આનંદરૂપ પરમ પદને અતિ આસકિતથી જુએ છે. અતિશય યત્ન કર્યા સિવાય આ દુર્લભ મોક્ષપદ કોઈ દિવસ પ્રાપ્ત થતું નથી. મોટા અભ્યાસરૂપ વૃક્ષનું પરમ પદ એ એક ફળરૂપ છે, એમ તમે સમજો. એટલા માટે જ મેં તમને અભ્યાસની દૃઢતા વિષે વારંવાર કહ્યું છે અને તમારે પણ 'આ ગ્રંથ વડે અને આ અભ્યાસના શ્રમ વડે આપણને શું પ્રયોજન છે' એવી અશ્રદ્ધાવાળી બુદ્ધિ ન રાખવી; કેમ કે કોઈ અતિકુશળ બુદ્ધિવાળાને જ અભ્યાસની અપેક્ષા રહેતી નથી. બાકી, અવિવેકી બુદ્ધિ-વાળા પુરુષના હૃદયમાં તો દુર્બોધ આત્મતત્ત્વ આટલું બધું વિસ્તારપૂર્વક કહેતાં પણ સમજી શકાતું નથી. આ શાસ્ત્રનું વારંવાર આવર્તન

કરવામાં આવે, ઘણા લાંબા સમય સુધી તેનો આસ્વાદ લેવામાં આવે અથવા તેનું શ્રવણ કરવામાં આવે કે તેની કથા કરવામાં આવે, તો અજ્ઞાની પણ તત્ત્વજ્ઞ બની જાય છે. જે માણસ આ શાસ્ત્રનું એકવાર અવલોકન કરીને, 'આપણે એ જોઈ લીધું છે,' એમ કહી છોડી દે છે, તે અધમ પુરુષને બીજાં (સામાન્ય) શાસ્ત્રોમાંથી ભસ્મનો પણ લાભ થતો નથી. આ આખ્યાન ઉત્તમ છે. વેદની પેઠે સદા તેનું અધ્યયન કરવું, વ્યાખ્યાન કરવું અને તેની પૂજા કરવી; કેમ કે તે પુરુષાર્થરૂપી ફળ આપનાર છે. જે ફળ આ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ ફળ વેદથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મળવાથી કર્મ અને જ્ઞાન એ એ બંને પવિત્રતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. વળી આ શાસ્ત્ર જાણ્યાથી વેદાંતનો તર્કપૂર્વક સિદ્ધ થતો સિદ્ધાંત જણાઈ જાય છે; તેમ જ આ આખ્યાન શાસ્ત્રદૃષ્ટિમાં પણ ઉત્તમ ગણાયેલું છે. આ તમને હું દયાર્દ્રપણાથી કહું છું, માયા વડે કહેતો નથી. તમે પણ આ શાસ્ત્ર વિચારવાથી આ દૃશ્યસમૂહને માયારૂપ મિથ્યા સમજશો. માટે આનો વિચાર કરો. આ ઉત્તમ શાસ્ત્ર વિચારતાં જે જે બોધોનો લાભ થાય છે, તેથી જેમ લવણના યોગ્ય યોગથી અથાણાં રુચિકર થાય છે, તેમ બીજાં શાસ્ત્રો રુચિકર થાય છે. આ આખ્યાન અનાર્ય છે, એમ સમજી તેનો અનાદર કરશો મા. ભોગોમાં જ બુદ્ધિને આસક્ત રાખી તમે આત્મહત્યા કરનારા અને વારંવાર જન્મ લેનારા થશો મા. વળી કુત્સિત અજ્ઞાની પુરુષો જ પોતાની નજીક રહેલા જાહ્નવીના જળને છોડીને 'આ આપણા બાપનો કૂવો છે' એવા ખોટા અભિમાનથી તેનું ખારું જળ પીએ છે. તે પ્રમાણે તમે પણ જન્મપરંપરામાં અજ્ઞાની રહેવા માટે નિરંતર વિરુદ્ધ વિચારવાળા ન થાઓ. ૧—૫૬

तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति । यथा भवन्तो विविचारवन्तस्तथानिशं मा भवताज्ञतास्य ॥५६॥

સર્ગ ૧૬૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬૪ મો*

જીવ, જગત અને બ્રહ્મનું ઐક્ય

वसिष्ठ उवाच

जीवाणवो जगत्यंतश्चिदादित्यांशुमंडले ।
यत्र तेऽवयवास्तुल्यास्तेनानवयवात्मता ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: ચિદાત્મારૂપી સૂર્યનાં કિરણના સમૂહની અંદર જગતો સ્ફુરી રહ્યાં છે. તેમની અંદર પ્રસિદ્ધરૂપે જણાતા જીવરૂપી પરમાણુઓ ચિદાત્મારૂપી સૂર્યના જેવા જ છે, તેથી તેમનું નિરવયવપણું સિદ્ધ થાય છે. સર્વ ભેદ કરનાર ઉપાધિરૂપ વસ્તુ પરમ બોધની પ્રાપ્તિ થતાં પોતાના ભ્રાંતિમય સ્વરૂપને છોડી દે છે; અથવા તો સર્વ વાક્યોનો એક બ્રહ્મમાં સમન્વય થઈ જવાથી બીજું ભેદ કરનાર કાંઈ છે જ નહિ. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષના વિષયરૂપ બ્રહ્મ સર્વ અવસ્થામાં (ભેદ આદિરૂપ) મેલથી રહિત છે અને તેમાં કોઈ દિવસ (દ્વૈતરૂપી) કશો પણ મેલ રહ્યો નથી. તત્ત્વને ન સમજનાર અવિવેકી પુરુષોનો જે વિષય હોય તે તો તેઓ જ જાણે. અમે તો 'હું—તમે' ઈત્યાદિ ભેદને જાણતા જ નથી. તમે એ અવિવેકી પુરુષને તથા તે મેલરૂપ વસ્તુને પણ જાણતા નથી. આ અમુક રૂપ છે, હું અમુકરૂપ છું, અમુક મૂર્ખ છે અને અમુક સત્ય છે એવી ભેદભરેલી બુદ્ધિ તત્ત્વજ્ઞમાં સંભવતી નથી; કેમ કે દેવભૂમિરૂપ મેરુપર્વતમાં ઝાંઝવાનું જળ ક્યાં હોય? જેમ એક જ દ્રવ્યના તાત્ત્વિક નિશ્ચય પર સ્થિર રહેલા પુરુષના ચિત્તની અંદર તેનાથી વિરુદ્ધ ભ્રાંતિઓ પેદા થતી નથી, તેમ જ તત્ત્વના વાસ્તવિક નિશ્ચય ઉપર આરૂઢ થઈ રહેલા તત્ત્વજ્ઞની અંદર પણ બીજી ભ્રાંતિઓ ઉત્પન્ન થતી નથી. આ દૃશ્ય હતું નહિ, ઉત્પન્ન પણ થયું નથી, હમણાં વિદ્યમાન પણ નથી અને હવે પછી પણ થશે નહિ; પરંતુ વિવેક વડે

* આ એકસોચોસઠમા સર્ગમાં બ્રહ્મભાવનો આવિર્ભાવ થતાં જીવભાવ અને જગતભાવની નિવૃત્તિ થઈ જતાં—જીવ, જગત અને બ્રહ્મ એ સર્વના એકસરખાપણા વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

જોતાં સદરૂપ બ્રહ્મ જ વિવર્તભાવથી આવા રૂપે રહ્યું છે. ચિદાકાશના વિલાસને જો જગતરૂપ સમજવામાં આવે, તો પોતાના શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ આત્મામાં સ્થિર થઈ શકાય છે અને તેવી જીવન્મુક્ત દશામાં વિવેકી પુરુષો જગતને જ્ઞાનરૂપ જ સમજે છે, પણ તેને જડરૂપે દેખતા નથી. સ્વપ્નને વિષે અને મનોરાજ્યમાં કલ્પી લીધેલાં નગરોને વિષે જેમ સ્વચ્છ ચિદાકાશ વિના બીજું કશું પણ નથી, તેમ જાગ્રતરૂપ પ્રતીતિમાં આવતા આ જગતની અંદર પણ ચિદાકાશ વિના બીજું કાંઈ નથી. વળી નિરાકાર એવા જીવોનું રૂપાંતર પણ થતું નથી. પ્રથમ આ કશું પણ ઉત્પન્ન થયેલું જ નથી અને જે કાંઈ ચેતનસત્તાથી ભારે છે, તે અનાદિ ચિદાકાશરૂપ છે. જ્યાં પ્રથમ ઉપાદાનકારણ, નિમિત્તકારણ કે સહકારી કારણ એ કશું નથી, તેમાંથી આ જગતરૂપ વસ્તુ પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે, આમ કહેવું કેવું (પાયા વગરનું) છે! માટે પ્રથમ અહીં કશું પણ પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થતું નથી. અવિવેકીઓના અનુભવમાં આવતા બ્રહ્મા આદિ પણ વસ્તુતઃ હોતા નથી; પરંતુ આ ચિદાકાશ જ સ્વયંભૂ અને આ પ્રપંચ એ બંને રૂપે પ્રસરી રહેલું છે. ચિત્સત્તા વડે તે આકાશ જેવું શૂન્ય છે, છતાં આવે રૂપે ભાસી રહ્યું છે. ૧—૧૧

तस्मात्स्वयं भवति नेह हि कश्चिदादौ ब्रह्मादयो ह्यविदमा न च नाम सन्ति । व्योमैवमाततमयं स इतः स्वयंभूरित्यादि चिद्गगनमेव चिता विभाति ॥ ११ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધના 'જગત્પરમાત્મનોરૈક્યપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૧૬૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬૫ મો*

જાગ્રત-સ્વપ્નનું ઐક્ય

वसिष्ठ उवाच

जाग्रत्स्वप्ने स्वप्न एव जाग्रत्त्वमनुगच्छति ।
स्वप्नजाग्रति जाग्रत्तु स्वप्नतामुपगच्छति ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: મનોરાજ્ય ક્ષણિક હોવાથી જાગ્રતમાં સ્વપ્નના જેવું છે અને તેમાં ય મનોરાજ્યરૂપી સ્વપ્ન જ જાગ્રદ્ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વપ્નમાં પ્રતીતિ આવતી જાગ્રત અવસ્થામાં આ પ્રસિદ્ધ જાગ્રત સ્વપ્નતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. સ્વપ્ન જાગ્રતમાં અનુસ્યૂત છે અને જાગ્રત સ્વપ્નમાં અનુસ્યૂત છે. સ્વપ્નરૂપ જાગ્રતમાંથી પ્રબુદ્ધ થયેલો આત્મા પાછો જાગ્રતરૂપી સ્વપ્નમાં પ્રવેશ કરે છે. જાગ્રતરૂપ સ્વપ્નમાં રહેલો પુરુષ સ્વપ્નાવસ્થાને 'સ્વપ્ન' એવા નામથી કહે છે અને સ્વપ્નરૂપ જાગ્રતમાં રહેલો જીવ જાગ્રતને 'જાગ્રત' એવા નામથી કહે છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં અનુભવાતી જાગ્રત અવસ્થા જાગ્રતના જેવો જ અનુભવ આપવાથી જાગ્રત જ છે, સ્વપ્ન નથી. હવે મનોરાજ્યમાં પણ એક જાગ્રત સ્વપ્નના જેવું છે અને તે પણ સ્વપ્નના જેવું અનુભવમાં આવવાથી એક સ્વપ્ન જ છે; પરંતુ તે કોઈ દિવસ જાગ્રત નથી. નિરંતર જાગ્રત અવસ્થામાં સ્વપ્ન થોડો કાળ રહેનાર ભાસે છે અને સ્વપ્નાવસ્થામાં નિરંતર જાગ્રત થોડો કાળ રહેનાર ભાસે છે. જાગ્રત અને સ્વપ્ન એ બંનેનો કોઈ દિવસ કશો પણ ભેદ નથી અને પરસ્પર એકબીજાનું અનુસ્યૂતપણું રહેલું છે, પણ યુક્તિ વડે જોતાં તે સત્ય નથી. અતિ પ્રકાશરૂપે પ્રતીતિમાં આવતું જાગ્રતરૂપી સ્વપ્ન મરણસમયે અને જ્ઞાનનો ઉદય થવાના સમયે શમી જાય છે. વળી તે સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એ બંનેના અનુભવકાળમાં શૂન્યરૂપ જ રહે છે. આ જીવનરૂપી સ્વપ્નસમયમાં

* આ એકસોપાંસઠમા સર્ગમાં પરસ્પર ઉત્પત્તિ થવાથી અને પરસ્પર સંબંધને લીધે સર્વનું ચિન્માત્રપણું દૃઢ કરવા માટે, જાગ્રત અને સ્વપ્ન એ બંનેના ઐક્ય વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

મરણ પછીના જન્મરૂપી જાગ્રત દૃશ્યનો અભાવ હોય છે, તેથી તેમાં બીજા જન્મરૂપી જાગ્રતના કોઈ પણ પદાર્થો દેખાતા નથી. શૂન્ય છતાં નાના પ્રકારે થઈ રહેલી એવી જીવિતરૂપી જાગ્રત અવસ્થા જ્યારે વિદ્યમાન હોય છે, ત્યારે પરલોકરૂપી કાંઈ પણ સ્વપ્ન જોવામાં આવતું નથી. જેમ સ્વપ્નની અંદર દેખાતા ત્રણે ય લોક ચિદાકાશના માત્ર ચમત્કારરૂપ છે, તેમ જાગ્રત અવસ્થાની અંદર પણ ઠેઠ સૃષ્ટિના આરંભથી માંડી અંતઃકરણમાં ભાસી રહેલા આ ત્રણે લોક ચિદાકાશના એક માત્ર ચમત્કારરૂપ જ છે. સર્વે પ્રાણીઓ અને પંચમહાભૂતો અસત્ય છતાં સત્ય જણાય છે. સ્વપ્નમાં દેખાતી પૃથ્વીની પેઠે જાગ્રત અવસ્થામાં દેખાતી સૃષ્ટિનું જો કે સાકારપણું વિશાળરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તોપણ પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોતાં તે બિલકુલ નથી, સ્વપ્નની અંદર અનેક રૂપે પ્રતીતિમાં આવતાં છતાં સ્વપ્નસૃષ્ટિ વસ્તુતઃ જોતાં સાવ શૂન્ય જ છે; તે જ પ્રમાણે જાગ્રત અવસ્થામાં પ્રતીતિમાં આવતું આ જગત પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે. તેજમાં રહેલા પ્રકાશની પેઠે ચિદાકાશનો એવો સ્વભાવ છે કે પોતાના સ્વરૂપની અંદર વિશાળ જગતના આકાર તેનો વિવર્ત પ્રતીતિમાં આવે છે. ચિદાકાશનો સ્વાભાવિક ચમત્કાર જ આકાશમાં, ભીંતના પરમાણુમાં, જળમાં અને સ્થળમાં જગતના નામે પૂર્ણપણે પ્રકાશી રહે છે. જો આ જગતરૂપી ભ્રાંતિ અસત્ય છે અને સત્ય વસ્તુની પેઠે તે પ્રતીતિમાં આવવા છતાં આકાશરૂપ જ છે, તો પછી શા માટે તે તરફ આગ્રહ રાખવાનો છે? હે પ્રિય રામચંદ્રજી! ગ્રહણ કરનાર, ગ્રહણ કરવાનો વિષય અને ગ્રહણ કરવું એ ત્રણે શૂન્ય જ છે. જગત (અધિષ્ઠાનસત્તાથી) સત્ય હો કિંવા (આરોપિત રૂપે) અસત્ય હો, પરંતુ તેમાં શો આગ્રહ રાખવાનો હોય? આ જગતની સ્થિતિ આપણને દેખાય છે તે પ્રમાણે હો, કિંવા બીજા પ્રકારે હો, અથવા સાવ ન હો; પરંતુ તેમાં સંભ્રમ રાખવા જેવું કાંઈ નથી. હવે સર્વેનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ તમારા સમજવામાં આવી ગયું છે, તો તુચ્છ ફળમાં ફળરૂપતાનો શો આગ્રહ રાખવો? હવે વિકલ્પો પણ ઘણા છે, માટે તેથી વિરામ પામવાનું છે. ૧—૧૭

इत्थमस्त्विदमथान्यथास्तु वा मैव भूद्भवतु कोऽत्र संभ्रमः । कोऽत्र फल्गुनि फले फलग्रहो बुद्धमेव तदलं विकल्पनैः ॥१७॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જાગ્રતસ્વપ્નકથોપદેશ' નામનો સર્ગ ૧૬૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬૬ મો*

ખ્યાતિઓ વિષે વર્ણન

વસિષ્ઠ उवाच

सार्थकेनात्मशब्देन ख्यातिशब्देन चोज्झिताम् । आत्मख्यातिमिमां विद्धि शिलाजठरनिर्घनाम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: સાર્થક એવો 'આત્મ શબ્દ અને 'ખ્યાતિ' શબ્દ એ બંનેથી રહિત આ આત્મખ્યાતિ છે એમ તમે સમજો અને તે શિલાના અંદરના ગર્ભ જેવી એકરસ છે. સૃષ્ટિના આદિકાળથી આરંભી ચિદાકાશ જ આવા રૂપે પ્રસરી રહેલું છે. એ ચિદાકાશ પોતાના આત્માની અંદર પોતાના વિવર્તને પ્રસારી દે છે અને તે તે પોતે જ સૃષ્ટિરૂપ સમજી લે છે. અહીં નદીઓ વહેતી નથી અને ડૂબવું—તરવું પણ થતું નથી. નિષ્ક્રિય એવું ચિદાકાશ જ પોતાના આકાશ જેવા નિર્વિકાર સ્વરૂપમાં આવા પ્રકારે પ્રતીતિમાં આવે છે. ખ્યાતિ શબ્દથી અને ખ્યાતિ શબ્દના અર્થથી રહિત સ્વયંપ્રકાશ આત્માને (પોતાનો આત્મા સૃષ્ટિરૂપ જણાયાથી) વિદ્વાનો આત્મખ્યાતિ શબ્દરૂપ સમજે છે. આ આત્મા જ આ સર્વ જગતરૂપ છે અને તેને વિષે કશી પણ ખ્યાતિ રહી નથી. વળી કોઈ ખ્યાતિએ તેને કોઈ પણ દેશ—કાળમાં પ્રખ્યાત કરેલો

* આ એકસોછાસઠમા સર્ગમાં આત્મખ્યાતિ વિષે તથા બીજી ખ્યાતિઓ વિષે અને બ્રહ્મરૂપ નીલ શિલાના આખ્યાન વિષે, પ્રશ્નોત્તરપૂર્વક વર્ણન કરાશે.

નથી, તેથી હજી તેમાં અખ્યાતપદ જ ઘટી શકે છે. (પરંતુ ભાવરૂપ અર્થને બતાવનાર '**क्तिन्**' પ્રત્યયાંત અખ્યાતિપદ તેમાં ઘટતું નથી.) પરબ્રહ્મની અંદર ખ્યાતિ અને અખ્યાતિ એ બંને પ્રકારની વાણીની યુકિત ખરી નથી; કેમ કે એ અદ્વિતીય વસ્તુની અંદર ખ્યાતિ કે અખ્યાતિ કેવી હોય? અખ્યાતિ, અસત્-ખ્યાતિ, અન્યથાખ્યાતિ અને બીજી આત્મખ્યાતિ એ સર્વ ચિન્માત્રરૂપ પ્રકાશનો ચેતનસત્તા વડે પ્રતીતિમાં આવતો એક ચમત્કાર જ છે; તેમ જ તેની સત્તા વડે જ તે અનુભવમાં આવે છે. ચિદાકાશરૂપી સૂર્યનાં સ્વચ્છ (અગ્નિના તણખાની પેઠે કલ્પી લીધેલાં) ચિદભાવરૂપી કિરણો જ્યાં જ્યાં જેવા પ્રકારે વિવર્તભાવોને પામી જાય છે, ત્યાં ત્યાં તે તેવા પ્રકારે અનુભવમાં આવે છે. આત્મખ્યાતિ, અસત્-ખ્યાતિ, અખ્યાતિ અને અન્યથાખ્યાતિ એ સર્વ આત્માનો વિવર્ત એટલે ચિદાકાશના ચમત્કારરૂપ છે અને તેની વિભૂતિઓ છે. આત્મખ્યાતિ એવા નામના પદને છોડી દઈ, તેનો જે મૂળ અર્થ છે, જે છેવટે અનાદિ અને અનંત નિષ્પ્રપંચ બ્રહ્મની અંદર પર્યવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ અહીં એકરસરૂપે રહેલો છે. અને એ મૂળ અર્થ અંતે તો અનાદિ તથા અનંત એવા નિષ્પ્રપંચ બ્રહ્મની અંદર છેવટે લય પામે છે. આ સંબંધમાં કાનને શોભા આપે એવું એક મોટું આખ્યાન તમે સાંભળો. તે દ્વૈતદૃષ્ટિનું ખંડન કરનાર અને જ્ઞાનરૂપી સૂર્યને ઉજાસ આપનાર છે. કરોડો યોજનના પ્રમાણની એક મહાવિશાળ નિર્મળ શિલા છે. અને ચારે બાજુથી શ્યામ એવું આકાશ જો ભીંતરૂપ હોય, તો તે તેના જેવી કઠિન, વિશાળ અને નિર્મળ છે, તે શિલાની અંદર કોઈ પણ પ્રકારના સાંધાઓનાં બંધન નથી, તે ઘાટી છે, વજ્રના જેવી દૃઢ કિંવા સ્થિર છે, અત્યંત પુષ્ટ છે, કઠિન જઠરને ધારણ કરનારી છે અને આકાશના જેવી નિર્મળ છે. અસંખ્ય કલ્પોના સમૂહ સુધી તે અવિનાશી છે, ઘાટા અંગવાળી છે, મનોહર અવયવ વડે રમણીય છે અને નિર્મળપણાથી તે આકાશરૂપ જ જણાય છે. તેની વિશિષ્ટ* જાતિ કોઈના જાણવામાં આવતી નથી; તેમ જ કયા દેશમાં, કયા કાળમાં અને કયા પ્રકારે થઈ તે પણ કદી કોઈના જાણવામાં નથી. વળી તે દૃઢ છે, અનંત છે, કઠિન છે, વજ્રના જેવી બળવાન તથા સ્થિર છે અને અવિનાશી છે. પંચમહાભૂતો અને ચારે પ્રકારના પ્રાણીઓથી રહિત તેના જઠરની અંદર અનેક પદ્મના સમૂહો, શંખો, ગદાઓ તથા ચક્રો આદિ રેખારૂપે અને તેના અંગરૂપે રહ્યાં છે. એ શિલાના ગર્ભની અંદર આકાશ, વાયુ, જળ, તેજ અને પૃથ્વી ઈત્યાદિ જગત હતું જ નહિ, પરંતુ તેણે પોતાની રેખાનાં જ એ સર્વ નામો પાડયાં હતાં અને દેહોરૂપી રેખાઓની અંદર પોતાની 'જીવ' એવી સંજ્ઞા પાડી હતી.

રામ બોલ્યા: શિલા સ્વાભાવિક રીતે જડ જ હોય છે, તો તેમાં ચૈતન્ય ક્યાંથી હોય? અને જો જડ હોય, તો પછી તે પોતાની રેખાનાં આકાશ, વાયુ આદિ નામો કેમ કલ્પી શકે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: વિશાળ અને ઉજ્જ્વળ એ શિલા ચેતન પણ નથી અને જડ પણ નથી. તેની જાતિ કોણ જાણી શકે? અને તે વખતે ત્યાં બીજો કોણ હોય?

રામ બોલ્યા: શિલાના ગર્ભમાં રહેલી રેખાને કોણ દેખે છે અને શી રીતે દેખે છે? એ શિલાની અંદર કોણે એ વિચિત્ર રેખાઓ આલેખી? ક્યારે આલેખી અને શી રીતે આલેખી? આપ તે મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: એ અતિ દૃઢ શિલા કોઈથી ભેદી શકાય કે આલેખી શકાય તેવી નથી તેમ જ તેનો કોઈ ભેદનાર કે આલેખનાર પણ નથી. આ સર્વ અપાર અને અનંત દેહવાળી એ શિલાથી વ્યાપ્ત છે. એ શિલાના ગર્ભની અંદર અનંત વૃક્ષો, પર્વતોના સમૂહો, નગરો અને ગામો

* વિજાતીય વસ્તુથી જુદી પાડનારી જાતિ; જેમ કે બ્રાહ્મણજાતિ, ક્ષત્રિયજાતિ આદિ કે જે તે તે વ્યકિતને ઇતર વ્યકિતથી જુદી પાડવામાં ઉપયોગી થાય છે.

અનંત રેખાઓરૂપે રહેલાં છે. તેમાં પ્રતિમાની પેઠે દેવતાઓ અને દૈત્યો સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મરૂપે તથા સાકાર નિરાકારરૂપે રેખાના આકારે રહેલા છે. તેની અંદર મહાવિશાળ 'આકાશ' નામની એક મોટી રેખા રહી છે અને તેના મધ્યમાં બીજી સૂર્ય–ચંદ્ર એવા નામને ધારણ કરનારી ઉપ-રેખાઓ પણ રહી છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! શિલાના ઘાટા ગર્ભની અંદર રહેલી એ રેખાઓને કોણે દીઠી છે? તે કેવા પ્રકારની છે અને તે શી રીતે જોવામાં આવે? તમે તે મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! શિલાના ગર્ભની અંદર રહેલી એ સર્વ રેખાઓ એવા જ પ્રકારની મેં જોઈ છે. જો તમારી ઇચ્છા થતી હશે, તો તમે પણ સમાધિ વડે તે જોઈ શકશો.

રામ બોલ્યા : એ શિલા તે વજ્રના જેવી દૃઢ છે અને તેને ભાંગીને તેની અંદર જોઈ શકાય તેમ નથી; છતાં તમે તેની અંદર રહેલી એ રેખાઓ શી રીતે જોઈ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! આ હું 'વસિષ્ઠ' નામનો દેહધારી પણ એ શિલાના ગર્ભમાં રહેલો હોવાથી એક રેખારૂપ જ છું; તેથી ત્યાં રહી હું એ સર્વ રેખાઓના સમૂહને નિર્બાધપણે દેખું છું. બાકી બીજા પ્રકારે તે શિલાને ભાંગવાને કોણ સમર્થ થઈ શકે? હું તો એ શિલાની અંદર જ રહ્યો હતો, તેથી શિલાની અંદર રહેલા સર્વ સમૂહોને દેખતો હતો.

રામ બોલ્યા : એ શિલા કઈ? તમે પોતે કોણ અને ક્યારે રહ્યા છો? આપ મને તે કહો; અને વળી આ શિલાના નામથી તમે શું કહ્યું તથા શું દીઠું, તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ મેં તમને જે શિલાના નામથી વચનરસના વડે વર્ણવી બતાવી છે તે પરમાત્માની મહાસત્તા જ છે; બાકી કાંઈ બીજી વિશાળ શિલા નથી. પરમાત્માની મહાસત્તારૂપ શિલાના છિદ્રરહિત ગર્ભની અંદર આપણે સર્વ એ શિલાના માંસની પેઠે રહ્યા છીએ. આકાશ એ પરમાત્માની મહાસત્તારૂપ શિલાના એક અંગ-રૂપ છે, એમ તમે સમજો. વાયુ પણ એ શિલાના અવયવરૂપ છે. ક્રિયા, શબ્દ, વાસના અને કાળની કલ્પના એ પણ તે શિલાના અંગરૂપ જ છે. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર—એ સર્વ તે શિલાના એક અવ-યવરૂપ કહેવામાં આવે છે.આપણે સર્વ પરમાત્માની મહાસત્તારૂપી એ શિલાના માંસની પેઠે તેની અંદર જ રહેલા છીએ. આપણે વસ્તુતઃ કાંઈ તેનાથી જુદા નથી, પરંતુ આપણે જુદા છીએ એમ ભ્રાંતિ વડે સમજીએ છીએ. આ એક ચિન્માત્રતત્ત્વરૂપી અતિ મોટી વિશાળ શિલા છે, તે વિના જો બીજું કાંઈ હોય તો ક્યાં છે અને શું છે, તે તમે જ કહો. જેમ જળ તરંગરૂપે ભાસે છે અને જેમ સ્વપ્નની અંદર પોતાનો શુદ્ધ આત્મા જ ઘટ, પટ, ખાડા ઇત્યાદિરૂપે દેખાય છે, તેમ જાગ્રતમાં પણ શુદ્ધ આત્મા જ ઘટ, પટ, ખાડા ઇત્યાદિ આકારે જણાય છે. આ સર્વ બ્રહ્મ વડે ભરપૂર છે, ચિન્માત્રતત્ત્વ વડે ઘટ્ટપણે વ્યાપ્ત છે, પારમાર્થિક સત્ય તત્ત્વ વડે એકરસ થઈ રહેલું છે અને સર્વ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી એકરસ છે એમ વિવેકીઓ સમજે છે. આ સર્વ પ્રપંચ છિદ્રથી રહિત છે, અનાદિ છે. અનંત છે અને મધ્ય ભાગથી પણ રહિત મહા-ચૈતન્યરૂપી શિલાના એક ગર્ભરૂપ છે. વળી તે બ્રહ્મરૂપ આત્માએ પોતે જ પોતાની કલ્પના વડે જગત, સૃષ્ટિ, ભુવન, દૃશ્ય ઇત્યાદિ નામોની ઘટના કલ્પી લીધેલી છે. ૧—૪૦

एकं महाचिति शिलोदरमेव सर्वं सौषिर्य-वर्जितमपारमनादिमध्यम् तेनात्मनेव कलिता कलनात्मनेयं सर्गा जगद्भुवनमित्यपि दृश्यनाम्नो॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધનો 'શિલોપાખ્યાન' નામનો
સર્ગ ૧૬૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬૭ મો*

ચાર ખ્યાતિનો નિષેધ અને આત્મતત્ત્વનું નિરૂપણ

वसिष्ठ उवाच

आत्मख्यातिरसत्ख्यातिः ख्यातिरख्यातिरन्यथा ।
शब्दार्थदृष्टयस्तज्ज्ञ प्रत्येताः शशशृंगवत् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આત્મખ્યાતિ, અસત્-ખ્યાતિ, ખ્યાતિ, અખ્યાતિ અને અન્યથાખ્યાતિ—એ સર્વ શબ્દ તથા અર્થસંબંધી દૃષ્ટિઓ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને સસલાના શિંગડાના જેવી કેવળ મિથ્યા જ ભાસે છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! નિર્વિકલ્પ ચિદાકાશની અંદર કોઈ દિવસ એ કશી પણ કલ્પના સંભવતી નથી. અનિર્દેશ્ય આત્મતત્ત્વરૂપે રહેલો વિવેકી પુરુષ તો ખ્યાતિ-અખ્યાતિ આદિના મૂળરૂપ એવી ચિત્તની ચેષ્ટાથી રહિત થઈને સદાકાળ શાંત દશામાં જ રહે છે. આ સર્વ આત્મખ્યાતિ આદિ કલ્પનાઓ ચિન્માત્ર તત્ત્વમાંથી જ ઉદય પામે છે અને તે શુદ્ધ ચિન્માત્રતત્ત્વ અતિ શુદ્ધ આકાશરૂપ જ છે. વળી સર્વ કલ્પના એ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાં આરોપેલી મારા જોવામાં આવે છે. અદ્વિતીય ચિદાકાશની અંદર આ આત્મા છે અને આ ખ્યાતિ છે એવો કલ્પનાનો ભ્રમ સંભવતો નથી; માટે એ શબ્દને છોડી દઈ, કેવળ પરમાર્થપરાયણ થઈ રહો. એવા નિશ્ચય પર આવી જતાં ગતિ, સ્થિરતા અને ભક્ષણ ઈત્યાદિ ક્રિયા કરનારું જગત પણ સર્વ પ્રવૃત્તિથી રહિત આકાશના જેવું નિઃસંકલ્પ, સ્વચ્છ અને અવિચ્છિન્ન ભાસે છે. તે નાના પ્રકારના મહાન શબ્દવાળું છે, છતાં શિલાની પેઠે મૌનને ધારણ કરી રહેલું જણાય છે. નિરંતર તે ગતિમાન છે, છતાં આકાશના જેવું અને પર્વતના જેવું અતિસ્થિર ભાસે છે. તે નાના પ્રકારના આરંભોવાળું છે, છતાં મહાશૂન્ય છે અને નિષ્કલંક છે. પંચભૂતાત્મક છતાં તે આકાશની પેઠે શૂન્ય અને પંચભૂતથી રહિત છે. પદાર્થો વડે તે વ્યાપ્ત છે, છતાં શૂન્ય છે અને જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. સ્વપ્નમાં દેખાતા મોટા નગરના જેવું દેખાતાં છતાં તે સ્વચ્છ ચિદાકાશરૂપ છે. સંકલ્પનગરની પેઠે આરંભવાળું છતાં તે આરંભથી રહિત છે, આકાશમાત્ર છે, ભ્રાંતિ વડે જ પ્રતીતિમાં આવે છે અને સ્વપ્નમાં થતા સ્ત્રીસંગના જેવું કેવળ આભાસરૂપ છે, અનુભવમાં આવતાં છતાં તે વ્યર્થ છે. પ્રતિબિંબરૂપે દેખાતી સ્ત્રીના જેવું કેવળ પ્રતીતિમાત્ર છે અને નાના પ્રકારના અનુભવો અને રચનાઓ વડે યુક્ત છે, છતાં વસ્તુતઃ જોતાં તે વસ્તુશૂન્ય છે.

રામ બોલ્યા : જાગ્રતરૂપે અને સ્વપ્નરૂપે પ્રતીતિમાં આવતું આ દૃશ્ય સ્મૃતિ વડે જ દેખાય છે, એમ હું માનું છું. વિદ્યમાન ન છતાં દેખાતા પદાર્થોનું સ્મરણ થવું એ જ તેમાં કારણરૂપ જણાય છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જે સર્વ પદાર્થોની સત્તારૂપે રહેલું છે, ચિદ્રૂપ છે, અવિનાશી છે અને અપરિમેય છે, તે જ સત્યતત્ત્વ કાકતાલીયની પેઠે પોતાના વિવર્તરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. તે જ આ જગત છે, એમ તમે સમજો. સર્વત્ર જળની અંદર જેમ તરંગો રહ્યા હોય છે, તેમ એ જ તત્ત્વ (પોતાના સ્વરૂપભૂત) શાંત પરમાત્માની અંદર આવા રૂપે થઈ રહેલું છે. સર્વના આત્મારૂપ પરમાત્મા ચિદાકાશરૂપ છે, મોક્ષરૂપ છે અને જીવભાવરૂપ ઉપાધિથી રહિત છે. તેની અંદર કારણ વિના સ્વાભાવિક રીતે જ આ બધું દૃશ્ય ભાસે છે અને તે તેના પોતાના સ્વરૂપથી જુદું નથી. જ્યારે જ્યારે ચિદાત્માની અંદર જેવું જેવું ભાન થાય છે, તેવું તેવું સર્વદા તેને ભાસે છે. જ્યાં કાંઈ પણ ભાસતું નથી, ત્યાં કોઈ સમયે તેની દૃષ્ટિમાં કાંઈ જ નથી. આત્મા પોતે બ્રહ્મરૂપ છે. બ્રહ્મના વિવર્તરૂપે અનેક આકારે ભાસત પોતાના સ્વચ્છ સ્વભાવમાં તેણે પોતાના સ્વરૂપને નહિ છોડતાં પંડે જ ચેતનપણાથી અમુક જાગ્રત

* આ એકસોસડસઠમા સર્ગમાં વિવેકી પુરુષોની દૃષ્ટિ વડે વાદીની ચાર પ્રકારની ખ્યાતિનો નિષેધ કરી ત્રણે અવસ્થાથી રહિત આત્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કરાશે.

છે, અમુક સ્વપ્ન છે, અમુક સુષુપ્તિ છે અને અમુક તૂર્ય છે એવી સંજ્ઞાઓ કલ્પી લીધેલી છે. વળી તેણે જ બ્રહ્મ, આત્મા ઈત્યાદિ સંજ્ઞાઓ પણ કલ્પેલી છે. વસ્તુતઃ જોતાં સ્વપ્ન પણ નથી, જાગ્રત પણ નથી, સુષુપ્તિ પણ નથી, તુરીય પણ નથી અને તેથી જુદું બીજું કાંઈ પણ નથી; કિંતુ સર્વ પરમ શાંત ચિદાકાશરૂપ છે. અથવા તો (આત્મા સદા જાગ્રત હોવાથી) આ સર્વ સદૈવ જાગ્રતરૂપ છે અથવા તો સદાકાળ આ સર્વ (ભ્રાંતિ માત્ર હોવાથી)સ્વપ્નરૂપ છે, અથવા તો સર્વ સદાકાળ અવિદ્યારૂપી આવરણ વડે આચ્છાદિત હોવાથી સુષુપ્તિરૂપ છે. અથવા તે સદાકાળ આ સર્વ (આત્મારૂપ હોવાથી) તુરીયરૂપ છે, અથવા તો સર્વદા ત્રણે અવસ્થાની અપ્રસિદ્ધિને લીધે તુરીયરૂપ નથી. અમે નિર્વિકલ્પ દશાને લીધે શાંતરૂપને ધારણ કરી રહ્યા છીએ તે આ સર્વ વાતને જાણતા નથી. ચિદાકાશરૂપ મહાસાગરના મહાવિશાળ ઉદરની અંદર શૂન્યતારૂપી જળ રહ્યું છે અને તેમાં ફીણના જેવું કિંવા પરપોટાના જેવું આ જગત છે. ચિદાકાશના એક વિવર્તરૂપ સ્વપ્નની અંદર દેખાતી વસ્તુ સત્ય હો કિંવા અસત્ય હો, પરંતુ તે વસ્તુ જ્યારે જેવા જેવા પ્રકારે કલ્પનામાં આવે છે, ત્યારે તેવા તેવા પ્રકારે જ તે અનુભવાય છે. તે જ પ્રમાણે જાગ્રતનું પણ સમજવું. આ એક ચિદાકાશનો વિવર્ત જ છે અને તે પોતાની કલ્પના પ્રમાણે ભાસે છે. ચિદાકાશ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહેલું છે. ચિદ-રૂપ સત્યતત્ત્વ પોતાના ચિદ્‌રૂપમાં રહેલું છે અને તે આત્મારૂપે સર્વત્ર પ્રસરી રહેલું છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા ચિદાકાશની એક મજ્જારૂપ છે અને તે સર્વદા આવા રૂપમાં જ રહેનાર છે, તે ઉદયને કે અસ્તને પ્રાપ્ત થતો નથી અને આ જગત એક તેના અવયવરૂપ છે. મહાપ્રલય અને સૃષ્ટિ આદિ કાળના વિભાગોમાં મહાપ્રલયરૂપ રાત્રિ-ઓની અને સૃષ્ટિરૂપી દિવસોની સ્થિતિ છે. તેઓ તે મહાપ્રલયાદિ આપણા કેશ--નખ આદિની પેઠે પરમાત્માના જ અવયવરૂપ થઈ રહ્યા છે.

બ્રહ્મની જગતરૂપે પ્રતીતિ થાય કે ન થાય એ વાત એક બાજુએ રહી, પરંતુ તેનું ચિદ્‌રૂપ કે માયારૂપ એ મહાચૈતન્યનો એક સ્વભાવ છે. તેથી વાયુનું ચલન જેમ વાયુથી જુદું નથી, તેમ તેનાથી જુદું નથી. માટે જાગ્રત શું છે? સ્વપ્ન શું છે? સુષુપ્તિ શું છે? તૂર્ય શું છે? સ્મૃતિ શું છે અને ઈચ્છા પણ શું છે? આ સર્વ ત્યાગ કરવા યોગ્ય વિચારો તુચ્છ છે. જ્યારે અંદર રહેલું પોતાનું આત્મચૈતન્ય જ બહારના પદાર્થોરૂપે ભાસે છે, ત્યાર પછી દ્વૈત ક્યાં રહ્યું? પદાર્થોની શોભા પણ ક્યાં રહી અને સ્મૃતિ પણ ક્યાં રહી? જેમ સૂર્યનારાયણનો આકાશમાં પ્રસરી રહેલો પ્રકાશ સૂર્યથી જુદો નથી, તેમ જે કાંઈ આ દૃશ્ય પોતાને (આત્માને) ભાસે છે, તે એક પોતાનો જ વિવર્ત છે અને ભેદથી રહિત છે તેથી તેને જુદું કહી શકાતું નથી. જો કદાચિત્ બહારના પદાર્થો સત્ય હોય, તો હજી તેના અનુભવથી થતી સ્મૃતિને સૃષ્ટિના આરંભકાળથી જગતની સ્થિતિના કારણરૂપ કહી શકાય પરંતુ પ્રથમ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં પંચમહાભૂતોરૂપી કારણોના અભાવને લીધે પ્રાણીઓનો અત્યંત અસંભવ છે, તેથી આ બહારના કોઈ પદાર્થ જ નથી. અવિવેકીઓને પ્રતીતિમાં આવતો આ જગત આદિ અને હું (અહંકાર) આદિ પદાર્થ અવિચાર-દૃષ્ટિ વડે જોતાં દેખાય છે, પણ વસ્તુતઃ જોતાં જેમ સસલાને શિંગડું નથી, આકાશવૃક્ષ નથી, વંધ્યાપુત્ર નથી અને કાળો ચંદ્રમા નથી, તેમ એ પણ કાંઈ નથી જ. હે રામચંદ્રજી! આ મોટા આકારવાળું જે જગત જોવામાં આવે છે, તે સર્વ વિવેકીઓની દૃષ્ટિમાં કોઈ પણ જાતનું રૂપ નથી, તે તો અખંડિત બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે. હે રામચંદ્રજી! એકરસ એવા ચિદાકાશની જ્ઞાનરૂપ મજ્જા નિરંતર રહ્યા છતાં જ્યારે જેવા જેવા પ્રકારે ઉદય પામે છે, ત્યારે તેવા તેવા પ્રકારે ઉપચારથી વ્યવહારની અંદર તેનો ઉદય—અસ્ત કલ્પી લેવામાં આવે છે. જ્યારે તે આકાશની અંદર પોતાના આભાસને મિથ્યા છતાં પૃથ્વી

આદિરૂપે સમજે છે, ત્યારે તે પૃથ્વી આદિ કલ્પનાને ધારણ કરી લે છે. જન્મ આદિ વિકારથી રહિત મહાચૈતન્ય કેવળ આકાશરૂપ પોતાના વિવર્તને પૃથ્વી આદિરૂપે વ્યવહાર કરવાથી પૃથ્વી આદિ નામો વડે કહે છે. બાળક જેમ આકાશની અંદર પોતાના મનોરાજ્યના નગરને કલ્પી લે છે, તેમ અવિનાશી ચિદાકાશ આકાશના જેવા પોતાના સ્વરૂપની અંદર 'આ પૃથ્વી છે' એવી કલ્પનાને ધારણ કરી લે છે. 'નિર્વિકાર ચિદાકાશનું જગતરૂપે ભાન થવું અને જગતરૂપે ભાન ન થવું એ બંને વાત એક જ અધિષ્ઠાનમાં કેમ ઘટી શકે?' આવી શંકા કરવી યોગ્ય નથી; કેમ કે આકાશમાં રહેલો પવન જેમ ચપળતા અને સ્થિરતા બંનેને ધારણ કરે છે, તેમ સ્વભાવે જ એ પરમ તત્ત્વ પણ સવિકલ્પ ભાવને અને નિર્વિકલ્પભાવને ધારણ કરે છે. વાસનાના ઉદય વડે જેમ જેમ એ ચિદાકાશ સ્ફુરણને ધારણ કરે છે, તેમ તેમ આ જગતનો ભાસ થાય છે; બાકી, વાસ્તવિક રીતે નિરાકાર ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપની અંદર રહેલું છે. આ પૃથ્વી આદિ કશું કોઈ કાળે સત્ય નથી. એ દૃશ્ય જેવું ભાસતું હોય તેવું ભલે સુખથી ભાસો. એ પ્રતીતિમાં આવતાં છતાં પણ ચિદાકાશરૂપ હોવાથી તેને સત્ય કે અસત્ય કાંઈ કહી શકાતું નથી. પ્રપંચનું સ્વરૂપ કાંઈ જ નથી, પરંતુ કાંઈ અનિર્વચનીય તો છે. આ જગત આવું છે કે આવું નથી અને સત્ય છે કે અસત્ય છે ઈત્યાદિ યથાસ્થિત લોકપ્રચલિત વૃત્તાંતને પ્રાજ્ઞ પુરુષ જાણી શકે છે; બાકી, બીજો મૂર્ખ તેને જાણી શકતો નથી. વિવેકી પુરુષ પોતે જ સર્વના હૃદયાકાશમાં આત્મારૂપે રહેલો છે. આથી તેના વિલાસરૂપે પ્રકટ જણાતી દૃશ્યની શોભામાંનું આ બાહ્ય બ્રહ્માંડ છે અને આ તેની અંદર રહેલું શરીર છે એવી ભેદની કલ્પના વડે નામોની રચના કરી છે. એ સર્વ ઘટના મહાચિત્સત્તાની જ છે. અહીં બાહ્ય શું છે? અંદર શું છે? દૃશ્ય શું છે અને દૃશ્યપણું શું છે? સર્વ આવા રૂપે વિદ્યમાન છતાં શાંત પરમ મંગલરૂપ બ્રહ્મમય છે. આમ સમજીને પ્રણવમાં અભેદકલ્પના વડે તેનો લય કરી દઈને તમે શાંત થઈ રહો. વાચ્ય અને વાચકની દૃષ્ટિ રાખ્યા વિના શાસ્ત્રાર્થનો વિચાર થતો નથી. તે વિચાર પણ તેના વિકલ્પવાળા અવયવો સહિત કરાયો હોય તો જ સિદ્ધિ આપે છે. જેમ દીવા સિવાય રાત્રિએ અંધકારમાં ચાક્ષુસ (પ્રત્યક્ષ) જ્ઞાન થતું નથી, તેમ તેવા સાંગ વિચાર વિના કશી પણ સિદ્ધિ થતી નથી. માટે અંદર થયા કરતી અનેક વિકલ્પોના સમૂહોથી ભરપૂર એવી સંકલ્પની કલ્પનાને યથાર્થ વિચારથી નિર્મળ થયેલી ઉત્તમ બુદ્ધિથી દૂર કરો તથા સર્વ શાસ્ત્રના સારરૂપ અને મહાપુરુષાર્થરૂપ અદ્વિતીય આત્મામાં મનને નિષ્ઠાવાળું રાખો, તેમ જ આ સંસારમાંથી ઊડીને એ એક નિષ્ઠાથી ઉત્તમ મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થાઓ. ૧—૪૬

तस्मादपास्य परयाऽमलया धियान्तः संकल्पकल्पनमनल्पविकल्पजालम् । कृत्वा मनः सकलशास्त्रमहार्थनिष्ठमुड्डीय गच्छ पदमुत्तममेकनिष्ठः ॥ ४६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જાગ્રતસ્વપ્નસુષુપ્તિઅભાવપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૧૬૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬૮ મો*

સૃષ્ટિનો અધ્યારોપ અને તેનો નિષેધ

वसिष्ठ उवाच

अबुद्धिपूर्वमेवागो यथा शाखाविचित्रताम् ।
करोत्येवमजश्चित्राः सर्गाभासः ख एव खम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : વૃક્ષ જેમ 'હું આ પ્રમાણે શાખાઓની વિચિત્રતા કરીશ' એવી બુદ્ધિ પ્રથમ બાંધ્યા વિના જ સ્વાભાવિક રીતે શાખાઓની વિચિત્રતાને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ જન્મ આદિ વિકારથી રહિત પરમાત્મા આકાશના જેવા

* આ એકસોઅડસઠમા સર્ગમાં અબુદ્ધિપૂર્વક સ્વાભાવિક સૃષ્ટિનો અધ્યારોપ વર્ણવવામાં આવશે. તે ચિદ્રૂપ હોવાથી અને ચિદાકાશનો અવિકારીપણાને લીધે છેવટે તેનો અપવાદ (નિષેધ) કરવામાં આવશે.

વિસ્તીર્ણ પોતાના આત્માની અંદર શૂન્ય છતાં વિચિત્ર પ્રપંચના અધ્યાસને સ્વાભાવિક રીતે જ કલ્પી લે છે. જેમ મહાસાગર પ્રથમ બુદ્ધિમાં કશી કલ્પના કર્યા સિવાય સ્વાભાવિક રીતે જ આવર્ત આદિને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ સર્વેશ્વર ચિદાકાશરૂપ પરમાત્મા પ્રથમ કશી કલ્પના કર્યા સિવાય પોતાના આકાશ જેવા વિશાળ સ્વરૂપની અંદર જગત સંબંધી સર્વ આભાસને સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન કરે છે. પછી તે પોતે જ જગતના આકારે દેખાતા પોતાના વિલાસોની જ મન, બુદ્ધિ, અહંકાર ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની સંજ્ઞાઓને કલ્પી લે છે. ચિદાકાશમાંથી બુદ્ધિ આદિની સિદ્ધિ થતાં સુધીનો જે આરંભ છે, તે સમુદ્રમાંથી પેદા થતા તરંગોની પેઠે અબુદ્ધિપૂર્વક પોતાની મેળે જ થાય છે. પછી બુદ્ધિની સિદ્ધિ થયા બાદ જે કાંઈ આરંભ સંકલ્પ વડે કલ્પવામાં આવે છે, તે બુદ્ધિપૂર્વક થાય છે. સમુદ્રમાંથી જેમ ચકરીઓ, જલબિંદુઓ, તરંગો અને મોટી લહરો ઉત્પન્ન થતી રહે છે, તેમ ચિન્માત્ર-તત્ત્વમાંથી મન—બુદ્ધિ આદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. જેમ દેખાવમાત્ર એવું ભીંતમાં ચિત્રરૂપે આલેખેલું જગત કેવળ ભીંતરૂપ છે, તેમ ચિદાકાશ-ની અંદર આભાસરૂપે દેખાતું આ જગત પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે. જેમ પ્રથમ દૃષ્ટાંતરૂપે વર્ણવેલા વૃક્ષ—સમુદ્ર આદિમાં અબુદ્ધિપૂર્વક (સ્વાભાવિક રીતે) પોતાની મેળે જ પ્રવૃત્ત થયેલો શાખા—તરંગ આદિનો આરંભ કાંઈ ઈશ્વરી ચોક્કસ નિયમને લીધે સમાન રચનાવાળો થાય છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર સૃષ્ટિના આકારે પ્રતીતિમાં આવતો આરંભ પણ અબુદ્ધિપૂર્વક છતાં કોઈ ઈશ્વરી ચોક્કસ નિયમને લીધે સમાન રચનાવાળો હોય છે. જેમ વૃક્ષમાં રહેલા 'ગુચ્છા' આદિનાં નામોને કોઈ બીજો કલ્પી લે છે, તેમ ચિદાકાશરૂપી વૃક્ષનાં પુષ્પ આદિની પેઠે થઈ રહેલી પૃથ્વી આદિનાં નામોની કલ્પના પણ હિરણ્યગર્ભ આદિ કલ્પી લે છે. જેમ મહાવિસ્તીર્ણ વૃક્ષનાં પુષ્પ—પત્ર આદિ અવયવો વૃક્ષથી જુદા નથી; તેમ આ દૃશ્ય પણ ચિદાકાશરૂપ પરમાત્માથી જુદું નથી. જેમ વૃક્ષના અવયવોને વિષે કોઈ બીજો જુદા જુદા પ્રકારની સંજ્ઞાઓ કલ્પે છે, તેમ ચિદાકાશ પોતાના આત્માની અંદર સર્વ પદાર્થોનાં જુદાં જુદાં નામોને કલ્પી લે છે. તે સર્વ પદાર્થો ચિદાકાશરૂપ છે, છતાં પોતે જાણે તેનાથી જુદા હોય તેમ વ્યષ્ટિજીવ જેવા બની જઈને તેમને કલ્પી કાઢે છે. બાકી તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોઈએ તો સૃષ્ટિઓ ચિદાકાશરૂપી વૃક્ષના પલ્લવ-ના જેવી છે અને તે ચિદ્રૂપ હોવાથી આવા સ્થૂળ-રૂપે બિલકુલ નથી જ. એ ચિદાકાશ પોતે જ સ્વપ્ન-પેઠે જાણે કાર્ય—કારણરૂપ થઈ રહેલું હોય તેમ ભાસે છે. જો કદાચિત્ સૃષ્ટિ ઇત્યાદિ નથી જ, તો પછી ચિદાત્માને પરલોકમાં જે અનુભવમાં આવે છે, તે પણ વ્યર્થ છે એમ સિદ્ધ થાય; અને તે વાત યુક્તિયુક્ત નથી એમ જો તમારા તરફથી આક્ષેપ કરવામાં આવતો હોય, તો તેના સમાધાનમાં એટલું જ કે સ્વપ્ન આદિમાં તથા રજ્જુ, સર્પ, મૃગતૃષ્ણા ઇત્યાદિમાં અનુભવમાં વ્યર્થપણાનો કોણ નિષેધ કરી શકે તેમ છે? જેમ એ વ્યર્થ છતાં અનુભવમાં આવે છે, તેમ ઐહિક—પારલૌકિક સર્વ વ્યર્થ (મિથ્યા) છતાં આભાસરૂપે અનુભવમાં આવે છે. જેમ આકાર-વાળા વૃક્ષની અંદર આ સર્વ પત્ર—પુષ્પ આદિની રચના કલ્પાય છે, તેમ જ નિરાકાર (આકાશમાત્ર) ચિદાકાશમાં આ સર્વ દૃશ્યની રચના કલ્પવામાં આવી છે. જેમ પુષ્પમાં ગંધ આદિ રહેલ છે, આકાશમાં શૂન્યતા આદિ રહેલ છે, અને વાયુમાં ચલનશક્તિ આદિ રહેલ છે, તેમ પરમાત્માની અંદર બુદ્ધિ આદિ રહેલ છે. જેમ પુષ્પમાં ગંધ આદિ રહેલ છે, આકાશમાં શૂન્યતા ઇત્યાદિ રહેલ છે અને વાયુમાં ચલનશક્તિ આદિ રહેલ છે; તેમ ચિદાકાશની અંદર આ પૃથ્વી આદિની સૃષ્ટિઓ રહેલી છે. જેમ આકાશનું શૂન્યપણું, પવનની ચલનશક્તિ અને પુષ્પનો ગંધ પૃથક્રૂપે અનુભવમાં આવતાં છતાં પણ તેનાથી ભિન્ન નથી, તેમ ચિદાકાશની અંદર

આ સૃષ્ટિની સ્થિતિ પૃથકરૂપે અનુભવમાં આવે છે, છતાં શૂન્યરૂપ હોવાથી તેનાથી ભિન્ન નથી. જેમ આકાશથી શૂન્યતા જુદી નથી, તેમ જળથી દ્રવપણું જુદું નથી, જેમ પુષ્પથી ગંધ જુદો નથી, જેમ પવનથી તેની ચલનશક્તિ જુદી નથી, જેમ અગ્નિથી ઉષ્ણપણું જુદું નથી. અને જેમ હિમથી તેનું શીતળપણું જુદું નથી, તેમ ચિદાકાશરૂપ આત્મસ્વરૂપ સ્વચ્છ ઈશ્વરથી જગત જુદું નથી. સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ચિદાકાશની અંદર અને સ્વપ્નમાં હૃદયની અંદર જે કાંઈ દેખાય છે, તે વિનાકારણે ખડું થઈ જાય છે. તેને ચિદાકાશથી જુદું કેમ કહી શકાય? આ બાબતમાં નિરંતર જોવામાં આવતું સ્વપ્ન જ દૃષ્ટાંતરૂપ છે. તમે વિચાર કરો અને કહો કે તેમાં ચિન્માત્રતત્ત્વ સિવાય બીજું શું સારરૂપ છે? એ સ્વપ્ન બુદ્ધિના સંસ્કારો વડે દૃશ્ય છે તેથી સ્મૃતિરૂપ જ છે એવી શંકા સંભવતી નથી, કેમ કે સ્વપ્ન તો અમુકરૂપે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને સ્મૃતિ તો અતીત વિષયનું ભાન કરાવવાને લીધે પરોક્ષ—બોધક છે, તો તે બંનેની એકતા કેમ ઘટી શકે તે તમે જ કહો. જે વ્યાઘ વગેરે પ્રથમ અરણ્ય ઈત્યાદિમાં જોવામાં આવેલા હોય છે, તે સ્વપ્ન સંબંધી સ્મૃતિકાળમાં, સ્વપ્નપ્રદેશમાં નિદ્રાના યોગથી નજીક આવી જાય છે અને અમુક પ્રત્યક્ષરૂપે અનુભવમાં આવે છે, એમ પણ સંભવતું નથી; કેમ કે જો એમ થતું હોય તો પછી તે સમયે અરણ્યમાં બીજાઓને તેનો અનુભવ થવો ન જોઈએ; કારણ કે એક જ વસ્તુની બે પ્રકારે સ્થિતિ શી રીતે થઈ શકે? સમુદ્રમાં થતા આવર્તાની પેઠે આ જગત કાકતાલીય ન્યાયથી ચિદાકાશની અંદર ભાસે છે અને પછી તેમાં જાગ્રત તથા સ્વપ્ન આદિની કલ્પના કરવામાં આવે છે. જેમ સમુદ્રમાં પોતાની મેળે જ તરંગ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પ્રથમ પરમાત્માની અંદર પોતાની મેળે જ આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ જ પછી તેની આકાર-રચના તથા સ્થિતિ પોતાની મેળે જ સિદ્ધ થાય છે. આ દૃશ્ય ઉત્પન્ન થયું છે છતાં તેની ઉત્પત્તિ કારણ વિના જ છે, એટલે તે ઉત્પન્ન જ થયું નથી. આમ તે જો ઉત્પન્ન જ થયું, તો પછી તે પોતાની સમાન સ્થિતિમાં જ રહ્યું છે તથા સર્વના આદિકારણરૂપ બ્રહ્મનો જ એક વિવર્ત છે. જેમ રત્ન આદિ તેજસ્વી પદાર્થોની કાંતિ પોતાની મેળે જ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ બ્રહ્મસત્તા જ જગતની દૃષ્ટિને વિષે સ્ફુરે છે. પ્રથમ આ જગત હરકોઈ પ્રકારે અનિર્વચનીય માયાના કારણના યોગે ખંડ થઈ જાય છે. અને ત્યાર પછી સમુદ્રમાં પડયા કરતી ચકરીઓની પેઠે તે પોતાના આત્માની અંદર કોઈ ચોક્કસ નિયમને ધારણ કરી લે છે. ચિદાકાશની અંદર આ જગતો સ્વપ્નસમૂહની પેઠે દેખવામાં આવે છે, તે વસ્તુતઃ ચિદ્રૂપ જ છે. તે કારણ વિના ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને પાછાં કારણ વિના જ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. વસ્તુતઃ જોતાં તે સાવ અત્યંત મિથ્યા છે. પ્રતીતિ થયા બાદ તે સર્વ અન્યોન્ય એકબીજાના કારણભાવને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જગતોના ઈશ્વરાદિક સર્વ પદાર્થો પણ માયાના યોગથી પ્રતીત થવાથી વસ્તુતઃ જોતાં છે જ નહિ. આ જગત વિદ્યમાન નહિ હોવા છતાં ઉત્પન્ન થાય છે કે, વૃદ્ધિ પામે છે અને અત્યંત શૂન્યતાથી નાશ પામે છે. વળી આ જગત અવિદ્યમાન છતાં સત્યના જેવું ભાસે છે. આ બાબતમાં સ્વપ્નરૂપ દૃષ્ટાંત સર્વના અનુભવમાં આવે એવું છે, છતાં જે માણસ તેનો નિષેધ કરે છે, તે કોઈ ઘેટાનો ચોરનાર રબારી જેવો મહામૂર્ખ છે. એ રબારી કોઈ બહાર આવી તેનાં ઘેટાંને ઉપાડી જાય છે તેને જુએ છે, છતાં તેને હાંકતો નથી! આ દૃશ્ય અસત્ય છતાં જોવામાં આવે છે, ભ્રાંતિમાત્ર છે, કેવળ કૃત્રિમ છે અને તે એક ચિદાકાશનો ચમત્કાર જ છે. વિવેકની દૃષ્ટિમાં તો તે અનાદિસિદ્ધ સત્ય બ્રહ્મતત્ત્વરૂપ જ જણાય છે, જગતરૂપે જણાતું નથી. જે કાંઈ સૃષ્ટિ—પ્રલય આદિ ભ્રાંતિ દેખાય છે, તે એક લાંબા સમયથી રૂઢ થઈ રહેલો

સંકલ્પ જ છે. સર્વને પોતાના આત્માના વિલાસરૂપ સમજવું તે જ્ઞાન છે અને સર્વને ભ્રાંતિના આકારે જોવું તે અજ્ઞાન છે. જેમ દૃશ્યથી રહિત આત્માની અંદર સુષુપ્તિ પછી સ્વપ્ન જોવામાં આવે છે, તેમ માયાની ઉપાધિથી યુક્ત બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કારણ વિના પણ તરત દૃશ્યરૂપ થઈ જઈ પ્રતીતિમાં આવે છે. આ વાત પ્રત્યક્ષ જ છે, ત્યાર પછી તે બ્રહ્મસ્વરૂપ કાર્ય—કારણભાવ આદિ નિયમને ધારણ કરે છે, જેમ સમુદ્રની અંદર પોતાની મેળે જ આવર્ત આદિ થતા દેખાય છે, તેમ આ ચિદાત્માના સ્વરૂપના આધારે જ રહેલું આ દૃશ્ય કાકતાલીયની પેઠે ચિદાકાશની અંદર ચેતનસત્તાના બળથી દેખાય છે. ચિદ્ ધાતુ આવા જ સ્વભાવવાળો છે. તે કેવળ આકાશરૂપ હોવા છતાં આવા જગતના રૂપે સ્ફુરે છે અને પોતાના ચિદ્રૂપને છોડતો નથી. ચિદ્રૂપ છતાં દૃશ્યરૂપે થઈ રહેલા ચિદાત્માએ પછી પોતાના આત્માની અંદર સ્મૃતિ આદિની, પૃથ્વી આદિની અને બુદ્ધિ આદિની કલ્પનારૂપ સંજ્ઞાઓ કલ્પી લીધી છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! આપના કહેવા પ્રમાણે જગત તાત્કાલિક કલ્પનામાત્ર છે. તો અનુભવને લીધે બુદ્ધિમાં ચોંટી રહેલા સંસ્કારથી જ પ્રથમ અનુભવાયેલા પદાર્થની સ્મૃતિ થવાના નિયમ કેમ દેખાય છે? સ્મૃતિને અનુભવપૂર્વક ન માનવામાં આવે તો આ વિષયમાં શંકા રહે છે; એટલા માટે તેનું શું સમાધાન છે તે આપ કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! સિંહ જેમ હાથીને ભેદી નાખે છે, તેમ હું આ તમારા પ્રશ્નને ભેદી નાખું છું. સૂર્ય જેમ પ્રકાશની સ્થાપના કરે છે, તેમ હું અભેદની (ભેદરહિત આત્મતત્ત્વની) સ્થાપના કરું છું, તે તમે સાંભળો. વનને વિષે વૃક્ષની અંદર જેમ અનેક પ્રતિમાઓ કોતર્યા વિના નિગૂઢ રહેલી હોય છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર આ જગતરૂપ દૃશ્ય પણ રહેલું છે. કદાચિત્ કોઈ સુથાર વૃક્ષમાંથી પૂતળીને રચી શકે છે, પરંતુ અદ્વિતીય ચિદાકાશરૂપ સ્તંભમાંથી કોણ આ જગતરૂપ પ્રતિમાને રચે? સ્તંભ જડ છે તેથી તેને ઘડયા સિવાય તેમાં પ્રતિમાની સ્ફુટતા બનાવી શકાતી નથી; પણ ચિદાકાશની અંદર ચેતનપણાને લીધે અંતર્ગત રહેલી આ સૃષ્ટિ આત્માની અંદર જ સંપૂર્ણપણે વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થઈ રહેલી છે. ચિન્માત્રતત્ત્વની સત્તાથી ભાસતી આ સૃષ્ટિ અવિદ્યમાન જ છે અને શૂન્ય છે. તે ચિદાકાશરૂપ છે અને તેણે પોતાના ચિન્માત્ર સ્વરૂપને ત્યજ્યું નથી. તે પોતાના અધિષ્ઠાનસત્તારૂપી સ્વપ્નની અંદર જ રહેલી છે. ચિદ્રૂપ આત્મા સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં કલ્પનાને ધારણ કરી લઈ સ્વભાવથી જ સૃષ્ટિ આદિને કલ્પી લે છે. જેમ આત્મા સ્વપ્નની અંદર આજે ઉદય પામેલી કલ્પનાને હૃદયની અંદર ખડી કરી દે છે, તેમ પરમ આકાશરૂપ ચિદાત્મા પોતાના આકાશરૂપ હૃદયની અંદર પોતા વડે જ સૃષ્ટિઓરૂપી અનેક પૂતળીઓને કલ્પી લે છે અને તે સૃષ્ટિઓ અધિષ્ઠાનસત્તાની અંદર અભેદરૂપે રહેલ છે. અમુક બ્રહ્મકળા સત્તાસામાન્ય રૂપ અને જગતના બીજરૂપ કહેવાય છે. તે બ્રહ્મકળાને વિષે અમુક ચિન્માત્રતત્ત્વ છે, અમુક પ્રતિબિંબચૈતન્ય છે, અમુક જીવ છે, અમુક અહંકાર છે, આ બુદ્ધિ છે, આ ચિત્ત છે, આ કાળ છે, આ આકાશ છે, આ અમુક હું છું, આ ક્રિયા છે, આ પંચતન્માત્ર છે, આ ઈન્દ્રિયોનો સમૂહ છે, આ પુર્યષ્ટક લિંગશરીર કહેવાયેલું છે. આ જગતની અંદર અમુક આતિવાહિક દેહ છે, અમુક આધિભૌતિક દેહ છે. હું બ્રહ્મા છું, હું શંકર છું, હું ઉપેન્દ્ર છું, હું સૂર્ય છું, આ બાહ્ય છે, આ અંદર છે, આ સૃષ્ટિ છે અને આ જગત છે ઈત્યાદિ અનેક કલ્પનાઓનો સમૂહ અતિ નિર્મળ ચિદાકાશરૂપ જ છે, તો પછી આ સર્વ જડ પદાર્થોના સમૂહો ક્યાં રહ્યા અને સ્મૃતિ પણ ક્યાં રહી? વળી દ્વૈત—અદ્વૈત પણ ક્યાં રહ્યું? આમ આ જગતનો વિસ્તારવાળો ખંડ કારણ વિના જ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં સ્વપ્નની પેઠે ચિદાકાશની અંદર ભાસે છે. તે ચિદાકાશમાં ચિદાકાશરૂપે જ રહેલો છે, છતાં કેમ જાણે વિકારી

હોય તેમ દેખાય છે. ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપની અંદર જ વિવર્તરૂપે આવા પ્રકારે થઈ રહ્યા હોય તેમ છે. ચિદ્રૂપ પરમાકાશની અંદર જે ચિન્મય તત્ત્વ રહેલું છે, તે પોતાના સ્વરૂપને પોતાની કલ્પના અનુસાર આ જગતના આકારે સમજે છે. આવો બોધ થાય તો પછી જગત ક્યાં રહે ? સ્મૃતિ પણ ક્યાં રહી ? સ્વપ્ન પણ ક્યાં રહ્યું ? કાળ પણ ક્યાં રહ્યો અને અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓ પણ ક્યાં રહી ? આ સર્વ ચિદાકાશનો જ એક વિવર્ત છે અને તે આકાશની અંદર રહેલી શૂન્યતા પેઠે શાંતરૂપે રહ્યા છતાં આવા સ્ફુટરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. ચિદેકરસ પરમાત્માની અંદર જે અંતર્ગત સત્તા રહી છે, તે જ બહાર દૃશ્યરૂપે દેખાય છે. બાકી વસ્તુતઃ જોતાં સત્ય તત્ત્વ વિના બહાર કે અંદર કશું જ નથી. હે અંધવાદીઓ! નિરવયવ, શાંત અને અવર્ણ્ય પરબ્રહ્મમાંથી કારણ વિના જ જગત શી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? અને કૂટસ્થ સાક્ષીચૈતન્ય વિકારી શી રીતે થાય ? માટે જેવું પરબ્રહ્મ છે, તેવું જ આ દૃશ્ય પણ પરબ્રહ્મરૂપ છે. જે ચિદાકાશ સ્વપ્નની અંદર હોય છે, તે સ્વપ્નનગરરૂપ છે. આ કશું દૃશ્ય કોઈ દેશકાળમાં કાંઈ પણ નથી જ. જળ વડે ભરપૂર સમુદ્રમાં ધૂળ ક્યાં રહે છે ? તેમ જ પરમ નિર્વિકાર ચિદાકાશમાં દૃશ્ય ક્યાં રહે ? આ જે કાંઈ ભાસે છે, તે જડપ્રપંચથી રહિત ચિન્માત્રરૂપ છે. ચિદ્રૂપ તત્ત્વ અન્યથા ભાવને પામ્યા વિના પોતાના સ્વરૂપમાં સદા શાંતરૂપે આ પ્રમાણે રહેલું છે. પૂર્ણ પરબ્રહ્મમાંથી આ જગત પૂર્ણરૂપે ઉત્પન્ન થયેલું છે. તે ખડું થયું નથી, છતાં ખડું થયેલું હોય તેવું જણાય છે. તે પ્રકાશરૂપે છે અને પરમાત્માનો જ એક વિલાસ છે. જે આત્મતત્ત્વ મને પોતાના અનુભવમાં આવે છે, તેને આ પ્રમાણે હું સ્પષ્ટ રીતે ઉચ્ચ સ્વરથી ઉપદેશરૂપે કહું છું. તોપણ અરેરે! મંદ અધિકારી વર્ગના ચિત્તમાંથી મૂઢતા દૂર થતી નથી અને તે સ્વપ્નના જેવા જગતના સ્વરૂપને વિષે આ જાગ્રત સત્ય છે એવી પ્રતીતિને અદ્યાપિ સુધી છોડતી નથી. મોહનું કેવું પ્રાબલ્ય છે કે જાણનાર વિવેકી અધિકારી પણ તેને તરત મૂકી શકતો નથી! ૧—૬૦

इत्थं मयि प्रकथयत्यनुभूयमानमप्युच्चकैर्बत जनस्य विमूढतांतः । स्वप्ने जगद्वपुषि जाग्रदिति प्रतीतिं नाद्यापि स्यात्यजति नाम चिदन्नपि द्राक् ॥ ६० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો સૃષ્ટિનો 'અધ્યારોપ અને તેનો નિષેધ' નામનો સર્ગ ૧૬૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬૯ મો*

જીવન્મુક્તનાં લક્ષણો અને તત્ત્વજ્ઞની નિર્વિકાર દશા

वसिष्ठ उवाच

न सुखाय सुखं यस्य दुःखं दुःखाय यस्य नो । अंतर्मुखमतेर्नित्यं स मुक्त इति कथ्यते ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : બુદ્ધિ અંતર્મુખ (પ્રત્યક્ ચૈતન્યમાં આસક્ત) હોવાથી જેને સુખના સાધનરૂપ વિષયસમૂહ સુખ આપતા નથી અને જેને દુઃખનાં સાધનો દુઃખ આપી શકતાં નથી, તે મુક્ત કહેવાય છે. જેમ અવિવેકી પુરુષોની બુદ્ધિ વિશાળ ભોગોમાં આસક્ત થઈ જઈ તેમાંથી ખસતી નથી, તેમ જેની બુદ્ધિ ચિદાકાશમાં અચળ સ્થિતિ રાખી તેમાંથી વ્યુત્થિત થતી નથી, તે મુક્ત કહેવાય છે. જેનું ચિત્ત ચિન્માત્ર આત્માને વિષે વિશ્રાંત થવાથી તેમાંથી ચંચલ થતું નથી, પણ તેમાં જ પ્રીતિ બાંધી સ્થિર થઈને રહે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જેનું ચિત્ત પરમાત્મામાં વિશ્રાંત થઈ જઈ પાછું ફરી વાર દૃશ્યમાં આસક્ત થતું નથી, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! જેને સુખનાં સાધનો સુખ ન ઉત્પન્ન કરે અને દુઃખનાં સાધનો

*આ એકસોઅગણોસિત્તેરમા સર્ગમાં વિશ્રાંત ચિત્તવાળા જીવન્મુક્ત પુરુષનાં અનેક લક્ષણો કહેવામાં આવશે અને તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની સદા સુષુપ્તિના જેવી નિર્વિકાર દશા વર્ણવવામાં આવશે.

દુ:ખ ન ઉપજાવે, તે મનુષ્યને હું અચેતન અને જડ માનું છું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એક ચિદાકાશમાં જ માત્ર નિષ્ઠા રાખવાથી જેનું ચિત્ત શુદ્ધ જ્ઞાનમય થઈ જાય છે અને તેથી જે પ્રયત્ન વિના સુખ—દુ:ખને જાણતો નથી, તે વિશ્રાંત (આત્મામાં વિશ્રાંતિ પામેલો) કહેવાય છે. સર્વ પદાર્થોમાં વિવેકને લીધે જેના સર્વે સંદેહો વાસ્તવિક રીતે ક્ષીણ થઈ ગયા હોય છે, તે પરમપદમાં વિશ્રાંત હોય છે. વ્યવહારમાં રહ્યા છતાં જેનું ચિત્ત કોઈ પણ દેશ—કાળમાં કોઈ પણ વસ્તુની અંદર રાગવાળું થતું નથી, તે અંદર રહેલા આત્મતત્ત્વમાં વિશ્રાંત કહેવાય છે. જેના સર્વ ઉત્તમ આરંભો કામ અને સંકલ્પથી રહિત હોય છે અને જે યથાપ્રાપ્ત વ્યવહાર કર્યે જાય છે, તે વિશ્રાંત કહેવાય છે. વિશ્રામ અને અવલંબ એ બંનેથી રહિત અતિ લાંબા સંસારમાં જે ચિન્માત્રદૃષ્ટિ વડે આત્મામાં વિશ્રાંતિ પામે છે, તે સર્વ સ્થાનનો વિજય કરે છે. ઘણા લાંબા સમય સુધી વિષયોમાં દોડીને જેઓ છેવટે વિશ્રાંતિ પામે છે, તેઓ વ્યવહારપરાયણ હોવા છતાં જાણે સુષુપ્તિને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હોય તેવા નિર્વિકાર દેખાય છે. તેઓ દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય એ બંનેથી રહિત પોતાના હૃદયાકાશમાં શુદ્ધ ચિદ્ રૂપ સૂર્યનારાયણના રૂપે ઉદય પામેલા જણાય છે અને તેઓ આ સંસારની વિચિત્ર સ્થિતિમાં આસક્ત રહેતા નથી. એ ઉત્તમ પુરુષો સદેહ છતાં તથા વ્યવહારમાં રહ્યા છતાં જાણે સુષુપ્તિમાં રહ્યા હોય તેવા દેખાય છે, અને જાણે વિદેહ હોય તેવા જણાય છે. તેઓ જડ જેવા ભાસે છે, પણ જડ હોતા નથી. જેઓ અહીં જાણે શય્યામાં સૂઈ રહ્યા હોય તેવા જણાઈ સ્વપ્નનગરમાં (સ્વપ્નની અંદર) સ્થિર રહ્યા હોય છે, તેઓ સૂતેલા કહેવાય છે; છતાં તેઓ નિદ્રાને પરવશ હોતા નથી તેથી જડ કહેવાતા નથી. તે જ પ્રમાણે જે પુરુષ ઘણો લાંબો પંથ કરીને થાકી ગયો હોય, તેમાંથી નિવૃત્ત થઈ જઈ શ્રમરહિત બન્યો હોય અને સુખનો તથા મૌનનો આશ્રય કરી બહિર્મુખ પુરુષો આગળ કશી વાત કરતો ન હોય તેને જડ કહી શકાય નહિ. અવિદ્યાનો ક્ષય સર્વ પ્રાણીઓને રાત્રિ જેવો છે અને તે પરમ બોધરૂપ તથા પરમ શાંતિરૂપ છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ તેમાં સમાનતાથી જાગ્રતપણે સ્થિર થઈ રહે છે. જે આ દુ:ખદાયી દૃશ્યની અંદર સર્વ પ્રાણીઓ જાગ્રત રહે છે. તેમાં તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ નિરંતર સુષુપ્તિને ધારણ કરે છે. આત્મસુખમાં નિમગ્ન થયેલો એ મહાપુરુષ દૃશ્યને જોતો જ નથી. હે રામચંદ્રજી ! જે પુરુષ કર્મસમૂહનો અનાદર કરી પોતાના આત્મામાં જ સ્થિર થઈ રહે છે, તે આત્મારામ કહેવાય છે,પણ તેને જડ કહી શકાતો નથી.તે ભવ્ય પુરુષ આ દૃશ્ય સંબંધી દુ:ખને ઓળંગી રહ્યો હોય છે, તે સંસારસાગરને પેલી પાર પહોંચી ગયો હોય છે. અને તે પોતાના આત્મામાં વિશ્રાંતિસુખનો અનુભવ કરતાં સ્થિર થઈ રહેલો હોય છે. ધૈર્યવાન પુરુષ લાંબા સંસારમાર્ગમાં ભટકીને થાકી ગયેલો હોય છે, ભોગોની ચેષ્ટાઓમાં આતુર હોય છે અને માર્ગમાં છેતરવામાં કુશળ વિષયોથી જાણે ઘણા લાંબા સમયના દેશના ઉપદ્રવથી નાસતો ફરતો તેમ ભમ્યા કરતો હોય છે. તે વૃદ્ધાવસ્થારૂપી શીતળ વજ્રના વારંવાર થયા કરતા પ્રહાર વડે જડ બની ગયેલો હોય છે, જન્મરૂપી જંગલની અંદર મૃગની પેઠે ભટકતો હોય છે અને વ્યર્થ છતાં વ્યગ્રતા કરનાર વિહારોમાં લાગી રહેલો હોય છે. દુ:ખરૂપી કંટકથી સંકટ આપનારા અને માંડ માંડ સુખરૂપી છાયાવાળા સંસારમાર્ગમાં તે પથિકરૂપે એકલો ને એકલો ફર્યા કરતો હોય છે. પાપ અને પાપથી ભેગા કરેલા પૈસારૂપી ભાતાને તે સાથે રાખતો હોય છે, પગલે પગલે પડી જઈ આળોટતો હોય છે અને અનેક અર્થ તથા અનર્થનો ભરેલા માર્ગો વડે તેમ જ સંકટો વડે પરવશ થઈ રહેલો હોય છે. આવો તે ધૈર્યવાન મુમુક્ષુ પુરુષ સાધનસંપત્તિથી તથા સદ્શાસ્ત્ર અને સદ્ગુરુના પ્રસાદથી થયેલા તત્ત્વસાક્ષાત્કાર વડે પ્રબોધને પ્રાપ્ત થઈ સંસારસાગરની પેલી પાર પહોંચી જાય છે અને પ્રાણથી રહિત

એકાંત સ્થળમાં શય્યારહિત છતાં સુખથી સૂઈ રહે છે. આશ્ચર્ય છે કે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ મહેલ તથા પલંગ આદિ શયનનાં સાધન વિના, પ્રાણ આદિની ચેષ્ટા વિના, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ વિના અને પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન એવી નિદ્રા નામની બીજી વસ્તુથી પણ પૃથક્ રહે છે અને સ્વરૂપમાં જાગ્રત રહેતાં સુખથી સૂઈ રહે છે. ધીર એવો જ્ઞાનવાન પુરુષ કોઈ પણ જાતનો અભ્યાસ રાખતો નથી. પરંતુ જાત્યશ્વની* પેઠે જમવું, જવું, શ્વાસ લેવો, બોલવું ઈત્યાદિ લૌકિક ઉચિત વ્યવહાર કર્યા કરે છે. આમ છતાં તે જાણે મોટા જંગલમાં હોય તેમ લોકોના મધ્યમાં આશ્ચર્યકારક રીતે સુખથી સૂઈ રહે છે. તત્ત્વદર્શી પુરુષોની ઘાટી નિદ્રા કાંઈ અપૂર્વ છે. પ્રલયકાળના મેઘોની ગર્જના વડે કે અંગના કપાવાથી પણ તે નિવૃત્ત થતી નથી. તત્ત્વદર્શી પુરુષોની ઘાટી નિદ્રા કાંઈક અપૂર્વ જ છે. તે ચિન્માત્ર તત્ત્વનું દર્શન થતાં પ્રબોધને પ્રાપ્ત થયેલા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોની બહાર સર્વ ઈન્દ્રિયોને અંતર્મુખ કરી દે છે. નેત્ર બંધ નહિ છતાં (દેખાતાં છતાં) જેની દૃષ્ટિમાં જગતનો લય થયેલો દેખાય છે, તે પુરુષ પરમાર્થ વડે મત્ત હોય છે અને તે ધીર પુરુષ આશ્ચર્યકારક રીતે સુખથી સૂએ છે. આ સર્વ જગતને ગળી જઈને પરમ પૂર્ણપણાને પામેલો જ્ઞાનવાન પુરુષ તૃપ્તિ પર્યંત બ્રહ્માનંદરૂપ અમૃતનું પાન કરે છે અને આશ્ચર્યકારક રીતે સુખથી સૂઈ રહે છે. ક્ષુદ્ર આનંદથી રહિત છતાં તે નિરતિશય આત્માનંદ વડે ભરપૂર છે. આત્માના પ્રકાશ વિના તે બીજા પ્રકાશની અપેક્ષા રાખતો નથી. પોતાના આત્માના મહાન પ્રકાશ વડે યુક્ત તે આત્મજ્ઞ પુરુષ અવિનાશી સુખરૂપ અદ્વૈતપદમાં આરૂઢ થઈ આશ્ચર્યકારક રીતે સુખે સૂઈ રહે છે. લોભરૂપ અંધકારથી ઉપરામ પામેલો, લોકમાં દેખાતા લંપટપણાને છોડી રહેલો અને નિરાકાર આનંદૈકરસ પરમાત્મામાં જ પ્રબળ આસ્વાદને અનુભવતો એ આત્મજ્ઞ પુરુષ આશ્ચર્યકારક રીતે સુખથી સૂઈ રહે છે. તત્ત્વજ્ઞ ધીર પુરુષ અનંત દુઃખના અનુભવમાં પણ શાંતિનું અવલંબન કરે છે, તે વર્ણાશ્રમને યોગ્ય લૌકિક વ્યવહારમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, છતાં તે બાહ્ય પદાર્થોમાં આસક્તિ રાખતો નથી. તે તો આત્મસુખમાં લીન થઈ સુખથી આશ્ચર્યકારક રીતે સૂઈ રહે છે. ધીર તત્ત્વવેત્તા અત્યંત સૂક્ષ્મમાં પણ અતિ સૂક્ષ્મને અને અતિ સ્થૂલમાં પણ અત્યંત સ્થૂલ પોતાના આત્માને ચિદાકાશરૂપ શય્યામાં સુવાડી સુખથી આશ્ચર્યકારક રીતે સૂઈ રહે છે. ધીર તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ સૂક્ષ્મપણાને લીધે અણુ અને વ્યાપકતાને લીધે સ્થૂલ ચિદ્રૂપ દેહની અંદર પરમાણુ જેવડા ભાગમાં પણ કરોડો અને સેંકડો બ્રહ્માંડને ધારણ કરે છે અને આશ્ચર્ય ઊપજે તેમ સુખથી સૂઈ રહે છે. આત્મજ્ઞાની ધીર પુરુષ અનેક સૃષ્ટિઓને રચે છે તેમ જ અનેક સૃષ્ટિઓને સંહારે છે. છતાં વસ્તુતઃ તે કશું પણ કરતો નથી. તે પુરુષ પ્રકાશરૂપ એવી ચિદાકાશરૂપ શય્યામાં આશ્ચર્યકારક રીતે સુખથી સૂઈ રહે છે. અનેક સંસારોના સમૂહને સ્વસ્વપ્નરૂપ સમજી લઈ, આત્મજ્ઞ પુરુષ પૂર્ણ પ્રકાશ વ પ્રકટરૂપે દેખાતી દિશાઓની પેઠે ઘણી લાંબ સુષુપ્તિના જેવી નિર્વિકાર સ્થિતિનો આશ્રય કરે છે. અને સુખથી આશ્ચર્યકારક રીતે સૂઈ રહે છે. જગતના સર્વ પદાર્થોના સત્તાસામાન્યરૂપે થ રહેલો અને આકાશના કરતાં પણ અધિક વ્યાપક એવો આત્મજ્ઞ પુરુષ આશ્ચર્યકારક રી સુખથી સૂઈ રહે છે. તે આત્મજ્ઞાની પુરુષ પ્રથ લય કરી દેવાથી આકાશરૂપ કરી દીધેલા જગત સ્વચ્છ અવ્યાકૃત આકાશથી પણ સ્વચ્છ એ ચિદાકાશરૂપ બનાવી દે છે. પછી નિદ્રામાં થ ઘોઘરા શબ્દને અને શ્વાસપ્રશ્વાસની ત્વર શાંત પાડી દઈ, એ પુરુષ સુખથી આશ્ચર્યકારક સૂઈ રહે છે. આત્મજ્ઞાનવાળો પુરુષ પોતે સ્વ

* કોઈ એક જાત્યશ્વ જાતવાળો ઘોડો—જમતાં, ચાલતાં અને ઊભો રહેતાં સદાકાળ નિદ્રા કરે છે, ફક્ત યુદ્ધસમયમાં જાગ્રત રહે છે, તેથી અહીં તેની ઉપમા આપવામાં આવી છે.

આકાશના જેવો નિર્વિકાર ચિદાકાશરૂપ છે. તે પોતે આ જગતને ચિદાકાશના કોઈ એક ખૂણામાં સ્વપ્નની પેઠે દેખતાં સુખેથી નિર્વિકારપણે આશ્ચર્યકારક રીતે સૂઈ રહે છે. દૈવયોગથી પોતાની મેળે જ પ્રવાહમાં પ્રાપ્ત થયેલા વ્યવહારરૂપી મનોહર સાદડીના બિછાનામાં વિશ્રાંત થઈને આત્મજ્ઞ પુરુષ સુખથી આશ્ચર્ય થાય તેમ સૂઈ રહે છે. અવકાશ વિના રહેવાને અશક્ત એવું આકાશ જાણે પોતે પોતાને જ અધિષ્ઠાનરૂપ કલ્પી લેતું હોય તેમ પોતાના સ્વરૂપમાં જ સત્તાને ધારણ કરે છે. તે જ પ્રમાણે જીવન્મુક્ત પુરુષ પણ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિને ધારણ કરે છે. જેમ નિદ્રામાં અનુભવેલું સ્વપ્ન પરમ પ્રયત્ન વડે અનુસંધાન થતાં સ્મરણમાં આવે છે; તેમ પરમ ઉત્કૃષ્ટ પ્રયત્ન વડે ચિત્તને કાંઈ બહિર્મુખ કરીને તે બાહ્ય વ્યાપારનું અનુસંધાન રાખે છે. અને આભાસરૂપ દેહ આદિવડે વ્યવહાર કરે છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ આકાશના જેવા પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી જીવ, જગત આદિ સર્વ ધર્મોને આકાશના જેવા શૂન્ય સમજે છે અને પ્રયત્ન વડે જ્ઞાતારૂપ પોતાના આત્માને તે સમજે છે. આમ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ વ્યાવહારિક વિષયમાં સદાકાળ સૂતેલા જેવો જ રહે છે, છતાં લોકપ્રસિદ્ધ એવી સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિઅવસ્થામાં તે લોકોની પેઠે જ પ્રબુદ્ધ તથા સુષુપ્ત રહે છે. તે જાગ્રતના અને સ્વપ્નના પદાર્થોના ભોગમાં સહાયભૂત મિત્ર સાથે નિરંતર રમ્યા કરે છે અને સુષુપ્તિને પ્રાપ્ત થતાં તેની સાથે જ સુષુપ્તિને પણ ધારણ કરે છે. અનેક જન્માંતરોમાં એકતાને લીધે તથા સહવાસને લીધે વિષમપણાને છોડી દઈ સમાન ચિત્તને ધારણ કરી રહેલો અને વિચિત્ર પ્રકારની શમ, દમ, તિતિક્ષા, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય તથા સંતોષ આદિ પોતાની પ્રવૃત્તિઓને અનુસરવાથી મધુરતાવાળા પોતાના ચિરંતન મિત્ર સાથે આયુષના અવશેષ રહેલા સર્વ દિવસોને ગાળીને જીવન્મુક્ત પુરુષ છેવટ પરમ પદમાં અવશ્ય વિશ્રામ પામશે જ. ૧—૪૫

जन्मान्तरे कृतहवासलमाशयेन चित्तानुवृत्तिमधुरेण चिरंतनेन मित्रेण सायम खलानि दिनानि नीत्वा विश्रान्तिमेष्यति पदे परमे चिरं सः ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિશ્રાંતિચિત્તવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૬૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭૦ મો*

જીવન્મુક્તના મિત્રનું વર્ણન

राम उवाच

ब्रह्मन् कोऽस्य सुहृद् ब्रूहि येनासौ रमते सह ।
रमणं किंस्वभावं स्यादुतरत्यात्म वास्य तत् ॥१॥

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! જીવન્મુક્ત પુરુષનો કોણ મિત્ર છે કે તેની સાથે તે રમે છે? તેનું રમવું એ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ રાખવી તે જ છે, કે પછી રમણીય વિષયોમાં વિહારથી થતી પ્રીતિ રાખવી તે છે એ આપ કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પોતાનું પ્રવાહપતિત સહજ કર્મ, લૌકિકસંગ્રહ માટે શાસ્ત્રીય કર્મ અને પોતાના પ્રયત્ન વડે મેળવેલું કર્મ (સદ્‌શાસ્ત્રનો વિચાર, અભ્યાસ, સત્સંગ, શમ, દમ, તિતિક્ષા, ઉપરામ, શૌચ, સંતોષ, ઈશ્વરપ્રણિધાન અને સંયમ આદિ કર્મ) આ સર્વ ઉપાધિને યોગે જુદાં જુદાં નામવાળાં છે. છતાં એક કર્મરૂપ જ છે. તે કર્મ જીવન્મુક્ત પુરુષનો એક-જ સહજ મિત્ર છે. પિતાની પેઠે તે આશ્વાસન આપે છે. સ્ત્રીની પેઠે તે નિષિદ્ધ કાર્યથી અટકાવે છે અને અપાર સંકટોમાં પણ તે વ્યભિચાર ન કરતાં (છોડી ન દેતાં) નિરંતર સાથે જ રહે છે. તેની સેવા વિષે કશી પણ શંકા રહેતી નથી. તેનાથી સારી રીતે આનંદનો લાભ થાય છે. કોપના સમયમાં પણ તે શાંતપણાને

* આ એકસોસિત્તેરમા સર્ગમાં જીવન્મુક્ત પુરુષના સ્વકર્મ નામના મિત્રનું, તેના સ્ત્રી—પુત્ર તથા નોકર વગેરે સહિત વર્ણન આવશે; તેમ જ તેના ગુણો સાથે વિવેકી પુરુષના સુખકારક રમણ વિષે વર્ણન કરાશે.

લીધે શાંતિથી સમાધાનરૂપી અમૃતનું પાન કરાવે છે. અનેક વિપત્તિઓમાં, અનેક વિકટ સંકટોમાં અને ઘણા કષ્ટે પણ માંડ નિવારણ કરી શકાય તેવા દોષોમાં ડૂબી જવાના સમયે તે તેમાંથી ઉદ્ધાર કરે છે. તે સર્વ વિશ્વાસરૂપી રત્નોના ખજાનારૂપ છે અને બાળપણથી જ તે સહવાસી છે. ઠેઠ બાલ્યભાવથી ધૂળમાં ક્રીડા કરવાના સમયથી જ તેની સંગતિ થાય છે. દુષ્ટ ચેષ્ટાઓનું તે નિવારણ કરે છે અને પિતાની પેઠે જ તે રક્ષણમાં તત્પર રહે છે. અગ્નિમાં રહેલી ઉષ્ણતાની પેઠે, પુષ્પમાં રહેલી સુગંધની પેઠે અને સૂર્યના આધારે રહેનાર દિવસની પેઠે તે જીવન્મુક્ત પુરુષથી કદી પણ છૂટું પડતું નથી અને તે સ્વચ્છ છે. વળી તે નિરંતર લાડ લડાવવામાં તત્પર રહે છે, રક્ષણ કરવામાં એક પરાયણ થઈ રહે છે અને સર્વ સંકટોનો સંઘર્ષ થતાં તે તેમાંથી એકમાત્ર રક્ષણ કરવાના ઉદ્યોગમાં જ લાગેલ રહે છે. અગ્નિ જેમ સુવર્ણની શુદ્ધિ કરે છે, તેમ તે સર્વ અવસ્થામાં દેહની શુદ્ધિ કરે છે. અમુક ત્યાજ્ય છે અને અમુક સ્વીકાર્ય છે એવો વિવેક બતાવી આપવામાં તે તત્પર રહે છે. નગરનિવાસી ચાલાક નરની પેઠે ત અનિંદ્ય કથાઓ વડે આનંદ આપે છે. સારી ચેષ્ટાઓરૂપી મણિ ને માણિક્યના તો તે ખજાનાના ઘર જેવું છે. સૂર્ય જેમ અંધકારને દૂર કરે છે, તેમ તે અપ્રિય પદાર્થને દૂર કરી દે છે. અનુરક્ત (આસક્ત) પ્રિયાની પેઠે તે સર્વને પ્રિય પદાર્થ જ દર્શાવે છે. સર્વ મનુષ્યો સારું જ બોલે તેવી ઉત્તમ ક્રિયામાં જ તે પ્રવૃત્તિ કરાવે છે અને તે સૌનું પ્રિય આચરે છે. તે કોમળ, મધુર, સ્નિગ્ધ, ક્ષોભને નહિ પામનાર અને પ્રમાદથી રહિત છે. લોકોનો ઉપચાર કરવામાં તે કુશળ હોય છે. પૂજ્ય ભાવને સ્થાપન કરાવનાર છે, સ્મિતપૂર્વક ભાષણ કરનાર છે, નિષ્કામતાને લીધે શાંત હોવાથી સત્પુરુષના જેવું રૂપ ધારણ કરે છે અને પરમાર્થના પણ એક કારણરૂપ થઈ પડે છે. અજ્ઞાનને લીધે અકસ્માત કાંઈ યુદ્ધપ્રસંગ આવી પડે, તો પ્રથમ જ તે શત્રુનો પ્રહાર કરવામાં તૈયાર થાય છે. અપૂર્વ એવાં નમ્ર વાક્યોની રચના વડે, લીલાઓ વડે અને લાડ લડાવવા વડે તે વિલાસને ઉત્પન્ન કરે છે. તે સુશીલ સ્ત્રીઓનું અને કુળનું પાલન કરે છે. આધિ અને વ્યાધિ વડે પીડાયેલા ચિત્તને તે અમૃતની પેઠે જીવન આપે છે અને ઔષધની પેઠે તે રોગોનો સંહાર કરે છે. વિશેષ કરીને પાંડિત્ય વડે અને ઉત્તમ વાદો વડે તે માન્ય જનોને કૌતુક ઉપજાવે છે અને તે મિત્ર કોઈક સ્થળે સમાન કુળ અને શીલ મળી જવાથી જાણે પોતે બે ભાગે વહેંચાઈ ગયો હોય તેવો દેખાય છે. નિરંતર રાજાઓને અને મહાત્માઓને પોતાના તરફ આસક્તિવાળા કરીને તે તેમને દાનવીર બનાવી દે છે. તે યજ્ઞ, દાન, તપ, તીર્થ, ન્યાય અને યોગ્ય અર્થની પ્રેરણા કરી દે છે. પુત્રો, પત્નીઓ, બ્રાહ્મણદંપતીઓ, ભર્ત્યવર્ગ તથા બંધુજનો સાથે તે ઉત્તમ ખાન-પાનને યોગ્ય હોય છે અને ઉત્તમ મહાન પુરુષો સાથે તેને પ્રશંસાપાત્ર સંગતિ હોય છે. ભોગ આદિમાં તૃષ્ણા બાંધવી એ અનેક દુઃખ આપનારું છે, તેનું તે નિવારણ કરે છે. તે સારી પેઠે સ્નેહવાળી સુંદર કથાઓમ ઉદારતા બતાવે છે તથા તે આશ્વાસનાનું એક ઉત્તમ પાત્ર હોય છે. આ ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે ગુણોવાળા અને સપરિવાર પોતાના ‘ કર્મ ’ નામના પ્રિય મિત્ર સાથે તે સ્વાભાવિક રીતે જ રમ્યા કરે છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! એ જીવન્મુક્ત પુરુષના કર્મરૂપી મિત્રનો સ્ત્રી—પુત્ર આદિ પરિવાર કેવા ગુણવાળો અને કેવા સ્વરૂપવાળો છે, તે આપ સંક્ષેપથી મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહાબુદ્ધિશાળી રામચંદ્રજી ! સ્નાન, દાન, તપ અને ધ્યાન એ તેના પુત્રો છે અને તેઓ પોતાના મહાત્માપણાને લીધે સર્વ પ્રજાઓને પોતામાં આસક્ત બનાવી દે છે. ચંદ્રલેખાની પેઠે દર્શનમાત્રથી જ આનંદ આપનારી અને કદી પણ જુદી નહિ પડનાર સમતા નામની તેની અતિ પ્રિય ભાર્યા છે.

નિરંતર પ્રસન્ન રહેનારી છે અને હમેશ તેના તરફ પ્રીતિવાળી છે, વળી તે ઉદાર છે અને તે કરુણાને લીધે ચારે તરફ ધનનો વ્યય કરે છે. તે અતિ મનોહર છે, આનંદને ઉત્પન્ન કરે છે, સમાન વયની છે, વ્યભિચારથી રહિત છે અને સુખ આપનાર છે. હે સુશીલ રામચંદ્રજી! તેની આગળ નમ્ર થઈને એક પ્રતિહારી ઊભી રહે છે. તે પ્રતિહારી ધૈર્ય અને ધર્મમાં નિરંતર બુદ્ધિ હોવારૂપે છે. પ્રતિહારીનું કાર્ય કરતાં તે ધીર અને ધુરંધર એ ધન્ય મહાશયની આગળ દોડતી રહે છે. એ મહાતેજસ્વી રાજાને મૈત્રી નામની એક બીજી ભાર્યા છે. તે વિષયરૂપી શત્રુઓનો પરાભવ કરવામાં મંત્રીનું કાર્ય બજાવે છે અને નિરંતર સમતાની સાથે જ તે પણ કોટે વળગેલી છે. બહુ જ ચાતુર્યવાળી આર્ય-મર્યાદા તેને પ્રત્યેક કાર્યના વિષયમાં આચાર્યની પેઠે ઉપદેશ આપે છે અને સત્યતા એ સર્વમાન્ય મહાશયનું ભંડારીનું કાર્ય કરે છે. આ પ્રમાણે પરિવારવાળો અને મંત્રીવાળો પોતાનો કર્મરૂપ મિત્ર છે. તેની સાથે વ્યવહાર કરતાં એ જીવન્મુક્ત પુરુષ હર્ષને કે શોકને પ્રાપ્ત થતો નથી. શાંત ચિત્તવાળો એ જીવન્મુક્ત મહાશય મુનિ નિરંતર લોકમાં યથોચિત વ્યવહાર કરતો રહે છે. છતાં જાણે ચિત્રમાં આલેખેલ ચિત્ર હોય તેમ યથાસ્થિત રીતે પોતાની એક જ સ્થિતિમાં રહે છે. પર્વતની બનેલી પ્રતિમાની પેઠે તે વસ્તુશૂન્ય વાદોમાં મૌન ધારણ કરે છે અને પ્રયોજન વગરના નકામા શબ્દો સાંભળવામાં બહેરા જેવો થઈ રહે છે. લૌકિક આચારની વિરુદ્ધ સર્વ કર્મોમાં તે શબના જેવો નિશ્ચેષ્ટ થઈ રહે છે અને આર્ય પુરુષોના સ્તુતિપાત્ર આચાર–વિચારમાં તે વાસુકિ કિંવા બૃહસ્પતિના જેવો અતિકુશળ રહે છે. પોતાનાં વચનોમાં તે નિરંતર પવિત્ર કથાઓનો ઉપદેશ કરતો રહે છે, કપટીઓની કપટજાળને તે બરાબર ઓળખી લે છે અને પળ વારમાં તે કઠિન વિષયનો પણ નિર્ણય કરી લઈ બહુ સારી રીતે તેનું વિવેચન કરે છે. સર્વત્ર તે સમાન દૃષ્ટિને ધારણ કરે છે, ઉદાર ચિત્તવાળો હોય છે, દાતા હોય છે અને તે સર્વને વહેંચી આપ્યા પછી ઉપભોગ કરે છે. તે કોમળ, મધુર અને સ્નિગ્ધ દેખાય છે, તેમ જ સુંદર અને સુકીર્તિવાન હોય છે. વિવેકી જીવન્મુક્ત મહાશયોનો એવો સ્વભાવ જ હોય છે; કાંઈ તેઓ પ્રયત્ન વડે જ એવા ગુણવાળા થતા નથી. ચંદ્ર, સૂર્ય તથા અગ્નિ આદિ ક્યાંય બીજા કોઈની પ્રેરણાથી પ્રકાશ આપનાર નથી થતા, તેઓ તો સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રકાશ આપનારા છે. ૧—૩૫

स्वभाव एवैष भवेत्प्रबुद्धधियां प्रयत्नेन तु नेदृशास्ते । भवन्ति नेन्द्वर्कहुताशनाद्याः कचित्परप्रेरणया प्रकाशाः ॥ ३५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'તત્ત્વજ્ઞવ્યવહારવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૭૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭૧ મો*

દૃશ્યનો નિષેધ

वसिष्ठ उवाच

संविदाकाशकचनमिदं भाति जगत्तया । वस्तुतो न जगन्नाभा न शून्यं न च संविदः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ચિદાકાશનો એક વિવર્ત જ આ જગતના આકારે ભાસે છે. બાકી, વસ્તુતઃ જોઈએ તો જગત પણ નથી, તેનું ભાન પણ નથી, શૂન્ય પણ નથી અને વૃત્તિઓના અનુભવો પણ નથી. આ ચિદાકાશ અજ્ઞાનીઓને જગતરૂપે ભાસે છે અને એ જગત તેને ચિદાકાશથી જુદું જણાય છે; પરંતુ આકાશથી જેમ શૂન્યતા જુદી નથી તેમ તે ચિદાકાશથી જરા પણ જુદું નથી. એક પ્રદેશમાંથી ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા બીજા પ્રદેશમાં જનાર સાક્ષીચૈતન્યનું વચમાં જે કાંઈ નિર્વિષય સ્વચ્છ રૂપ છે, તે જ આ દૃશ્યના આકારે ભાસે છે; બાકી, દૃશ્ય કાંઈ તેનાથી જુદી બીજી

* આ એકસોઈકોતેરમા સર્ગમાં જીવન્મુક્તની સ્થિરતા થવા માટે સર્વ સંદેહોની નિવૃત્તિ કરવા ફરી વાર તત્ત્વોપદેશથી દૃશ્યના નિષેધ વિષે વર્ણન કરાશે.

વસ્તુ નથી. મહાપ્રલયને અંતે પ્રથમ ફરી વાર સૃષ્ટિનો આરંભ થાય છે; પરંતુ તે સમયે કારણનો અભાવ હોય છે, તેથી અદ્વિતીય ચિદાકાશમાંથી દૃશ્યની ઉત્પત્તિ શી રીતે સંભવે? જેનાથી આ સાકાર સંસારચક્ર વારંવાર થતું રહે તેવું દૃશ્યનું સૂક્ષ્મ બીજ પણ તે મહાપ્રલયને વખતે હોતું નથી. તેથી મૂર્તિમાન આ દૃશ્ય જગત વંધ્યાપુત્રની પેઠે કોઈ દિવસ થયું જ નથી, એટલે દૃશ્યની પ્રતીતિ અત્યંત અસત્ય છે. જે કાંઈ આ ચોતરફ દૃશ્યની સ્થિતિ ભાસે છે, તે સ્વચ્છ ચિદાકાશરૂપ જ છે અને તે પરમ પદ નામથી કહેવાય છે,એમ વિવેકીઓનું સમજવું છે. ચિન્માત્ર-તત્ત્વ (સાક્ષીચૈતન્ય) પોતાના સ્વચ્છ નિર્વિકારસ્વરૂપને નહિ છોડતાં છતાં સુષુપ્તિમાંથી સ્વપ્નાવસ્થામાં અનેક પદાર્થોના આકારે ભાસે છે. તે જ પ્રમાણે સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં આત્મા જ પોતાની મેળે પોતાના સ્વરૂપની અંદર આકાશરૂપ છતાં દૃશ્યરૂપ અને ચિદાભાસરૂપ હોય એમ ભાસે છે. જેમ સંકલ્પ વડે વ્યાપ્ત થયેલું મન જ (મનોરાજ્યમાં અને સ્વપ્ન આદિમાં) નગરરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ પરિપૂર્ણ ચિદાકાશ જ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં જાણે દૃશ્યરૂપ થઈ ગયેલું હોય તેમ ભાસે છે. જેમ પવન ચલનશકિતના યોગથી પોતાના સ્વરૂપની અંદર વંટોળિયા વાયુના ભાવને ધારણ કરે છે, તેમ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં આ ચિદાકાશ જ દૃશ્યરૂપે થઈ પ્રતીતિમાં આવે છે. માટે જો આ જગતનું ખરેખરું સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો આ દેખાતા ત્રણે લોક પરબ્રહ્મરૂપ જ જણાય છે અને તે બ્રહ્મ જ આવા રૂપે થઈ રહ્યું છે. વસ્તુતઃ જોઈએ તો સાકાર એવું આ પૃથ્વી આદિ કશું કોઈ દિવસ છે જ નહિ. સાકાર હો કિંવા નિરાકાર હો, પરંતુ બ્રહ્મનો જ આ સર્વ વિલાસ છે. જેમ જાગી જતાં સ્વપ્નનો પર્વત કેવળ આકાશરૂપ અને નિઃસ્વરૂપ જણાય છે, તેમ જ્ઞાન થતાં આ ત્રણે લોક શાંત ચિદાકાશરૂપ જ પ્રતીત થાય છે. પ્રબોધને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષોને આ જગત વિભાગથી રહિત પરબ્રહ્મરૂપ જ દેખાય છે. અમે તો વિચાર કરતાં છતાં અજ્ઞાન કેવું છે તેને જાણતા જ નથી. ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જતાં વચમાં જે કાંઈ સાક્ષીચૈતન્યનું નિર્વિષય સ્વરૂપ છે, તે જ સર્વ પ્રાણીઓનું સ્વરૂપ છે અને તે જ પરમપદ રૂપ છે. ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જનારા સાક્ષીચૈતન્યનું વચમાં જે નિર્વિષય સ્વરૂપ છે, તે જ પરમ ચિદાકાશરૂપ છે અને આ સર્વ એ અધિષ્ઠાનની અંદર જ રહેલું છે. જેવું એ પરમ પદ છે, તેવું જ આ સત્-અસત્ રૂપ જગત પણ છે; કેમ કે એ જગત પણ પંચમહાભૂત વિના બીજું કશું નથી. રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયોનો અનુભવ અને સંકલ્પ આદિ આંતર વિષયોનો અનુભવ, એ બંને પણ પરમપદરૂપ જ છે એમ વિવેકીઓનું સમજવું છે; કેમ કે એ સર્વ પરબ્રહ્મરૂપ મહાસાગરના દ્રવપણાની પેઠે અને આવર્તોની પેઠે રહેલું છે. ઇન્દ્રિય દ્વારા એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં પહોંચી જનારા સાક્ષીચૈતન્યનું વચમાં જે કાંઈ નિર્વિષય સ્વરૂપ છે, તે વિના બીજું કશું પણ જગતનું સ્વરૂપ નથી. રાગદ્વેષ આદિ ભાવો અને ભાવ—અભાવની કલ્પના, એ સર્વ તે અધિષ્ઠાનચૈતન્યના નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપને અને પોતાની આરોપિત સત્તાને છોડતાં નથી અને તેના અવયવરૂપ જ થઈ રહ્યાં છે. શાખા પાસે દેખાતા ચંદ્રનું દર્શન કરવામાં શાખા અને ચંદ્ર એ બંનેને છોડી દેતાં વચમાં જે સાક્ષી ચૈતન્યનું નિર્વિષયસ્વરૂપ પ્રસિદ્ધ છે, તે જ વસ્તુમાત્રનો વાસ્તવિક સ્વભાવ છે. જગતરૂપી ઝાંઝવાના જળનું ખરું અધિષ્ઠાન પણ તે જ છે. એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જનારા સાક્ષીચૈતન્યનું વચન જે નિર્વિષય સ્વરૂપ છે, તેનું જ જગત એવું બીજું નામ છે. વસ્તુતઃ જોતાં એ તત્ત્વ પોતાના સ્વરૂપને નહિ છોડતાં જગતના નામને ધારણ કરે છે. પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભકાળથી માંડી આ દૃશ્ય ઉત્પન્ન જ થયેલું નથી; બાકી,

જે કાંઈ અહીં દેખાય છે, તે માયારૂપી એક ઐન્દ્રજાલિકનો (ઈન્દ્રજાળ દેખાડનાર ખેલાડીનો) એક આડંબર માત્ર છે. અહો! કષ્ટની વાત છે કે જે દૃશ્ય સાવ બિલકુલ છે જ નહિ, તે 'છે' એવો ભ્રમ લોકોમાં સ્થિર થઈ રહ્યો છે. ખેદની વાત છે કે, પરબ્રહ્મ સત્ય છે, તે પણ 'નથી' એવો ભ્રમ પણ લોકમાં સ્થિર થઈ ગયેલો જણાય છે. હું કોઈ પણ ઠેકાણે બ્રહ્મભાવથી રહિત જગતને દેખતો જ નથી. અવિવેકી પુરુષો અસત્ય દૃશ્યને સત્ય સમજે છે અને સત્ય કહે છે પણ ખરા; પરંતુ તે બ્રહ્મને જ એવા રૂપે દેખે છે. આ દૃશ્ય ઉત્પન્ન પણ થયું નથી અને કાંઈ કોઈ સ્થળે ભાસતું પણ નથી. જે કાંઈ ભાસે છે, તે ચિદાકાશનો પોતાનો જ એક વિલાસ છે. મણિ જેમ પોતાનાથી અભિન્ન સત્તાવાળી પોતાની કાંતિ વડે દીપી નીકળે છે, તેમ ચિદાકાશ પણ પોતાનાથી અભિન્ન સત્તાવાળી સૃષ્ટિ વડે વિવર્તરૂપે પ્રકાશી રહ્યું છે. આ સૂર્ય શાંત પરમાકાશની અંદર જ તપે છે અને તેનો એક અવયવ જ છે; તે તેનાથી કાંઈ ભિન્ન નથી. એ સત્ય અધિષ્ઠાનની અંદર રહેલો સૂર્ય કે ચંદ્ર અધિષ્ઠાનચૈતન્યને કશો પ્રકાશ આપતા નથી. પરમાત્મા સૂર્યને પ્રકાશ આપનાર છે, પરંતુ સૂર્ય કાંઈ તે સર્વશકિતમાન દેવને પ્રકાશ આપનાર નથી. અહો! આ સર્વ દૃશ્યમંડળ તેના પ્રકાશ વડે જ પ્રકાશી રહ્યું છે. ચંદ્ર, સૂર્ય અને અગ્નિ આદિ સર્વ પદાર્થોનો પ્રકાશ કરનાર એ પરમાત્મા જ છે. તે 'સાકાર છે કે નિરાકાર છે,' ઈત્યાદિ શબ્દની અને અર્થની કલ્પના આકાશના પુષ્પના જેવી અસત્ય છે અને તેવી મિથ્યા કલ્પના તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોની દૃષ્ટિમાં સંભવતી નથી. જેમ એક ઉત્તમ જીવરૂપ વિશ્વસાક્ષી સૂર્યનારાયણના તેજની અંદર એક અણુના અવયવ જેવો ભાસે છે, તેમ સ્વયંપ્રકાશ પરબ્રહ્મની અંદર સૂર્ય આદિ પરમાણુની પેઠે ભાસે છે અને નથી પણ ભાસતા. સૂર્ય આદિ સહિત એવી આ સર્વ સૃષ્ટિઓ ચિદાકાશરૂપ રત્નની એક કાંતિના જેવી જ છે, તો પછી તેનાથી તે જુદી કેમ કહી શકાય તે તમે જ કહો. ચિન્માત્રભાવથી પણ (જડ પદાર્થના અભાવને લીધે) રહિત અને શૂન્યતાથી પણ રહિત (અનિર્વાચ્ય) એ પરમતત્ત્વ સર્વ જીવો અને પદાર્થોથી રહિત છે તેમ જ સર્વ પદાર્થો વડે યુક્ત પણ છે. તે તત્ત્વમાં પૃથ્વી આદિ છે પણ ખરાં અને તેમાંનું કશું નથી એમ પણ છે. તેની અંદર જીવો જીવતા છે તોપણ કશું નથી. બંને અવયવથી બનેલ પોતાની સ્થૂલતાને નહિ તજનારા સૂર્ય વગેરે એ તત્ત્વમાં પરમાણુની પેઠે નિરવયવરૂપે રહ્યા છે. એ તત્ત્વ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને કદી પણ છોડતું નથી અને તેની અંદર દ્વિત્વ-એકત્વ આદિ કશું પણ નથી. અહીં કાંઈક છે અને અહીં કાંઈ પણ નથી; અહીં કશું નથી અને અહીં કાંઈક છે; આ સર્વ કલ્પના એ પરમતત્ત્વથી અતિ દૂર રહે છે. એક, નિરંતર, અનંત અને પોતાની મેળે જ નિત્ય અતિ વિસ્તારવાળી ચિદાકાશની સત્તા જ જગતરૂપે તેના પોતાના સ્વરૂપની અંદર રહેલી છે. ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિય દ્વારા એક દેશને છોડી બીજા પ્રદેશને પ્રાપ્ત થનારા સાક્ષીચૈતન્યનું (બીજા પ્રદેશને નહિ પહોંચતાં) વચમાં જે કાંઈ નિર્વિષય સ્વરૂપ છે, તે જ આ નાના પ્રકારે પ્રતીતિમાં આવતા જગતનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. સ્વપ્નની અંદર જેમ સાક્ષીચૈતન્ય એકરૂપ છે છતાં અનેક રૂપે થઈ રહેલું હોય તેવું ભાસે છે, તેમ આ ચિદાકાશ નાના પ્રકારે નથી છતાં પંચમહાભૂતરૂપે જાણે નાના પ્રકારે થઈ રહેલું હોય એમ જણાય છે. જેમ સુષુપ્તિમાંથી સ્વપ્નમાં ગતિ કરનારા જીવચૈતન્યની સુષુપ્તિમાં રહેલી ચિદ્‌શકિત યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં સ્વપ્નભાવને ધારણ કરી લે છે, તેમ પ્રલયભાવમાંથી સૃષ્ટિભાવને ધારણ કરી લેવામાં ચિદાકાશ યથાસ્થિતિપણે રહ્યા છતાં સૃષ્ટિના આકારને ધારણ કરી લે છે. વસ્તુતઃ જોતાં જેવી સુષુપ્તિ છે તેવું જ સ્વપ્ન છે અને જેવું જાગ્રત છે તેવું જ તૂર્ય છે; માટે આ જગત આકાશ જેવું છે. જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ

આને તૂર્ય એ સર્વરૂપ બ્રહ્મ જ થઈ રહે છે. બાકી, બ્રહ્મવિદ્યાના સંપ્રદાયમાં મૂઢ એવા પામર પુરુષો જે કાંઈ સમજતા હોય તે હું જાણી શકતો નથી. જડ અને ચેતન એ સર્વની અંદર રહીને જે ઈશ્વરતત્ત્વ દુર્લક્ષ્ય રીતે આ જગતનું પરિણામ લાવે છે, તે જીવચૈતન્યનું પારમાર્થિક રૂપ છે. મન તથા બુદ્ધિ આદિથી તે રહિત છે અને અતિ શુદ્ધ અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપ છે. આ સર્વ પદાર્થો પણ તેમાં જ કલ્પાયેલા છે. અને તેની અંદર જ રહેલા છે. એ પદાર્થો સત્ય નથી, પરંતુ એ સત્ય તત્ત્વ જ જગતના આકારે થઈ રહેલું છે. હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! પરિણામ આદિ શબ્દો અને તેના અર્થોની દૃષ્ટિ અહીં ઉપદેશો માટે જ કહેવામાં આવી છે, વસ્તુતઃ તેમની ગંધ પણ એ શુદ્ધ તત્ત્વમાં નથી. સૃષ્ટિના આરંભકાળથી માંડી પરમ શુદ્ધ ચિદાકાશ જ એક પોતાના સ્વરૂપની અંદર મહાસત્તારૂપે રહેલું છે. આ વિષયમાં તત્ત્વવેત્તાઓને પૂર્ણસ્વરૂપ એક આત્માનો જે અનુભવ થાય છે, તે જ પ્રમાણરૂપ છે. જે સર્વવ્યાપી અધિષ્ઠાનચૈતન્ય પોતાના આત્માની અંદર સ્થિર થઈ રહેલું છે, તેણે જ જગત-આદિ સંજ્ઞાઓની કલ્પના કરેલી છે. સ્વપ્નનું સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે તો જાગી ગયા પછી સર્વ સુખરૂપ જ ભાસે છે, પરંતુ જાગી ન જતાં સ્વપ્નમાં હોઈએ ત્યાં સુધી સ્વપ્નની અસર અનુભવવી પડે છે; તે જ પ્રમાણે, જ્ઞાન થતાં જે નિર્વિકાર આત્મા અવશેષ રહે છે તેનો અંગીકાર કરી લઈ આ જગતરૂપ કૌતુક અનુભવાય તો સર્વ સુખરૂપ જ ભાસે છે, પણ તે સ્વસ્વરૂપનો અંગીકાર કરવામાં ન આવે તો જે કાંઈ તેમાં જન્મ—જરા—મરણ—રોગ આદિ અનુભવમાં આવે છે તે દુઃખ રૂપ જ દેખાય છે. શાંત તત્ત્વવેત્તા પુરુષ ગતિ કરતો હોય, સ્થિર રહ્યો હોય, જાગતો હોય કે નિદ્રા કરતો હોય, પરંતુ તે હમેશ એક સમાધિસ્થિતિમાં જ રહ્યો હોય છે. ભેદ દેખાતાં છતાં પણ જે અભેદમાં જ નિષ્ઠા રાખી રહેલો છે, દુઃખમાં પણ જે સુખસ્થિતિમાં રહે છે અને સંસારમાં રહ્યા છતાં જે તેનાથી દૂર રહે છે એવા જીવન્મુક્ત પુરુષને બીજું શું કરવાનું અવશેષ રહે છે? જોકે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ બહાર કાર્યપ્રસંગે વ્યવહાર કરે છે, તોપણ તે પોતાના હૃદય વડે કશાનો ત્યાગ કરતો નથી કે કશાનું ગ્રહણ કરતો નથી, તે તો બ્રહ્મમાં જ સ્થિતિ રાખી રહે છે. જેમ હિમમાં શીતળપણું રહે છે અને અગ્નિમાં ઉષ્ણપણું રહે છે, તેમ એવી સ્થિતિમાં રહેવું એ તત્ત્વવેત્તાનો સ્વભાવ જ છે, બાકી તેણે કાંઈ યત્ન વડે સંપાદન કરેલો તે ગુણ નથી હોતો (કિંતુ સ્વાભાવિક હોય છે.) જેનો આવો સ્વભાવ હોય તે જ ખરેખર તત્ત્વવેત્તા છે અને બ્રહ્મ સિવાય ઈતર પદાર્થમાં ઈચ્છા થવી તે જ અવિવેકનું ચિહ્ન છે. જે આવરણથી રહિત થઈ જઈ ખરેખર વિદ્વાન થઈ રહ્યો હોય છે, તેનું ચિત્ત સદાકાળ સમાહિત રહે છે. વળી તેના શત્રુ—મિત્ર વગેરે વિકલ્પો ક્ષીણ થઈ ગયા હોય છે અને તે વિશેષ કરીને પોતાના આત્મસુખને જ સારરૂપ સમજે છે. તે શાંતિરૂપી પરમ અમૃત વડે સદાકાળ તૃપ્ત રહે છે. ૧—૫૬

आश्वस्तांतःकरणः क्षीणविकल्पः स्वरूपसारमयः । परमशमामृततृप्तस्तिष्ठति विद्वान्निरावरणः ॥ ५६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'દ્વૈતૈક્યનિરામયયોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૧૭૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭૨ મો*

જગત બ્રહ્મસ્વરૂપ છે

वसिष्ठ उवाच

**एवं पृथ्व्यादिरहितः खमेवाद्यः प्रजापतिः ।
मनोमात्रमहं मन्ये संकल्पविटपी यथा ॥ १ ॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા: આમ આદિ પ્રજાપતિ

---

* આ એકસોબોતેરમા સર્ગમાં વિધાતા એક મનોમાત્ર છે, જગતનો ભ્રમ એ એક તેનો સંકલ્પ માત્ર છે, વિધાતાનો ફરી વાર દેહ કે જગત રચવાની સ્મૃતિ તેમાં સંભવતી નથી, તે તથા સ્મૃતિનું ખરું તત્ત્વ શું છે, એ વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

વિરાટ—પૃથ્વી આદિથી રહિત ચિદાકાશરૂપ જ છે અને સંકલ્પવૃક્ષની પેઠે હું તેને મનોમાત્ર જ માનું છું. જળ જેમ ઊછળીને તરંગ આદિના આકારે વિવર્ત ભાવને પામે છે અને તેમાં તરંગભાવની કલ્પના થાય છે, તેમ 'મન' નામની કલ્પના થતાં ચિદાત્મા જ તેમાં પોતાના અધ્યાસને કલ્પી લે છે. ચિદાત્મા પોતે સત્તામાત્ર જ છે અને તેમાં બુદ્ધિ આદિ ક્યાંથી હોય? જો પૃથ્વી આદિ નથી જ, તો પછી અનંત ચિદાકાશમાં રજોગુણ ક્યાંથી હોય? એ નિર્વિકાર ચિદાકાશમાં દેહ—ચિત્ત આદિ કશું નથી, ઇન્દ્રિયો પણ નથી અને વાસનાઓ પણ નથી. ચિદાત્માને ઉપરથી તો આ જગત સત્ય જેવું દેખાય છે, પણ વસ્તુતઃ જોતાં કશું પણ છે જ નહિ. હે વિવેકી રામચંદ્રજી! પ્રથમના પ્રજાપતિ મુક્ત થઈ જવાથી ફરી વાર તેનાં દેહ, બુદ્ધિ આદિ ઉત્પન્ન થતાં નથી, વળી નવો પ્રજાપતિ તથા તેને જગતની રચનાની સ્મૃતિ એ પણ સંભવતું નથી. સંસારમાં રહેનાર અને અનેક યોનિઓમાં ભટકનાર ઇતર જીવોની પેઠે વિદેહમુક્ત પુરુષને બીજા દેહની પ્રાપ્તિ કે ફરી વાર સંસારની સ્મૃતિ હોતી નથી; કેમ કે દેશાંતરમાં કે કાલાંતરમાં પાછો તેમનો પુનર્જન્મ થતો નથી. કદાચિત્ પ્રજાપતિને તેવા પૂર્વસંસ્કારના બળથી પ્રથમની પેઠે જગતની રચના કરવાની સ્મૃતિ થાય અને તેથી પાછાં ફરી વાર તેનો દેહ આદિ ઉત્પન્ન થાય એમ માનવામાં આવે તોપણ તેનો એ દેહ માનસિક સંસ્કારજન્ય હોય, આમ તે મનોમય હોય એટલે તે પૃથ્વી આદિથી ઉત્પન્ન નહિ થયેલો શાંત, અતિ તુચ્છ અને સંકલ્પનગરના જેવો મિથ્યા હોય. જેમ સંકલ્પથી ખડા થઈ ગયેલા (મનોમય) પર્વતનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ રીતે દેખાતાં છતાં પૃથ્વી આદિથી (પાર્થિવ ભાવ આદિથી) રહિત છે, તેમ વિરાટનું સ્વરૂપ પણ પ્રત્યક્ષરૂપે દેખાતાં છતાં પૃથ્વી આદિથી રહિત છે. આથી વસ્તુતઃ જોતાં કોઈ પણ દેશ—કાળમાં કશી પણ સ્મૃતિ સંભવતી નથી અને લૌકિક બુદ્ધિ વડે તેને માનવામાં આવે તોપણ તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં તે છે જ નહિ.

રામ બોલ્યા: હે સ્મૃતિવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને ગુણોના સમૂહના ખજાનારૂપ મહારાજ! એ સર્વ પૃથ્વી આદિ પદાર્થોની પૂર્વવત્ રચના કરવાની વાત કેમ ન સંભવે? અને જો સ્મૃતિનો જ અસંભવ હોય, તો પછી પ્રથમના જેવી જ બ્રહ્માંડની રચના કેમ બને?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જો પૂર્વ કલ્પના પૃથ્વી આદિ દૃશ્ય પદાર્થો પરમાર્થ દૃષ્ટિએ જોતાં સત્ય હોય તો હજી તો તેનો સ્મૃતિ વડે ઉત્પન્ન થનાર અને અન્વય—વ્યતિરેક વડે પ્રસિદ્ધ એવો કાર્યકારણભાવ સંભવે; પરંતુ વસ્તુતઃ જોતાં (દૃશ્યની અસત્યતાને લીધે) સ્મૃતિ જ સંભવતી નથી. જ્યાં બ્રહ્મથી માંડી સ્તંબ પર્યંત કાંઈ પણ દૃશ્ય જ નથી, ત્યાં પછી સ્મૃતિનો સંભવ ક્યાંથી હોય અને કેવો હોય? જે પદાર્થ પરમાર્થ દૃષ્ટિએ જોતાં ઉત્પન્ન થાય અને વિદ્યમાન દશામાં પ્રમાણો વડે જેનો અનુભવ થાય, તેવું કાળાંતરે પણ સ્મરણ થાય તો શાસ્ત્રજ્ઞો તેને સ્મૃતિપદ નામથી કહે; પરંતુ જ્યાં દૃશ્ય જ નથી, ત્યાં પછી બીજી સ્મૃતિ આદિની કલ્પના તો ક્યાંથી જ હોય? આ દૃશ્યનો સર્વદા અત્યંત અભાવ જ છે અને સર્વ બ્રહ્મ જ છે એ વાત જો સત્ય છે, તો પછી સ્મૃતિની કલ્પના ક્યાંથી હોય? માટે પ્રથમ પ્રજાપતિને (જગતરચના આદિની) સ્મૃતિ જ સંભવતી નથી, તો શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ એ પ્રજાપતિનું સાકારપણું પણ ક્યાંથી જ સંભવે? જે કાંઈ સ્મૃતિ થાય છે, તે પૂર્વના અનુભવજન્ય સંસ્કારની ભાવનાના બળથી થાય છે. હવે પૂર્વે કશું પણ નહોતું તેથી આદ્ય પ્રજાપતિને લૌકિક સ્મૃતિ (અમુક મારી માતા છે, અમુક પુત્રી છે ઇત્યાદિના જેવી પ્રમાણજન્ય સ્મૃતિ) હોતી જ નથી. લોકમાં પ્રતીતિમાં આવતો સ્મૃતિનો વિષય (માતા, પુત્રી આદિ) તો સત્યરૂપે ઘરની અંદર રહેલો હોય છે, તેથી તેના સંસ્કારો ચિત્તમાં ચોંટી જવાથી સ્મૃતિ થવાનો તેમાં અવકાશ રહે

છે. પ્રજાપતિમાં તો તેનો કશો અવકાશ નથી. આ વિષે વિશેષ વિવેચન હું કહું તે તમે સાંભળો. પ્રથમ અનુભવમાં આવેલા પદાર્થોનું પાછળથી સંસ્કારબળથી જે કાંઈ સ્મરણ થાય છે, તે સ્મૃતિ કહેવાય છે. હવે જ્યારે કોઈ પણ પદાર્થ છે જ નહિ, થયો પણ નથી અને થશે પણ નહિ, તેમ જ આ સર્વ એવી રીતે આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત અચળ એવા પરબ્રહ્મરૂપ છે, તો પછી તેમાં સ્મૃતિ આદિની સ્થિતિ ક્યાં હોય? ચિદાકાશનો સર્વરૂપ વિવર્ત છે, તેથી તે પદાર્થના આકારે થઈ રહેલો છે. તેને અનુસરી શાંત પરબ્રહ્મને જ મેં વ્યવહારમાં 'સ્મૃતિ' શબ્દ વડે આગળ કહેલ છે. પોતાના આત્મસ્વરૂપનો જે એક વિવર્ત છે, તેને જ 'સ્મરણ' શબ્દનો વાચ્ય જાણવો. તે સ્મરણ વડે આગળ અનુભવાયેલો પદાર્થ સાદૃશ્યને લીધે બાહ્ય વસ્તુરૂપે ભાસે છે. જીવ ભ્રાંતિ વડે કે સ્મૃતિપરંપરા વડે જે કાંઈ બ્રહ્મની અંદર અનુભવે છે અને પછી કાળાંતરમાં સ્વરૂપને નહિ છોડનાર પરબ્રહ્મમાં જે કાંઈ પદાર્થ સંસ્કારબળથી તેને સ્ફુરી આવે છે, તેની પછી 'સ્મૃતિ' એવી સંજ્ઞા પોતે જ કલ્પી લીધેલી છે. જેમ અવિદ્યમાન છતાં ઝાંઝવાનું જળ ભ્રાંતિ વડે સત્ય જેવું ભાસે છે, તેમ અવિદ્યમાન છતાં આ દૃશ્ય ભ્રાંતિ વડે ભાસ્યા કરે છે, સ્મૃતિ આદિની સ્થિતિ પણ તેવી જ છે. સર્વના આત્મારૂપ પરબ્રહ્મની અંદર રહેલા પદાર્થોના અનુભવો ભ્રાંતિ વડે સત્યરૂપે દેખાય છે અને અભ્યાસ વડે ચિત્તમાં રૂઢ થઈ રહેલા તે જ અનુભવો સમાનતાને લીધે પાછળના સમયમાં સ્મૃતિરૂપે કહેવાય છે. સર્વના આત્મારૂપ એ ચિદાકાશની અંદર કાકતાલીયની પેઠે જે કાંઈ (કારણના યોગે) સ્ફૂર્તિઓનો ઉદય થાય છે, તેની જ 'સ્મૃતિ' એવી સંજ્ઞા કરવામાં આવી છે. તે ચિદાકાશના એક અવયવ જેવી છે અને સ્વતઃ વિકારશૂન્ય છે. સર્વના આત્મારૂપ ચિદાકાશનું પોતાનું સત્યસ્વરૂપ, પોતાના અનુભવમાં જે જે વિષયને પોતાની મેળે જ વિસ્તારી દે છે, તેને પૂર્વે અનુભવાયેલા પદાર્થની સ્ફૂર્તિના સમાનપણાને લીધે પાછળથી વિદ્વાનો 'સ્મૃતિ' નામથી ઓળખે છે. પવનમાં રહેલી ચલનશક્તિની પેઠે ઉદ્‌બોધક હેતુની પ્રાપ્તિ વડે અથવા પ્રાપ્તિ નહિ થતાં પણ જે કાંઈ અનુભવમાં આવે છે તે જ અનુભવ વૃત્તિવાળી સંકલ્પસ્ફૂર્તિ કાળાંતરે અભ્યાસ વડે રૂઢ થયેલા પદાર્થોના સંસ્કારબળથી સમાન આકાર—સ્ફૂર્તિને લીધે 'સ્મૃતિ' શબ્દ વડે કહેવાય છે. જેમ આ તમારા અવયવો (મનની ઈચ્છા અનુસાર) વખતે ચેષ્ટા કરે છે અને વખતે નિશ્ચેષ્ટ પણ થઈ રહે છે, તેમ આત્માની અંદર કાકતાલીયની પેઠે જે જે પદાર્થોના અનુભવો વારંવાર ભાસ્યા કરે છે, તે જ ઉત્તરકાળમાં પછી (કારણના યોગે અનુભવેલા પદાર્થનું સ્મરણ થઈ આવતાં) 'સ્મૃતિ' શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે, જેમ સ્વપ્ન—ઈન્દ્રજાળ આદિમાં મિથ્યા જ્ઞાન વડે પ્રતીતિમાં આવતા ઘટ—પટ આદિ પદાર્થો રહ્યા હોય છે, તેમ સર્વ અનુભવો આત્માની અંદર રહેલા જ છે અને તેઓ અનેક આકારે થઈ રહે છે. જેમ સ્વપ્ન આદિના ઘટ—પટ આદિ પદાર્થો ભ્રમરૂપ છે, તેમ આ સ્મૃતિરૂપ પદાર્થ પણ ભ્રમરૂપ હોવાથી તેના મૂળ વિષે શો વિચાર કરવો? વસ્તુતઃ જોતાં આ દૃશ્યનો અસંભવ છે, તેથી તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની દૃષ્ટિમાં કિંવા તત્ત્વવેત્તા પ્રજાપતિની દૃષ્ટિમાં 'સ્મૃતિ' નામની કાંઈ જ વસ્તુ નથી. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ ચિદેકરસ હોવાથી સદાકાળ નિર્વિકાર રહે છે, કેમ કે તેની દૃષ્ટિમાં જગતની સ્થિતિ ચિદાકાશરૂપ જ છે; બાકી, અવિવેકીની દૃષ્ટિમાં હમણાં પણ આ જગત યથાસ્થિતપણે રહેલું છે. હું મોક્ષના ઉપાયની કથાને કે તત્ત્વવેત્તાની સ્થિતિને જાણતો નથી; પરંતુ પ્રાચીનકાળથી એવી જ પદ્ધતિ ચાલી આવે છે કે, જ્યાં સુધી શિષ્ય સાધન—ચતુષ્ટય—સંપત્તિ—પૂર્વક જિજ્ઞાસુ તરીકે હોય, ત્યાં સુધી ગુરુ તેને મોક્ષકથાનો ઉપદેશ આપે છે અને એ ઉપદેશથી દૃશ્ય, સ્મૃતિ તથા વિષયોનું સમ્યક્ સ્મરણ એ સર્વ શાંત થઈ

જાય છે. અવિદ્યાનો, મૂર્ખતાનો અને મોહનો અત્યંત અસંભવ છે. તેથી અવિવેકીઓનો નિશ્ચય અમારા સમજવામાં કોઈ દિવસ આવી શકે નહિ; કેમ કે જે જેનો વિષય નથી તેનો તેને અનુભવ થતો નથી. હે અંગ! સૂર્યને રાત્રિનો અનુભવ શી રીતે થાય તે તમે જ કહો. અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિવાળા ચિન્માત્ર તત્ત્વમાં બાહ્ય વસ્તુના આકારે જે કાંઈ ભાસે છે તેનો વારંવાર વ્યવહારમાં અભ્યાસ થતાં તે અભ્યસ્ત વિષયના સંસ્કાર વડે રંગાયેલું ચિત્ત જ 'સંસ્કાર' નામથી કહેવાય છે. કલ્પના વડે ખડા થઈ જનારા સર્વ બાહ્ય પદાર્થો વસ્તુતઃ જોતાં આત્મસત્તારૂપ છે અને ચિદાકાશરૂપ છે. જોકે તે આભાસરૂપે જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેના અવ્યવસ્થિતપણાને લીધે તે મિથ્યા છે. આમ, તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ જાણે છે, એટલે તેનો સંસ્કાર લાગવો અસંભવિત જ છે. એવી રીતે, આ જગત આદિ કશું પણ કોઈ દિવસ સંભવતું નથી. જો કે આ દૃશ્ય ઝાંઝવાના જળની પેઠે દેખાય છે, પરંતુ પરમાર્થદૃષ્ટિએ જોતાં તે મિથ્યા છે. જો આ વાત સિદ્ધ જ છે, તો પછી સ્વપ્નમાં અને સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ચિદાકાશ જ અનેક રૂપે ભાસ છે. સ્વ—સ્વરૂપમાં રહેનાર પરમ શુદ્ધ ચિદાકાશ જ 'સૃષ્ટિ' એવા પર્યાય શબ્દનું વાચક છે. ચિદાકાશ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાંથી ભ્રષ્ટ નહિ થતાં જગત આદિના રૂપે ભાસી રહ્યું છે. તેમ થવામાં અધિષ્ઠાનરૂપ પણ પોતે જ છે અને સાધનરૂપ પણ પોતે જ છે. સૃષ્ટિના આદિકાળમાં વિવર્ત ભાવને પ્રાપ્ત થઈ જતાં, બ્રહ્મ જ જાણે જગત આદિ રૂપ થઈ રહ્યું હોય તેવું લાગે છે. એ જગત આદિ વસ્તુતઃ મિથ્યા ભ્રાંતિરૂપ જ છે છતાં પ્રતીતિમાં આવે છે. માટે ક્યાં અને શા કારણથી હેય—ઉપાદેય આદિ ભાવોની પ્રતીતિ થાય? આ કશું કોઈ પણ સ્થળે આકારવાળું કિંવા સ્મૃત્યાત્મક નથી, કારણના અભાવને લીધે પરમાત્માનું સ્વરૂપ જ જગત આદિના આકારે ભાસે છે. જગતને જેવું સાકાર માનવામાં દુઃખ છે, તેવું જ સ્મૃત્યાત્મક માનવામાં પણ છે, માટે એ બંને (સાકારતા અને સ્મૃતિ) અસત્ય છે અને બંધ પણ નથી જ. જીવન્મુક્ત પુરુષોની દૃષ્ટિમાં આકાશના જેવા નિર્વિકાર, શૂન્ય ચિદાકાશની અંદર પૃથ્વી—સૂર્ય, પર્વત, આદિ જગત પોતાના મૂળસ્વરૂપ-(ચિદ્રૂપતા)ને છોડતું નથી અને યથાસ્થિતપણે રહેલું છે, તેની અંદર દેશકાળ આદિની ઉગ્ર કલ્પના પણ યથાસ્થિતપણે રહી છે. જગત આવા સ્થૂળરૂપે દેખાતા છતાં પોતાના શુદ્ધ મૂળ ચિદ્રૂપભાસને છોડતું નથી, સાક્ષીચૈતન્યને પ્રતીતિમાં આવતાં સ્વપ્નનગરની પેઠે આ જગત પોતાના એક અનુભવરૂપ અને પોતાના સ્વરૂપને નહિ છોડનારા ચિદાકાશના ઉદરમાં તે રહેલું છે. એ પોતે પૃથ્વી વગેરે ભાવથી રહિત છે, તો પછી તેમાં પૃથ્વી વગેરે ક્યાંથી હોય તે તમે જ કહો. આથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે, કેવળ શાંત ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપમાં આવા જગત આદિ સ્થૂળ આકારે ભાસી રહ્યું છે. સર્વ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં અને સ્વપ્નકાળમાં પૃથ્વી આદિનો સંભવ ક્યાંથી હોય? કિંતુ બ્રહ્મસત્તા જ પોતા વડે પોતાના સ્વરૂપમાં જાણે જગતના રૂપે આવિર્ભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હોય તેવી બની જાય છે અને પૃથ્વી આદિ સંજ્ઞાઓને કલ્પી લે છે. પછીથી તે સત્તાઓ જાણે સત્ય અર્થને આપનાર હોય તેવી થઈ રહે છે. બાકી પૃથ્વી આદિનો જ પ્રથમ અસંભવ છે, એટલે જગત સાકાર નથી, તેમ સ્મૃત્યાત્મક પણ નથી. તે ભ્રાંતિરૂપ પણ નથી અને વિવર્ત આદિરૂપ પણ નથી. તે તો કેવળ બ્રહ્મરૂપ જ છે. આ બ્રહ્મ જ સુંદર જગતના આકારે વિવર્તરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, પરંતુ તે વસ્તુતઃ એક જ છે. સૃષ્ટિમાં અને પ્રલયમાં તે વિકારને નહિ પામતાં પોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે. તે દૃશ્યરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, છતાં નિર્મળ આકાશરૂપ છે, શાંત છે, નિત્ય છે અને અવિ-

વેદીઓને નિરંતર સૃષ્ટિ—પ્રલય ઈત્યાદિરૂપે અનુભવમાં આવે છે. ૧—૪૮

ब्रह्मेदमाकचति चारु जगत्स्वरूपं तच्चैकमेव कचनाकचनात्मनिष्ठम् । हश्याभमप्यमलमेव नभः प्रशान्तं नित्योदितं प्रलयसर्गमयोदयात्म ॥ ४८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જગતોબ્રહ્મત્વપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૧૭૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭૩ મો*

ચેતનને જડમાં અભિનિવેશ થવાનું કારણ

राम उवाच

सर्वानुभवरूपस्य तथा सर्वात्मनोऽव्ययम् । अनंतस्यात्मतत्त्वस्य देहेऽपि किमहंग्रहः ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા: સર્વના અનુભવરૂપ અનંત આત્મતત્ત્વ સર્વના આત્મારૂપ છે, છતાં તેનો દેહમાં જ અહં ગ્રહ ('હું દેહરૂપ છું' એવો અભિનિવેશ) કેમ બંધાઈ જાય છે? ચિદાત્મા સ્વપ્ન આદિમાં જડ કાષ્ઠ—પાષાણ આદિરૂપ કેમ બની જાય છે? અને આ કાષ્ઠ—પાષાણ આદિ નથી એમ કહો તો કેમ નથી? અને છે એમ કહો તો કેમ છે તે મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જેમ દેહધારી જીવોને હાથમાં હાથપણાનો અભિનિવેશ (આગ્રહ) બંધાઈ જાય છે, તેમ સર્વના આત્મારૂપ ચેતનતત્ત્વને પણ દેહમાં દેહપણાનો અભિનિવેશ બંધાઈ જાય છે. જેમ વૃક્ષને પોતાનાં પાંદડાંમાં પત્રભાવનો અભિનિવેશ બંધાઈ જાય છે તેમ સર્વના આત્મારૂપ ચેતનતત્ત્વને વૃક્ષમાં વૃક્ષપણાનો અભિનિવેશ થાય છે. આકાશને જેમ શૂન્યમાં શૂન્યભાવનો અભિનિવેશ બંધાઈ જાય છે, તેમ સર્વાત્મા એવા ચિદ્રૂપતત્ત્વને દ્રવ્યમાં દ્રવ્યભાવનો અભિનિવેશ બંધાય છે. નિરાકાર ચિત્તામાંથી ઉત્પન્ન થવાને લીધે નિરાકાર સ્વપ્નનગરને વિષે સ્વપ્નભોક્તાને જેમ સાકારતાનો અભિનિવેશ બંધાઈ જાય છે, તેમ સર્વના આત્મારૂપ ચેતનતત્ત્વને પણ સ્વપ્ન—જાગ્રત આદિમાં તે તે ભાવનો અભિનિવેશ બંધાય છે. જેમ પર્વતના અભિમાની જીવને અને નગરાભિમાની જીવને પોતામાં રહેલાં પાષાણ, વૃક્ષ, જળ ઈત્યાદિમાં તે તે ભાવનો અભિનિવેશ થાય છે, તેમ સર્વના આત્મારૂપ ચિન્મયતત્ત્વને પણ પોતાની અંદર રહેલાં પર્વત તથા નગર ઈત્યાદિમાં તે તે ભાવનો અભિનિવેશ થઈ જાય છે. જેમ ચેતનરૂપે જણાતા શરીરને કેશ તથા નખ ઈત્યાદિમાં અચેતનપણાનો આગ્રહ બંધાય છે, તેમ સર્વના આત્મારૂપ ચિન્મયતત્ત્વને કાષ્ઠ તેમ જ પાષાણ આદિમાં જડભાવનો અભિનિવેશ બંધાય છે. જેમ સાક્ષીચૈતન્ય જ સ્વપ્નની અંદર (વિવર્તભાવે) કાષ્ઠ—પાષાણ આદિરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ ચિદાકાશ જ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં સાકાર આદિરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, જેમ નખ—કેશ અને જળ—આકાશ આદિના ધર્મને ધારણ કરનાર પુરુષનું એક જ શરીર જડ—ચેતનરૂપ છે અને સાકાર છે, તેમ સર્વના આત્મારૂપ સત્ય તત્ત્વનું એક જ સ્વરૂપ જડ—ચેતનરૂપ અને સ્થાવર—જંગમરૂપ છે, કિંતુ તે નિત્ય અને નિરાકાર છે. જેમ સ્વપ્નમાં દીઠેલા અર્થની ભ્રાંતિ 'આ સ્વપ્ન છે' એમ જાણનાર પુરુષના ચિત્તમાં યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં શમી જાય છે, તેમ સારી પેઠે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષની દૃષ્ટિમાં આ જગત યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં શમે જાય છે. સ્વપ્નને દેખનાર માણસ પ્રાતઃકાળમાં જાગી જાય છે, એટલે સ્વપ્નના દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય વગેરે ભાવો મિથ્યા જણાય છે. તેને આ સર્વ ચિદાકાશરૂપ હતું એવો નિશ્ચય કરી આપવાને એ પ્રબોધ જ સમર્થ થાય છે; તે જ પ્રમાણે સંસારરૂપ નિદ્રામાંથી પ્રબુદ્ધ થયેલ તત્ત્વજ્ઞને પણ દૃશ્ય—દ્રષ્ટા આદિનું મિથ્યાપણું જણાઈ આવે છે, એટલે એ પ્રબોધ જ ચિદાકાશના સત્યપણાને બતાવી આપે છે અને તેમ

*આ એકસોતોતેરમા સર્ગમા ચિદ્રૂપ તત્ત્વના સર્વરૂપપણા વિષે અને દેહ આદિ જડભાવમાં તથા ક્રિયા આદિમાં અભિનિવેશ બંધાયા વિષે નિરૂપણ કરાશે.

છેવટે મૌનનો જ આશ્રય લેવો પડે છે, જેમ મહાસાગરમાં જળની અનેક (ચકરીઓ) થતી રહે છે અને શમી જતી રહે છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર હજારો અને કરોડો કલ્પો પર્યંત તેની તે જ સૃષ્ટિઓ અથવા તો બીજી જ સૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થતી રહે છે અને નાશ પણ પામતી રહે છે. જેમ સમુદ્રની અંદર રહેલું જળ તરંગ આદિમાં પોતાના સ્વરૂપને અનેક પ્રકારે પ્રસારી દે છે, તેમ ચિદાકાશ પણ પોતાના માયાશબલ ચૈતન્યરૂપમાં સૃષ્ટિ આદિ અનેક સંજ્ઞાઓને કલ્પી લે છે. અવિવેકી જન સમુદાયના નિશ્ચયને બાદ કરતાં તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની દૃષ્ટિમાં આ જગત યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં સદા નિર્વિકાર પરબ્રહ્મરૂપ છે. 'હું તરંગરૂપ નથી, પરંતુ જળરૂપ છું' એવું જે તરંગે યુક્તિવડે જાણ્યું, તેનો પછી તરંગભાવ ક્યાં રહ્યો? જળમાં થતા તરંગના ભાનની પેઠે બ્રહ્મમાંથી જ આ જગતનો આભાસ થાય છે. જેમ તરંગ અને તરંગનો અભાવ એ બંને સમુદ્રના ધર્મો છે, તેમ જગતની પ્રતીતિ અને તેનો અભાવ એ બંને બ્રહ્મની એક જાતની શક્તિ છે અને તે જ તેવા પ્રકારે સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ રહેલ છે, હે રામચંદ્રજી! પોતાના ચિદ્રૂપને નહિ છોડનાર ચિદાકાશનું મનઃસમષ્ટિરૂપી ઉપાધિમાં સ્વપ્નની પેઠે પ્રતિબિંબ પડે છે ત્યારે ઉપાધિવાળું જે કાંઈ સ્વરૂપ ખડું થાય છે, તે જ 'મન', 'બ્રહ્મ' 'પિતામહ' ઈત્યાદિ નામો વડે કહેવાય છે. એવી રીતે પ્રથમ પ્રજાપતિ જ નિરાકાર અને નિર્વિકાર છે અને ચિન્માત્રરૂપ સંકલ્પનગરની પેઠે તે કારણથી રહિત છે. જે સુવર્ણનો બાજુબંધ જાણે છે કે 'હું બાજુબંધ નથી,' તેને પછી બાજુબંધપણું ક્યાં રહે? તે તો શુદ્ધ સુવર્ણરૂપે જ રહે. જ્યારે સમષ્ટિરૂપ પ્રથમ પ્રજાપતિ અજન્મા, સંકલ્પમાત્ર અને કેવળ ચિદાકાશરૂપ દેહધારી છે ત્યારે હું, તમે અને આ જગત ઈત્યાદિ જે કાંઈ ભાસે છે, તે પણ સર્વ તેવું જ છે. ચિદાકાશમાં શૂન્યતાની પેઠે જે કાંઈ ચૈતન્યના ચમત્કારો ભાસી રહ્યા હોય છે, તે જ સૃષ્ટિરૂપ, સંહારરૂપ, સ્થિતિરૂપ, તેના વિચિત્ર પ્રવાહોરૂપ અને અનુભવોરૂપ છે. ચિદાકાશ પોતાની મેળે જ સ્વપ્નની પેઠે પ્રથમ જે સ્વચ્છ વિવર્ત થઈ રહે છે, તે જ હિરણ્યગર્ભ છે. સમુદ્રમાં જેમ તરંગ તેજરૂપે કે બીજા રૂપે નિરંતર સ્ફુરતો રહે છે; તેમ બ્રહ્મમાં અનાદિ તથા અનંત એવો સૃષ્ટિ—પ્રલયનો વિભ્રમ પણ સ્ફુરતો રહે છે. ચિદાકાશનો સુંદર વિવર્ત જ 'વિરાટ' શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે અને તે વિરાટનું મન હિરણ્યગર્ભરૂપ છે. તે જે કાંઈ રચે છે, તે પણ સંકલ્પનગરના જેવું જ સમજવું. તે વિરાટ જ સૃષ્ટિરૂપ છે, તે જ સ્વપ્નરૂપ છે અને તે જ જાગ્રત અવસ્થાના વ્યષ્ટિ—સમષ્ટિ દેહરૂપ પણ થઈ રહેલ છે. જેમ ઘાટી સુષુપ્તિ અતિ નિદ્રારૂપી અંધકારના બળથી સ્વપ્નરૂપ બની જાય છે, તેમ આત્મા જ પ્રલયને વિષે અવિદ્યારૂપ અંધકારથી જગતરૂપે અનુભવમાં આવે છે. અવાંતર પ્રલયરૂપી બ્રહ્માની રાત્રિ વિરાટરૂપ પરમાત્માના કેશરૂપ છે. પ્રકાશ અને અંધકાર (દિવસ અને રાત્રિ) તથા કાળ અને ક્રિયા એ તેના પોતાના અવયવોની સંધિરૂપ છે. અગ્નિ એ વિરાટના મુખરૂપ છે, આકાશ મસ્તકરૂપ છે, અંતરિક્ષ નાભિરૂપ છે, પૃથ્વી ચરણરૂપ છે, સૂર્ય તથા ચંદ્ર ચક્ષુરૂપ છે અને દિશાઓ શ્રોત્રરૂપ છે,. એવી રીતે એક કલ્પના જ વિરાટના આકારે ખડી થઈ ગયેલી અનુભવમાં આવે છે. એ પ્રમાણે સારી પેઠે વિચારથી જોતાં વિરાટનું સ્વરૂપ સ્વપ્નના જેવું તથા આપણા સંકલ્પમય પર્વતના જેવું છે અને તે વિશાળ આકારે પ્રતીતિમાં આવતાં છતાં ચિદાકાશરૂપ છે. ચિદાકાશની અંદર ચેતનરૂપ જીવભાવને પ્રાપ્ત થઈને જે અત્યંત દીપી નીકળે છે, તે આત્મા પોતે જ પોતાના સ્વરૂપને જગતરૂપે અનુભવે છે. એવી રીતે વિશાળ ચિદાકાશ જ વિરાટરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે અને સ્વભાવરૂપ,

સ્વપ્નરૂપ, નગરરૂપ, પર્વતરૂપ, વૃક્ષરૂપ તથા હાથીરૂપ પણ તે જ છે. જેમ સ્વપ્નનટ પોતાના આત્માને જ સ્વપ્નદેશરૂપે અનુભવે છે, તેમ અનુભવ કરનાર ચિદાત્મા જ સત્ય અને અનુભવરૂપ એવા પોતાના આત્માને માયાના આવરણને લીધે અસત્ય જેવો માની લે છે અને તેને અમુક પરિચ્છિન્નરૂપે અનુભવે છે. વેદાંત, જૈન, સાંખ્ય, બૌદ્ધ વગેરે મતોના ગુરુઓએ તથા આગમશાસ્ત્રનો ભેદ કરનાર પશુપતિ અને ભૈરવ ઈત્યાદિએ પોતાનાં શાસ્ત્રોમાં જે જે વિચારો પ્રતિપાદન કર્યા છે, તે સર્વરૂપ થઈ જઈને અમારું બ્રહ્મ જ તેવી તેવી વાસનાને યોગે, તેવા તેવા રૂપે સ્ફુરેલ છે. વળી તે તે વાદીઓના પોતપોતાના નિશ્ચયને અનુકૂળ પડતું માની લીધેલું પારલૌકિક સુખ તથા આ લોકસંબંધી સર્વ ફળ, એ સર્વરૂપ બ્રહ્મ જ થઈ જાય છે; કેમ કે અમુક પ્રકારનું ફળ આપણને પ્રાપ્ત થાઓ એવી રીતે તેમના આત્મામાંથી જ આશાની ઉત્પત્તિ થાય છે. બ્રહ્મનો આવો લોકોત્તર મહિમા જ છે; કેમ કે તે પોતે જ માયાના યોગથી સર્વશક્તિમાન થઈ રહે છે.

वेदान्तार्हतसांख्यसौगतगुरुत्र्यक्षादिसूक्तादृशो
ब्रह्मैव स्फुरितं तथात्मकलयास्तादात्मनित्यं यतः।
तेषां चात्मविरोऽनुरूपमखिलं स्वर्गं फलं तद्भव-
त्यस्य ब्रह्मण ईदृगेव महिमा सर्वात्म यत्तद्वपुः ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધનો 'પરમાર્થોપદેશ' નામનો
સર્ગ ૧૭૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭૪ મો*

નિર્વાણપદ વિષે વર્ણન

વસિષ્ઠ ઉવાચ

सर्गादौ स्वप्नसंवित्त्या चिदेवाभाति केवला ।
जगदित्यवभासेव ब्रह्मैवातो जगत्त्रयम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : સૃષ્ટિના આદિકાળમાં કેવળ ચિદાકાશ જ સ્વપ્નના અનુભવ પ્રમાણે જાણે જગતરૂપે ભાસતું હોય, તેમ થઈ રહે છે. તેથી ત્રણે લોક બ્રહ્મરૂપ જ છે. સૃષ્ટિઓ બ્રહ્મરૂપ સાગરના તરંગ જેવી છે અને તેમાં રહેલો જ્ઞાનરૂપ અનુભવ દ્રવરૂપ છે. જીવન્મુક્ત પુરુષોને વ્યવહારસિદ્ધિ માટે પ્રતીતિમાં આવતું જગત પણ જાણે કોઈ બીજી જ સૃષ્ટિ હોય તેવું ભાસે છે. તો પછી તેમાં દ્વિત્વ—એકત્વ આદિ બીજું ક્યાંથી હોય? જેમ એક જ ચિદાકાશ નિદ્રારૂપ હોઈ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ બંનેરૂપ છે, તેમ ચિદાકાશનું એક જ આત્મસ્વરૂપ દૃશ્ય અને અદૃશ્ય એ બંનેરૂપે રહેલું છે. જો આ જગતનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો તે જાગ્રતમાં સ્ફુરી આવતા સ્વપ્નનગરના જેવું કેવળ બાધિત અને સ્ફૂર્તિરૂપે આભાસમાત્ર જણાય છે, તો પછી તેમાં વિવેકી પુરુષને કેવી આસ્થા હોય? સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ અને તેનો અનુભવ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં પ્રતીતિમાં આવે છે. જો તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો આ જગત જાગ્રતમાં બાધિતરૂપે સ્ફુરી આવતા સ્વપ્નનગરના જેવું બાધિત જણાય છે. જેમ સ્વપ્નનગર સંબંધી જુદા જુદા પ્રકારની વાસનાઓ સ્વપ્ન સમયે સત્ય જણાય છતાં જાગ્રત અવસ્થામાં તે અસત્ય છે, તેમ જાગ્રત સંબંધી વાસનાઓ વિષે પણ સમજવું. કદાચિત્ બીજા કોઈ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરી દૃશ્યનું કંઈ બીજું જ કારણ અહીં કલ્પવામાં આવતું હોય, તો પછી બીજી કલ્પનાઓની અપેક્ષાએ બંધબેસતી થતી ભ્રાંતિમાત્રપણાની કલ્પના શા માટે ન કરવી? સ્વપ્નસૃષ્ટિની પેઠે જાગ્રતસૃષ્ટિ સંબંધી આ પોતાની ભ્રાંતિ તો અનુભવ વડે જ સિદ્ધ છે. જો કાંઈ બીજું કારણ કલ્પવામાં આવે, તોપણ તે અનુમાન વડે સિદ્ધ કરી શકાય. હવે અનુમાન કયા અનુભવથી અધિક થઈ શકે તેમ છે? મનુષ્ય પોતાની ઈષ્ટ સૃષ્ટિને સરજવાને અને અનિષ્ટ સૃષ્ટિને નિવારવાને સમર્થ થઈ શકતો નથી. વળી તેણે પ્રથમ

*આ એકસો ચુંવોતેરમા સર્ગમાં સ્વપ્નની પેઠે જ પ્રબોધ વડે દૃશ્યનો બાધ થઈ જતાં અવશેષ રહેલા ચિદાત્માના પરમપદપણા વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

વિચારી રાખેલો વિષય તેને નિશ્ચયપૂર્વક જ દેખાય તેમ પણ બનતું નથી; કિંતુ વખતે બીજા પ્રકારે પણ તે અકસ્માત તેના જોવામાં આવે છે. આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. જો સૃષ્ટિ કોઈ બીજા કારણને આધીન જ હોય, તો પછી મનુષ્યો તેવી સાધનસંપત્તિ મેળવી પોતાની ઈષ્ટ સૃષ્ટિને રચે, અનિષ્ટ સૃષ્ટિને નિવારે અને કશું પણ અકસ્માત દેખે નહિ, પરંતુ એ વાત કોઈ પણ રીતે બરાબર ઘટતી નથી. તેથી આ દૃશ્ય સ્વપ્નશૈલીની પેઠે ભ્રાંતિસ્વરૂપ જ છે. જ્ઞાનનો ઉદય થયા વિના નિર્વિકલ્પ સમાધિ થાય, તો તે પણ પરમ જડતારૂપ છે અને સવિકલ્પ સ્થિતિ થાય, તો તે પણ સંસારરૂપ જ છે. તેથી કદાચિત્ ધ્યાન કે સમાધિનો લાભ થાય, તોપણ જ્ઞાન થયા વિના તે કોઈ પુરુષાર્થરૂપ સંભવતું નથી. જો સવિકલ્પ ધ્યાન હોય, તો તે સંસાર જેવું જ છે. જ્ઞાન થયા વગર તે જો નિર્વિકલ્પ હોય, તો તે પણ પાષાણના જેવું પરમ જડરૂપ છે. મોક્ષ કાંઈ પાષાણ જેવી જડ સ્થિતિરૂપ કે વિકલ્પાત્મક સંભવતો નથી. પાષાણના જેવી જડ નિર્વિકલ્પ સમાધિ વડે બીજું કશું પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. પોતાની નિદ્રા વડે શું મળે છે? સૃષ્ટિનો અત્યંત અસંભવ છે, તેથી સારી રીતે જ્ઞાનનો ઉદય થતાં વિવેકી પુરુષની દૃષ્ટિમાં સર્વ દૃશ્ય ભ્રાંતિમાત્ર ભાસે છે, જીવન્મુક્તપણાનો ઉદય થવો તે જ વાસ્તવિક રીતે નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે. તે જ અનંત નિર્વાણરૂપ છે અને તે જ મોક્ષ કહેવાય છે. અનંત સુષુપ્તિના જેવી તુરીય અવસ્થા પણ તેને જ કહે છે અને તેમાં યથાસ્થિતપણે રહી ક્ષોભને નહિ પામતાં સર્વના પ્રકાશક આત્મારૂપે સ્થિતિ રાખવામાં આવે છે. જ્ઞાનમાં સારી રીતે એકરસ થઈ જવું તે ધ્યાન કહેવાય છે. વળી દૃશ્યનો અત્યંત અસંભવ છે, તેથી આત્મસ્વરૂપને યથાર્થ ઓળખવું તેને જ શ્રુતિઓ તથા તત્ત્વવેત્તાઓ પરમપદરૂપ કે પરમ પુરુષાર્થરૂપ કહે છે. એ સ્થિતિ કાંઈ પાષાણના જેવી જડ નથી, તેમ સુષુપ્તિ જેવી પણ નથી. તે નિર્વિકલ્પ કે સવિકલ્પ નથી, તેમ સાવ શૂન્ય પણ નથી. તે દૃશ્યના અત્યંત અસંભવરૂપ છે તથા આદિ અનુભવરૂપ છે. એ બ્રહ્મ જ સર્વરૂપ છે અને અપવાદદૃષ્ટિથી જોઈએ તો તે કશારૂપ નથી. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! જે બ્રહ્મના જેવો નિર્વિકાર હોય છે, તે જ તેને દેખે છે. જ્યારે સારી રીતે પ્રબોધનો ઉદય થાય છે, ત્યારે જ પરમ નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થઈ કહેવાય છે. તે દશામાં આ જગત યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં પ્રલય જેવી અભાવ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તેમાં આ એકતા કે અનેકતાની કલ્પના નથી; તેમાં કશું પણ નથી અને તેમાં કશાનો સંભવ પણ નથી. સર્વ સદ્-અસદ્ વસ્તુઓની સીમાના અંતરૂપ તે જ તત્ત્વ કહેવાય છે. દૃશ્ય અત્યંત અસંભવિત છે. એમ માનવાથી શુદ્ધ બોધનો ઉદય થાય છે અને તેથી સર્વ વિક્ષેપથી રહિત થવાય છે. પછી શાંતપણે જે કાંઈ નિરતિશય આનંદરૂપે સ્થિતિ રાખી રહેવું તે જ પરમ પદરૂપ છે એમ તમે સમજો. એ શુદ્ધ બોધ સર્વોત્તમ ધ્યાનરૂપ છે. શાસ્ત્રપરિચયથી પદ—પદાર્થને જાણી શકનાર, બુદ્ધિમાન અને નિરંતર મોક્ષના ઉપાયરૂપ આ શાસ્ત્રને વાંચનાર શુદ્ધ અધિકારી પુરુષ તેને અધ્યાત્મશાસ્ત્રના વિચારથી થયેલા જ્ઞાનરૂપ ઉપાય વડે મેળવી શકે છે. બીજા કશા ઉપાયથી તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તીર્થાટન વડે, દાન વડે, સ્નાન વડે બીજી વિદ્યા વડે, ધ્યાન વડે, તપ વડે, યોગ વડે કે યજ્ઞ વડે તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ સત્યરૂપે ભાસતું અનિર્વચનીય દૃશ્ય ભ્રાંતિમાત્ર છે અને મિથ્યા છતાં જાણે સત્ય હોય તેવું ભાસે છે. જેમ નિદ્રાભાવથી રહિત ચિદાકાશ સ્વપ્નરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ ચિદાકાશ જ જગતના આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે. જે ભ્રાંતિ હોય તે કોઈ દિવસ તપ તીર્થ આદિ વડે શાંત થતી નથી. જો કે તપ—તીર્થ આદિ વડે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ તે વડે મુક્તપણાનો લાભ મળતો નથી. આ જગતમાં જો સારી શુદ્ધ બુદ્ધિ વડે

અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થનો વિચાર કરવામાં આવે તો તેથી થયેલા આત્મજ્ઞાનરૂપ મોક્ષના ઉપાયથી જ એ ભ્રાંતિ શાંત થાય છે, બીજા કશાથી થતી નથી. જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી અંધકારમય રાત્રિ ક્ષય પામે છે, તેમ અત્યંત પ્રકાશ આપનાર નિર્મળ શાસ્ત્રાર્થ વડે આ સર્વ ભ્રાંતિ નિવૃત્ત થાય છે. જેમ પવનની અંદર તેની ચપળતા રહી છે અને જળની અંદર દ્રવપણું રહ્યું છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના આભાસો પ્રતીતિમાં આવે છે. જેમ વડનો આકાર ધારણ કરવાની ચમત્કૃતિ વડનાં બીજ આદિ દ્રવ્યોની અંદર જ રહી છે અને પવનમાં જેમ અહર્નિશ તેની ચલનશક્તિ રહેલી છે, તેમ શબલબ્રહ્મરૂપી ચિદાકાશની અંદર આ જગતની યથાસ્થિત સૃષ્ટિ તથા તેની સ્થિતિ અનન્યરૂપે રહેલી છે. અને છેવટે તેમાં જ તે લય પામી જાય છે. ૧—૩૦

द्रुमस्य हृद्येव चमत्कृतिर्निजा नभस्वतः स्पन्द इवानिशं यथा । यथा स्थिता सृष्टिरियं तथास्तिता लयं नभस्यंतरनन्यरूपिणी ॥३०॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'નિર્વાણોપદેશ' નામનો સર્ગ ૧૭૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭૫ મો*

ચિદાકાશ જ અજ્ઞાનથી જગતરૂપે ભાસે છે

वसिष्ठ उवाच

स्वप्नाभमाद्यं चिद्व्योम कारणं देहसंविदाम् । दृश्यान्यता संभवतश्चिद्व्योम्नस्तत्कुतो वपुः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: સર્વના આદિકારણરૂપ ચિદાકાશ સ્વપ્નની પેઠે વિવર્ત ભાવને પામીને દૃશ્ય ભાવને ધારણ કરી લે છે. તે જીવોના દેહના તાદાત્મ્યપણાનો અધ્યાસ થવામાં મુખ્ય કારણરૂપ થાય છે. હવે પ્રથમ આરંભસમયમાં જ દૃશ્ય જેવી કોઈ પણ જુદી વસ્તુ જ નથી, તો તે ચિદાકાશના દેહરૂપ કેમ થઈ શકે? હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! સૃષ્ટિના આદિકાળમાં આ સર્વ સ્વપ્નના અનુભવ જેવું જ છે. તે વિના બીજા પ્રકારે આ સૃષ્ટિ અને પરલોક દેખાતાં છતાં પણ સિદ્ધ થઈ શકતાં નથી. સ્વપ્ન—સ્ત્રીના સમાગમની પેઠે આ દૃશ્ય મિથ્યા છે, કેવળ શાંત ચિદાકાશરૂપ છે. અનુભવરૂપ ચિદાત્મ જ અવિદ્યાને લીધે આ પ્રમાણે અસત્ય જગતરૂપે ભાસે છે. જે કાંઈ આ જગતરૂપે ભાસે છે, તે શૂન્ય, સ્વચ્છ, અનાદિ, અનંત અને નિર્મળ ચિદ્ધાતુરૂપ છે. જ્યાં સુધી પરમાત્માનું વાસ્તવસ્વરૂપ ન ઓળખવામાં આવે, ત્યાં સુધી તે અવિદ્યારૂપ તથા સંસારી જીવરૂપ પ્રતીતિમાં આવે છે, પરંતુ જો તેનું વાસ્તવસ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો જીવભાવ અને દૃશ્યભાવ ટળી જાય છે અને તે પરબ્રહ્મરૂપ જ જણાય છે; કેમ કે અનાદિ અને અનંત એવા શુદ્ધ ચિદાકાશની અંદર અવિદ્યા આદિ મેલ ક્યાંથી હોય? જે શુદ્ધ સાક્ષીચૈતન્ય છે, તે જ સ્વપ્નનગરરૂપ છે અને જે ચિદાકાશ છે તે જ જગતરૂપ છે, તો પછી સૃષ્ટિના આદિકાળમાં પૃથ્વી આદિનો સંભવ જ ક્યાં છે? જીવ ચિદાકાશરૂપ છે અને જીવરૂપે ભાસતા ચિદાકાશની સૃષ્ટિમાં જ 'પૃથ્વી' આદિ નામો તથા 'મન' અને 'બુદ્ધિ' આદિ કલ્પનાઓ કરવામાં આવી છે, જળમાં જેમ તરંગ હોય છે અને પવનમાં જેમ ચલનશક્તિ રહી હોય છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર બુદ્ધિપૂર્વક નહિ પણ સ્વાભાવિક રીતે જ જગતનું ભાન થાય છે અને તે નિરાધાર છે. જગતનું ભાન થયા પછી ચિદાકાશ જીવભાવ વડે તેની અંદર પ્રવેશ કર્યો અને 'હું હિરણ્યગર્ભ જગતનો સર્જનાર છું' એવા અભિમાનને તથા ઐશ્વર્યને ધારણ કર્યું. પછી તેણે બુદ્ધિ આદિની અને પૃથ્વી આદિની

* આ એક્સો પંચોતેરમા સર્ગમાં જ્યાં સુધી મૂર્ખતા હોય ત્યાં સુધી ચિદાકાશ જ વિનાકારણે કેમ જાણે જગતરૂપે થઈ રહેલું હોય તેમ ભાસે છે અને શાસ્ત્ર વડે મૂર્ખતાની નિવૃત્તિ થતાં ચિદાત્મા બંધથી રહિત (મુક્ત) થઈ જાય છે. એ વિષે વર્ણન આવશે.

કલ્પના કરી. એ કલ્પના સદ્રૂપ અને અસદ્રૂપ છે તથા ચિદાકાશના એક વિવર્તરૂપ છે. અત્યંત સ્વચ્છ આ મહાચૈતન્ય જ જગતરૂપે (વિવર્તભાવથી) પ્રતીતિમાં આવે છે અને તેનું જ 'સૃષ્ટિ' એવું નામ પણ છે. તેથી જગત ચિદાકાશરૂપ જ છે, બીજું કશું નથી. હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! આ પ્રમાણે વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતાં કશો પણ વિવર્ત જ નથી, પણ જે કાંઈ છે તે સ્વચ્છ ચિદરૂપતત્ત્વ છે. જે ચિન્માત્ર તત્ત્વ એક છે, તેની કલ્પના જ આ જગતના આકારે પોતાના સ્વરૂપની અંદર પોતા વડે જ પ્રસરી રહેલી છે. ચિદાકાશ ચિદાકાશની અંદર આવી રીતે રહેલું છે તથા જગતનું મૂળ સ્વરૂપ પૂર્ણ ચિદાકાશ જ છે. જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં સાક્ષીચૈતન્ય જ જાણે ચિત્તરૂપ અને દૃશ્યરૂપ થઈ રહ્યું હોય તેવું જણાય છે, તેમ એ પૂર્ણ ચિદાકાશ જ (જાગ્રતમાં પણ) જાણે ચિત્તરૂપ અને દૃશ્યરૂપ થઈ રહેલુ હોય તેવું જણાય છે. બીજા પ્રકારે કોઈ રીતે કારણની સિદ્ધિ ઘટી શકતી નથી અને સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં બીજું કશું સત્ય કારણ નથી; તેથી પોતાનો આત્મા જ પોતાની મેળે ચિદાકાશને દૃશ્યરૂપે દેખે છે. સ્વપ્નની પેઠે જ આ દૃશ્ય (દેખાતા છતાં) આકાર આદિ ધર્મોથી રહિત છે અને સ્વપ્નમાં તથા આ જગતમાં કશો પણ બીજા ભેદ નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ ચિદાકાશરૂપ છે અને તેની અંદર આકાશ આદિની પેઠે શૂન્યતા (દૃશ્યનો અભાવ) રહેલી છે. આ પરબ્રહ્મ સર્વ રૂપથી રહિત છે અને તે એક જ પોતે પોતાના સર્વાત્મભાવથી આવા અનેક રૂપે થઈ રહેલ છે. આ વાત સ્વપ્નમાં અનુભવાય છે. આત્મા જ પોતે જાણે સ્વપ્નરૂપ થઈ રહ્યો હોય, તેમ તે વખતે જણાય છે. એ અનેકરૂપે દેખાતા છતાં એકરૂપ જ છે. તે જ પ્રમાણે આ સર્વ અનેકરૂપે દેખાતા છતાં એક નિર્મળ શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ છે. બ્રહ્મ જ પોતપોતાના સ્વરૂપની અંદર ચિદભાવને લીધે જીવભાવને કલ્પી લે છે અને પોતાના સ્વચ્છ રૂપને નહિ છોડતાં છતાં જાણે મનરૂપી બની ગયું હોય, તેવું થઈ જાય છે. પછી તે મનઃસમષ્ટિરૂપે આ સર્વ પ્રપંચને વિસ્તારી દેતું હોય તેમ ભાસે છે; પરંતુ વસ્તુતઃ જોતાં તે ચિન્મય હોવાથી ચિદાકાશરૂપ જ છે; આમ તે જાણે જગતરૂપે થઈ ગયું હોય તેવું જણાય છે અને અવિકારી છતાં જાણે વિકારી હોય તેમ પ્રતીતિમાં આવે છે. મન જ હિરણ્યગર્ભરૂપે છે અને તે સૃષ્ટિના હૃદયની અંદર રહી નિરંતર સર્વને ઉત્પન્ન કરે છે. તથા તેનો સંહાર પણ કરે છે. જેમ સ્વપ્નની અંદર નિરાકાર ચિત્ત સ્વપ્નસૃષ્ટિરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ પૃથ્વી આદિથી રહિત એ મનરૂપ બ્રહ્મા પોતાના નિરવયવ હૃદયની અંદર ત્રણે લોકરૂપ થઈને તેવા રૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે અથવા બીજા પ્રકારે પણ તેની પ્રતીતિ થાય છે. એક અને નિરાકાર એ મન દેહરૂપે, જગતરૂપે તથા અહંકારરૂપે અનંતરૂપ બની જાય છે અને પોતાના મૂળ અધિષ્ઠાનરૂપ પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપને અવિદ્યા વડે ઢાંકી દઈ બોધ તથા અબોધ એ બંનેરૂપ (જડ—ચેતનરૂપ) થઈ જાય છે. અહીં પૃથ્વી આદિ કશું નથી, દેહ પણ નથી અને બીજો દૃશ્યભાવ પણ નથી; પરંતુ માત્ર ચિદાકાશરૂપ મન જ જગતરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. આવી દૃષ્ટિ વડે જોઈએ તોપણ વિચાર કરતાં આ કશું નથી; કેવળ એકરસ ચિન્માત્રતત્ત્વ જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર પોતા વડે આવા પ્રકાર ભાસે છે. જેમાં વાણી પહોંચી શકતી નથી, તે અવર્ણ્ય સ્વરૂપને ઓળખી લઈ જીવન્મુક્ત પુરુષ મૌની (નિશ્ચળ) થઈ રહે છે અને તે વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત છતાં ચિદાકાશ થઈ રહી મૌનીના જેવી સ્થિતિને ધારણ કરે છે. પ્રબોધને પામેલો એ ઉત્તમ પુરુષ મૌનનો આશ્રય લે છે અને અનંત અપાર, નિઃસીમ અને નિરતિશય આનંદજ્ઞાન ચિન્માત્રતત્ત્વરૂપ થઈ જાય છે. જેમ જળની અંદર અજ્ઞાતપૂર્વક (સ્વાભાવિક રીતે) દ્રવપણાને લીધે આવર્ત (ચકરી) આદિની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ બ્રહ્મની અંદર સ્વાભાવિક રીતે જ પોતા

વડે જ જડ એવાં બુદ્ધિ તથા ચિત્ત આદિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. જેમ પવન અબુદ્ધિપૂર્વક (બુદ્ધિપૂર્વક નહિ, કિંતુ સ્વાભાવિક રીતે જ) ચલનશક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે તેનાથી અભિન્ન છે, તેમ પરમાત્મા બુદ્ધિ આદિને સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે તેનાથી અભિન્ન છે. જેમ વાયુના સ્વરૂપથી કાંઈ તેની ચલનશક્તિ ભિન્ન નથી, તેમ ચિન્માત્ર છતાં ચિદાભાસ કહેવાતા અવિનાશી જીવો કાંઈ પરમાત્માના સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી. હે જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ! ચિદાકાશ, બ્રહ્મ, ચિન્માત્ર, આત્મા, ચૈતન્ય, મહાન, પરમાત્મા ઈત્યાદિ સર્વ પર્યાયો અદ્વિતીય પરમતત્ત્વના જ છે. બ્રહ્મ (અવિદ્યાના આવરણના યોગે) ચક્ષુની પેઠે ઉન્મેષ તથા નિમેષ- (આંખ મીંચવી ને ઉઘાડવી તે)ને ધારણ કરે છે તેમ જ પવનની પેઠે ચપળતા તથા સ્થિરતાને પણ તે જ ધારણ કરે છે. બ્રહ્મનો જેવો પ્રલયરૂપ નિમેષ છે, તેવો જ સૃષ્ટિરૂપી ઉન્મેષ પણ છે અને તે જગત કહેવાય છે. દૃશ્ય એ એક પરબ્રહ્મનો ઉન્મેષ (આંખ ઉઘાડવી) છે અને દૃશ્યનો પ્રલય તેના નિમેષરૂપ (આંખ મીંચવી) છે. જેમ નેત્રલોકમાં ઉન્મેષ—નિમેષનો લય થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં એ બંનેનો લય થાય છે. આથી એક નિરાકાર બ્રહ્મ જ અવશેષ રહે છે. નિમેષ અને ઉન્મેષ (ઉત્પત્તિ અને પ્રલય) એ બંનેમાં નિર્વિકાર પરબ્રહ્મ એક જ સ્થિતિમાં રહે છે. ચિદાકાશમાંથી દૃશ્યના અસ્તિત્વનું અને તેના અભાવનું સ્ફુરણ થાય છે, તેથી દૃશ્ય સત્ અને અસત્ કહેવાય છે અને ચિદાકાશ સદાકાળ કેવળ સત્તારૂપ (સત્ય) છે. વસ્તુતઃ જોતાં નિમેષ કાંઈ ઉન્મેષથી ભિન્ન નથી અને ઉન્મેષ કાંઈ નિમેષથી ભિન્ન નથી; કેમ કે એ બંનેને અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિ વડે જોઈએ તો તે એક જ છે. તેવી જ રીતે સૃષ્ટિરૂપ શરીરને ધારણ કરનાર શબલબ્રહ્મની દૃષ્ટિ વડે જોઈએ તો સૃષ્ટિ તથા પ્રલય એ બંને એકરૂપ છે. માટે આ સર્વ યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં શાંત પરબ્રહ્મરૂપ છે; એમ તમે સમજો. તે ઉત્પન્ન જ થયું નથી, જન્મ—જરા આદિ વિકારથી રહિત છે, શાંત આકાશરૂપ છે અને પરબ્રહ્મની સાથે એકરસરૂપે જ રહેલ છે. આકાશ જેમ પોતાના વાસ્તવિક રૂપમાં રહ્યા છતાં શ્યામરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ ચિદાકાશ પણ જાણે દૃશ્યરૂપ થઈ રહ્યું હોય તેવું દેખાય છે. ચિદાકાશનો વિવર્ત જ આવા રૂપે ભાસે છે અને જગત એ એક તેનું શરીર છે. આ દૃશ્ય ઉત્પન્ન થયું નથી, તેનો નાશ પણ થતો નથી, તેમ તે અનુભવમાં પણ આવતું નથી; કિંતુ અદ્વિતીય એવું ચિદાકાશ કેવળ પોતાના સ્વરૂપની અંદર પોતે જ ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. મહાચિદાકાશરૂપી મણિની આ દૃશ્ય નામની એક પ્રભા (કાંતિ) પોતાના ઉત્પત્તિક્ષેત્રરૂપ એવા ચિદાકાશરૂપી મણિથી જુદી નથી. જો કે તે જુદા જેવી લાગે છે, તોપણ જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી તેની ગરમી જુદી નથી, તેમ તે ચિદાકાશથી જુદી નથી. જોકે નાના પ્રકારે સ્થિતિવાળું આ સર્વ ચિત્તામાં સ્ફુરે છે, તોપણ તે સર્વ પરમ મંગલમય એક શાંત પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. જેમ સુષુપ્તિ સ્વપ્નના જેવી પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ બ્રહ્મ જ સૃષ્ટિ જેવું જણાય છે. સત્ય હો કિંવા અસત્ય હો., કાર્ય હો કિંવા કારણ હો, પણ જે દેશકાળમાં જેવા પ્રકારે ચિદાકાશ તેને પ્રસારી દે છે, તેવા પ્રકારે તે ચિદાભાસના અનુભવમાં આવે છે. પછી તે સત્ય હો કે અસત્ય હો તે વિચારતું કાંઈ કામ નથી. બીજા કોઈ પ્રકારે જગતનો જડભાવ ઘટતો નથી. તેથી જગતનું કાંઈ પ્રધાનપરમાણુ આદિ કારણ કલ્પવામાં આવતું હોય, તોપણ સ્વપ્ન તુલ્ય આ પ્રપંચ જગતરૂપે થઈ રહેલા પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે. એટલે એ વિના બીજે પ્રકારે કંઈ પણ બીજું ઘટતુ નથી. પ્રમાણની ગતિ જ્યાં નથી પહોંચતી એવા પરબ્રહ્મમાંથી આ જગત અભિન્ન રૂપે ઉદય પામેલું છે, તેથી એ જગત પણ પ્રમાણને ઉલ્લંઘીને અનિ-

વૅચનીયપણે રહેલું છે. આમ વસ્તુતઃ જોતાં કશું પણ થયું જ નથી. જેનું ચિત્ત જે વિષયમાં રસિક હોય છે, તેના ભાવને (મનની લાગણીને લીધે) તે પ્રાપ્ત થાય છે. આથી એક બ્રહ્મમાં જ રસિક રહેનાર ચિત્ત બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યનું ચિત્ત હમેશ જેની અંદર લાગ્યું રહે છે અને ઇન્દ્રિયો પણ જેમાં પરાયણ થઈ રહે છે, તેને જ તે મનુષ્ય વસ્તુરૂપ સમજે છે અને તે તેને સ્ફુટપણે જાણવામાં પણ આવે છે. જે ચિત્ત બ્રહ્મમાં જ એક રસિક થઈ રહે છે, તે ક્ષણવારમાં બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. જેનું હૃદય જે વિષયમાં રસિક અને આસક્ત હોય છે, તે તેને સત્ય સમજે છે. જેનું ચિત્ત દૃઢ નિશ્ચય વડે જેમાં વિશ્રાંત થઈ રહ્યું હોય છે તેને તે જ પરમાર્થદૃષ્ટિ વડે સત્ય ભાસે છે. સદાચારને લીધે વ્યવહાર માટે જોકે તે બીજી ક્રિયા પણ કરે છે, પણ તેમાં તેનો અભિનિવેશ હોતો નથી. જો જગત વિષે મારા વર્ણવેલા ક્રમ પ્રમાણે સંપૂર્ણ રીતે વિચાર કરવામાં આવે, તો સર્વ સત્તામાત્ર જોવામાં આવે છે અને દ્વિત્વ—એકત્વ આદિ કશી પણ કલ્પના છે જ નહિ. જેઓ અદૃશ્ય બ્રહ્મને જ દૃશ્યરૂપ સદ્‌રૂપ, અસદ્‌રૂપ, સાકાર અને નિરાકાર સમજે છે, તેમની દૃષ્ટિમાં કોઈ દેશ—કાળમાં કર્તા કે ભોકતા જીવ છે જ નહિ; તેમ સાવ નથી એમ પણ નથી; કેમ કે જીવ બ્રહ્મરૂપે અવશેષ રહે છે. જેમ અજ્ઞાની પથિકને વિકટ માર્ગમાં ચોરની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરવાને કોઈ થૂંબડું રહ્યું હોય છે, તેમ પોતાના સ્વરૂપની અંદર અનાદિ, અનંત, એકરસ શાંત બ્રહ્મ જ આવા જગતરૂપે રહેલ છે. નિષ્કલંક બ્રહ્મ જ બુદ્ધિ આદિરૂપે (બુદ્ધિ સમષ્ટિરૂપ હિરણ્યગર્ભ આદિ જગતના આકારે) થઈ રહેલ છે; જેમ કે જે શાંત આકાશ છે, તે જ શૂન્ય છે, એમ તમે સમજો. જેમ આકાશની અંદર મછરાં—મોવાળાના જેવા આકારો વગેરે સત્‌—અસત્‌રૂપે અનિર્વચનીયપણે જાણે તેનાથી જુદા રહ્યા હોય તેવા ભાસે છે, તેમ પરબ્રહ્મની અંદર બુદ્ધિ આદિની સ્થિતિ સમજવી. જેમ આકાશની અંદર શૂન્યપણું અભિન્નરૂપ રહ્યું છે, તેમ સત્તા સામાન્યરૂપ પરબ્રહ્મની અંદર બુદ્ધિ આદિ, દેહ આદિ અને સંકલ્પ આદિ અનેક પદાર્થો અભિન્નરૂપે રહ્યા છે. સુષુપ્તિમાંથી સ્વપ્નમાં પ્રવેશ કરનારા અને એક નિદ્રામાં જ ચિત્તને ધારણ કરતા છતાં સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં રહેલા જીવનું જેમ દ્વિત્વપણું હોતું નથી, તેમ તે સમયે (બીજા અનેક સ્વપ્ન પદાર્થો દેખવાથી) એકત્વ પણ નથી હોતું. આ પ્રમાણે બ્રહ્મનું સમજવું. ચિદાકાશની આ સ્વચ્છ કાંતિ આ પ્રમાણે વિવર્તરૂપે પ્રકાશ પામે છે. બાકી વસ્તુતઃ જોતાં તો, હે પ્રિય રામચંદ્રજી! તેનો કશો વિવર્ત પણ છે જ નહિ; તે તો સ્વચ્છ સ્વરૂપમાં જ સદાકાળ રહેલું છે. ચિદાકાશ ચિદાકાશની અંદર પોતાના નિર્મળ સ્વરૂપે જ રહેલું છે અને તે યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં સ્વપ્નની પેઠે જાણે જડ દૃશ્યરૂપ થઈ રહેલું હોય તેમ ભાસે છે,. પરબ્રહ્મ સિવાય બીજી વસ્તુની બીજી કોઈ પણ પ્રકારે ઉત્પત્તિ નથી તથા બીજું કોઈ સત્ય કારણ પણ નથી. પ્રથમ ચિદાકાશ પોતાના આત્માને જ દૃશ્યરૂપ દેખે છે. સૃષ્ટિના આદિકાળમાં જ નિરાકાર ચિદાકાશનું પોતાનું સ્વરૂપ જ દૃશ્યરૂપ ભાસે છે અને તે ખરી રીતે જોતાં સ્વપ્ન સંકલ્પ તથા મિથ્યા જ્ઞાનની પેઠે કેવળ ભ્રમરૂપ છે. એ દૃશ્ય સ્વપ્નની પેઠે સર્વ ધર્મોથી રહિત ચિદાકાશરૂપ જ છે; કેમ કે તેમાં કોઈ પણ ધર્મ રહ્યો નથી. પરમાર્થરૂપ વસ્તુનો વિકારી અને ધર્મવાળો આકાર અવિદ્યારૂપી મેલને લીધે જ પ્રતીતિમાં આવે છે. માટે એ દૃશ્ય સ્વપ્નનગરના જેવું છે, ધર્મવાળું પ્રતીતિમાં આવતાં છતાં ધર્મરહિત છે, અધિષ્ઠાનચૈતન્યથી અભિન્ન છે અને નિરંતર અવિવેકીઓને આવા જગતના આકારે રહેલું દેખાય છે. સ્વપ્નપર્વતની પેઠે દૃશ્ય સ્વચ્છ અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપ છે. તે પોતાના અધિષ્ઠાનથી જરા પણ જુદું નથી; માટે ચિદાકાશરૂપે અવશેષ રહેનાર ચિદાકાશ આકાશથી

પણ અતિસૂક્ષ્મ છે. પરબ્રહ્મ સર્વ રૂપથી રહિત છે. અને તે જ આ દૃશ્યરૂપ બની જઈ સૃષ્ટિરૂપે થઈ રહેલ છે. આ વાત સ્વપ્નમાં અનુભવમાં આવે છે. તે સમયે આત્મા જ સ્વપ્નનગર આદિરૂપ થઈ રહેલો ભાસે છે; બાકી સ્વપ્નમાં રચાયેલ નગર આદિ સૃષ્ટિ કાંઈ સત્ય હોતી નથી. ઘર આદિ પદાર્થોનો કંઠ નાડીના છિદ્ર આદિ પ્રદેશમાં અત્યંત અસંભવ છે, તેથી પ્રથમ દીઠેલું છે તે જ આ ઘર આદિ છે, એવી પ્રત્યભિજ્ઞા સંભવતી નથી; તેમ જ તેમાં સંસ્કાર કે સ્મૃતિની પણ સત્તા હોતી નથી. માટે એ ત્રણેને છોડી દઈ, બ્રહ્મસત્તાનું નિદ્રાદોષને લીધે જે કાંઈ અન્યથા ભાન થાય છે, તેની જ દીઠેલા અર્થની સમાનતા ઉપરથી મૂઢોએ સ્મૃતિ આદિ સંજ્ઞાઓ કલ્પી છે એમ સમજવાનું છે. જેમ જળની અંદર તરંગો વારંવાર ઊઠતા રહે છે અને પાછા તેમાં જ લયને પ્રાપ્ત થતા રહે છે, તેમ સર્વ દૃશ્ય અધિષ્ઠાનરૂપ ચિદાકાશમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછું તેમાં જ લય પામી જાય છે. આથી તે દૃશ્ય અધિષ્ઠાનચૈતન્યથી ભિન્ન નથી. આ જગતનું પણ તે જ પ્રમાણે સમજી લેવાનું છે. સર્વ વિધિઓ અને સર્વ નિષેધો સદૈવ ભિન્નરૂપે અને મિશ્રરૂપે પરબ્રહ્મની અંદર રહેલા છે અને નથી પણ રહેલા. માટે બ્રહ્મ સત્ય છે અને તે જ સર્વરૂપ થઈ રહેલા છે. તો પછી (તેના સર્વશકિતમાનપણાને લીધે) તેમાં શું ન હોય? સત્તા જ સર્વરૂપ થઈ રહેલી છે અને તેને લીધે સર્વ એ બ્રહ્મસત્તારૂપ છે. ભ્રમણ કરનાર બાળકને વૃક્ષ, ગિરિ, નદી આદિના સમૂહો સાથેની આ પૃથ્વી ભમતી લાગે છે અને બીજાઓને પૃથ્વી ફરતી નથી એમ ભાસે છે. આ બંને વાત પોતાની દૃષ્ટિ વડે સત્ય છે. પૃથ્વીના ભ્રમણનું પોતાને જે ભાન થાય છે તે મિથ્યા છે, એમ ભ્રમણ કરનાર જાણતો હોય, તોપણ સ્થિરતાના અભ્યાસ વિના તેની ભમતી દૃષ્ટિ શાંત થતી નથી. તે જ પ્રમાણે જગતની ભ્રાંતિ પણ મિથ્યા છે, છતાં તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ વિના તે શાંત થતી નથી. મોક્ષના ઉપાયરૂપ આ શાસ્ત્રનો (તત્ત્વજ્ઞ ગુરુને સેવા આદિથી વશ કરી, તેના મુખથી વ્યાખ્યાન કરાવી) શ્રવણ કરવાનો અભ્યાસ કરવો એ દૃશ્યની શાંતિ કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે. તેના જેવો બીજો કોઈ ઉપાય થયો નથી અને થશે પણ નહિ. ચિત્તના સ્વરૂપની સ્થિતિ સંસાર સાથે નિત્ય સંબંધ રાખે છે. તેથી ચિત્ત જાગ્રત તથા સ્વપ્નમાં રહેલું હોય ત્યારે અને તે લય પામે ત્યારે તેને યત્ન વડે રોકવામાં આવે તોપણ તે રોકાતું નથી; બાકી બોધ વડે જ્યારે તે બાધિત થઈ જાય છે, ત્યારે સંસારને દેખતું નથી. દૃશ્ય અને શરીર એ બંને વિના ચિત્ત નિરંતર રહી શકતું નથી. તેમની સાથે તેનો નિત્ય સંબંધ છે. આ જન્મમાં અથવા જન્માંતરમાં બોધનો ઉદય થયા પછી તે બંને છેવટે પોતાની મેળે જ શાંત થઈ જાય છે. જેમ પવન તેની ચપળતા અને તેથી થનારાં વાદળાંના સૈન્ય એ ત્રણે તેના કારણનો અભાવ થતાં શાંત થઈ જાય છે, તેમ બોધ થતાં ચિત્ત, દૃશ્ય અને શરીર એ ત્રણે શાંત થઈ જાય છે. ચિત્ત, દૃશ્ય અને શરીર એ ત્રણેનું કારણ અવિદ્યા છે અને તે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા પુરુષને આ શાસ્ત્ર વાંચવામાં આવતાં શાંત થઈ જાય છે. પદ—પદાર્થને જાણનારો વિવેકી પુરુષ ખેદને પામી જઈ જો નિવૃત્ત ન થઈ જાય, તો આ ગ્રંથનો જે કાંઈ પ્રથમનો ભાગ તેનાથી ન સમજાયો હોય તે પાછળથી તેના સમજવામાં આવી જાય છે. માટે ભ્રાંતિની નિવૃત્તિ કરવા માટે આ શાસ્ત્ર ઉપાયરૂપ છે એમ તમે સમજો. તે બીજાના જેવું સાધારણ નથી પણ અસાધારણ છે એમ અનુભવમાં આવે છે, તેથી આ મહાશાસ્ત્રોનો આખો ભાગ કે અર્ધો ભાગ યથાશક્તિ વિચારવો એટલે દુ:ખનો ક્ષય થાય. જો કદાચિત્ આ ઋષિપ્રણીત છે (માટે સ્મૃતિરૂપ હોવાથી સર્વના મૂળરૂપ ઉપનિષદ વિચારીશું) એવા પ્રમાદથી આ શાસ્ત્રમાં રુચિ ન થતી હોય, તો પછી કોઈ બીજા (ઉપનિષદ આદિ) આત્મવિદ્યાના શાસ્ત્રનો વિચાર કરવો.

અવિચારરૂપ અનર્થે અવસ્થાને વૃથા ગાળવી નહિ, પરંતુ જ્ઞાનના સારરૂપ શ્રવણ આદિ ઉપાય વડે બોધને પ્રાપ્ત કરી લઈ દૃશ્યનો આત્મામાં લય કરી દેવો. અહો ! આયુષ્યની એક ક્ષણ પણ સર્વ રત્નો આપવાથી મળી શકતી નથી. તો પછી તેને વૃથા ગાળવી એ એક મોટો પ્રમાદ છે. આ દૃશ્ય પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે, છતાં સ્વપ્નમાં આવતાં પોતાના મરણ અને બાંધવોના વિલાપની પેઠે તે જીવની સાથે સર્વથા છે જ નહિ અને તેની પ્રતીતિ થયા છતાં તે મિથ્યા જ છે.

अनुभूतमपि च नो खादृश्यमिदं द्रष्टृसहितमपि । स्वप्ननिजमरणबाधवरोदनमिव खादृव कचितमपि ॥ ७९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'અદ્વૈતયુકિત' નામનો સર્ગ ૧૭૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭૬ મો*

ચિદાકાશના પરમાણુમાં બ્રહ્માંડ ભાસે છે

राम उवाच

जगन्ति सत्यसंख्यानि भविष्यन्ति गतानि च ।
तत्कथाभिः कथं ब्रह्मन् प्रबोधयसि मामिमम् ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! અસંખ્ય જગતો હમણાં વિદ્યમાન છે, અસંખ્ય જગતો હવે પછી થશે અને પ્રથમ પણ અસંખ્ય જગતો થઈ ગયેલાં છે; તો તેની કથા વડે મને આપ શા માટે બોધ કરો છો ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જગતરૂપી સ્વપ્નોની અંદર શબ્દનો તથા અર્થનો જે સંબંધ છે તે અતીત—વર્તમાન આદિના દૃષ્ટાંત વિના તમારા સમજવામાં બરોબર આવે નહિ, તેમ જ અહીં શ્રવણના અધિકારી થયેલા પુરુષોને પણ તે સમજાય નહિ; તેથી મારું એ કહેવું કાંઈ વ્યર્થ નથી. જે કથા વાચ્યવાચકભાવરૂપે નિશ્ચિત થયેલા અર્થ અને શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે, તે જ અંદર સમજણમાં ઊતરે છે; બાકી બીજી કથા સમજાતી નથી. અને કાંઈ વ્યવહારોપયોગી પણ થતી નથી. જ્યારે તમે વિદિતવેદ્ય થઈ નિર્મળ ત્રિકાળજ્ઞાનવાળા થશો, ત્યારે તે સર્વને પ્રત્યક્ષ રીતે દેખશો. સ્વપ્નની અંદર જેમ એવું ચિન્માત્રતત્ત્વ જ પોતે સ્વપ્નસૃષ્ટિરૂપ ભાસે છે, તેમ અતીત અને ભાવિ સર્વ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ચિન્માત્રતત્ત્વ પોતે તે તે સૃષ્ટિરૂપ થઈ જાય છે એટલો જ અંશ અહીં ઉપયોગી છે; બાકી બીજું કશું અહીં ઉપયોગી નથી. ચિદાકાશના પ્રત્યેક પરમાણુ ભાગમાં પણ અસંખ્ય જગતો રહ્યાં છે અને તેમના વ્યવહારોના સમૂહની ગણતરી કરવાને કોણ સમર્થ થઈ શકે ? આ સંબંધમાં કમળમાં રહેવાથી તેના મકરંદ વડે વ્યાપ્ત દેહવાળા મારા પિતા પદ્મસંભવ બ્રહ્માજીએ પૂર્વે મને એક આખ્યાન કહેલું છે, તે હું તમને કહું છું, ને તમે સાંભળો. પૂર્વે કોઈ એક સમયે બ્રહ્માજીએ પૂછ્યું કે, 'આ જગતનો સમૂહ કેટલો મોટો છે અને કયા અધિષ્ઠાનની અંદર તેની પ્રતીતિ થાય છે, તે આપ મને કહો.' આવા મારા પ્રશ્નથી તે નીચે પ્રમાણે બોલ્યા.

બ્રહ્મા બોલ્યા : હે વસિષ્ઠઋષિ ! બ્રહ્મ જ આ સર્વ જગતરૂપ ભાસે છે. સત્પુરુષોને તે બ્રહ્મસત્તારૂપે અનંત જણાય છે અને અવિવેકીઓને તે જગતરૂપે અનંત જણાય છે. મારી પાસેથી કાનને શોભાવે એવું આ એક શુભ આખ્યાન સાંભળો. તે બ્રહ્માંડપિંડ અથવા બ્રહ્માંડાખ્યાન નામથી કહેવાય છે. આકાશમાં રહેલી શૂન્યતાની પેઠે અને પવનની અંદર રહેલી શુદ્ધ ચલનશકિતની પેઠે ચિદાકાશની અંદર ચિદાકાશથી અભિન્ન રૂપે રહેલો ચિદાકાશનો એક પરમાણુ રહેલો છે. આકાશ જેમ પોતામાં શૂન્યભાવને દેખે છે તથા પવન જેમ ચલનશકિતને દેખે છે, તેમ તેણે પોતાના આત્માની અંદર પોતાની મેળે જ સ્વપ્નની પેઠે પોતાનો જીવભાવ

***આ એકસો છોતેરમા સર્ગમાં ચિદાકાશના પરમાણુની અંદર પણ સ્વપ્નની પેઠે સૃષ્ટિના આદિકાળમાં અનેક બ્રહ્માંડો ભાસે છે, એ સંબંધમાં બ્રહ્માજીએ કહેલું બ્રહ્માંડાખ્યાન વર્ણવવામાં આવશે.**

(સમષ્ટિજીવપણું) જોયો. પછી એ જીવ પોતાનું આકાશ જેવું અવિકારીપણું, અસંગપણું, પૂર્ણપણું અને સૂક્ષ્મપણું નહિ છોડતાં, આકાશના જેવા પોતાના સ્વરૂપને અહંકારરૂપે જોવા લાગ્યો. અહંકારે પોતાના સ્વરૂપમાં બુદ્ધિભાવને જોયો અને તે બુદ્ધિ એક નિશ્ચયનું નિર્માણ કરનારી તથા માયાને અનુકૂળ વર્તનારી છે. એ બુદ્ધિ આ જગતરૂપી સ્વપ્નની અંદર પોતાના નિર્વિકલ્પ આત્માને વિકલ્પોના આરોપ વડે ઢાંકી દે છે અને એણે 'હું મનરૂપ છું' એવા મિથ્યા ભાવને પોતામાં દીઠો. પછી જેમ અવિવેકીની બુદ્ધિ સ્વપ્નના પર્વતને નિરાકાર છતાં સાકારરૂપે દેખે છે, તેમ તેણે સ્વપ્નના જેવા દેહની અંદર નિરાકાર એવી પાંચ ઇન્દ્રિયો સાકાર જોઈ. આમ ચિદાકાશનો એ પરમાણુ મનોદેહની સમષ્ટિરૂપ બની ગયો અને પોતાના સ્વરૂપને ત્રિલોકીરૂપી વિરાટના આકારે જોવા લાગ્યો. તે વિરાટ અપરિચ્છિન્ન હતો, વિસ્તીર્ણ હતો, અનેક પ્રાણીઓ વડે યુક્ત હતો, નાના પ્રકારના સ્થાવર—જંગમ જીવોવાળો હતો, કલ્પના તથા કાળ વડે સંયુક્ત હતો અને કલ્પિત એવા અન્યોન્ય સમાગમ વડે યુક્ત હતો. વસ્તુતઃ જોતાં તો એ ચિદાકાશનો પરમાણુ અને વિરાટ એ બંનેનું સ્વરૂપ ચિદાકાશ જ છે. પ્રત્યેક જીવ સ્વપ્નમાં દ્રષ્ટા, દૃશ્ય અને દર્શન; ભોક્તા, ભોગ્ય અને ભોગ; તેમ જ કર્તા, કાર્ય અને ક્રિયા—એ ત્રણ ત્રિપુટીથી મનોહર ત્રૈલોક્યનગરને અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલું હોય તેમ દેખે છે. તેવી જ રીતે પ્રત્યેક જીવ આ જાગ્રત દૃશ્યમાં પણ દ્રષ્ટા, દૃશ્ય અને દર્શન; ભોક્તા, ભોગ્ય અને ભોગ; તેમ જ કર્તા, કાર્ય અને ક્રિયા—એ ત્રણ ત્રિપુટીથી મનોહર ત્રણે લોકને હૃદયની અંદર જાણે અરીસામાં પ્રતિબિંબ થઈ રહેલા હોય તેમ દેખે છે. આવી રીતે ચિદાકાશના એકેકા પરમાણુના અતિ સૂક્ષ્મ ઉદરમાં પણ મોટાં તથા વિશાળ એવાં અનેક જગતો રહેલાં છે અને તે જાણે જીવો વડે ઘટ્ટ ભરેલાં હોય તેવાં ભાસે છે. એ પ્રમાણે આ અવિદ્યાને અવિદ્યાના રૂપે જોવામાં આવે તો તે અનંત છે અને જો તેને બ્રહ્મરૂપે સમજવામાં આવે તો તે નિર્મળ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. આમ જગતરૂપી અનેક સ્વપ્નસમૂહને જોનારો દ્રષ્ટા જો જગતને બ્રહ્મરૂપ સમજે, તો તે પોતે તેનો દ્રષ્ટા પણ નથી; કેમ કે અદ્વિતીય બ્રહ્મસત્તામાં દ્રષ્ટા, દૃશ્ય, દ્વૈત અને કારણ એ સર્વ ક્યાં રહ્યું? આભાસરૂપે પ્રતીતિમાં આવતું અને સત્યરૂપે જણાતું આ સર્વ કેવળ ભેદથી રહિત ચિદાકાશરૂપ છે. બ્રહ્મ સ્વચ્છ, અનાદિ ને અનંત છે અને તે પોતાના સ્વરૂપમાં જ સદાકાળ રહેલ છે. જેમ સમુદ્રમાં યથેચ્છ ઊછળ્યા કરતા તરંગના વેગથી ચપળ થઈ રહેલા જળના પરમાણુઓના અસંખ્ય સમૂહો રહ્યા હોય છે, તેમ પરમાત્માની અંદર બ્રહ્માંડોના લાખો સમૂહો ભિન્ન નહિ છતાં ભિન્ન જેવા થઈ રહ્યા છે, એમ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વડે જોતાં ભાસે છે, ૧—૨૫

ब्रह्मांडलक्षनिचयाः परमात्मनीति नित्यं स्थिता निपुणमन्यवदप्यनन्ये । वारिण्यवारितविवारितरंगवेगाल्लोलं स्थितांबुपरमाणुचया यथैते ॥२५॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'બ્રહ્માંડોપાખ્યાન' નામનો સર્ગ ૧૭૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭૭ મો*

જ્ઞાન થતાં જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે

राम उवाच

अकारणकमेवेदं जगद्ब्रह्म परात्पदात् ।
यदि प्रवर्तते नाम स्वप्नसंकल्पनादिवत् ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! સ્વપ્નસંકલ્પ આદિની પેઠે જો વિના કારણે જ આ જગત બ્રહ્મરૂપ પરમ પદમાંથી ઉત્પન્ન થતું હોય તો પછી વિનાકારણે સર્વ ઇચ્છિત વસ્તુની સિદ્ધિ થવાનો

*આ એકસોસિત્તોતેરમા સર્ગમાં, કલ્પનાદૃષ્ટિ વડે જોતાં સકારણ અને વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોતાં અકારણ આ જગત મોહ વડે સ્વપ્ન જેવું છે અને જ્ઞાન થતાં તે બ્રહ્મરૂપ જ છે, એ વિષે વર્ણન કરાશે.

સ. સા.

સંભવ છે. તો બીજી ધાન્ય આદિ વસ્તુ કોઈ દેશ—કાળમાં વિનાકારણે ખેડવૃષ્ટિ—પોંક આદિ વિના કેમ થતી નથી?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: અનાદિ વ્યવહારની અંદર જે માણસ જે વસ્તુને જેવા દૃઢ અભ્યાસ વડે જેવા પ્રકારની કલ્પી લે છે, તે માણસને તે વસ્તુ તેવા કાર્યરૂપે કે કારણરૂપે દેખાય છે. એમ જો ન હોય તો તો બીજા કારણના અભાવને લીધે કશી કલ્પના પણ સંભવે નહિ. આ દૃશ્યને જે માણસ પોતાના મન વડે જેવા પ્રકારનું કલ્પી લે છે, તેવા પ્રકારનું તે તેને સમજે છે અને દેખે છે; તેમ વળી બીજો માણસ જેવા પ્રકારે પોતાની કલ્પના હોય તે પ્રમાણે તેને દેખે છે. જેમ ચૈતન્યવાળો પુરુષ કેશ—નખ આદિ જડ ભાગ વડે યુક્ત પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ આ જગત પણ ચિદ્ અંશ અને જડ અંશ એ બંને વડે યુક્ત છે. તેમાં કલ્પના અને તેનો અભાવ એ બંને રહેલાં છે. સ્વભાવસિદ્ધ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી જોતાં તો તે બ્રહ્મરૂપ છે. વિનાકારણે પદાર્થોની સ્થિતિ અને કારણપૂર્વક પદાર્થોની સ્થિતિ એ બંને બ્રહ્મની અંદર રહેલ છે; કેમ કે બ્રહ્મ પોતે સર્વશકિતમાન છે. જો કદાચિત્ કોઈ દેશકાળમાં બ્રહ્મથી જુદી કાંઈ બીજી દૃશ્ય વસ્તુ હોય, તો હજી તેમાં કારણના વિકલ્પનો સંયોગ ઘટે; પરંતુ જ્યાં સર્વ અનાદિ અને અનંત શાંત બ્રહ્મરૂપ જ છે તથા તે જ એક અનેકરૂપે ભાસે છે, ત્યાં પછી કોનું શું કારણ હોય? અહીં કશું ઉત્પન્ન પણ થતું નથી અને કશાનો નાશ પણ થતો નથી, પણ એક અનાદિ અનંત બ્રહ્મ જ સ્થિર થઈ રહેલ છે અને તે ચિદાકાશરૂપ છે. શું કારણ હોય? શા માટે હોય? કોનું હોય? ક્યાં હોય? અને શાથી હોય? અથવા શું? કોનું કારણ? ક્યાં? શા માટે? અને શું કારણથી ન હોય? અહીં શૂન્ય પણ નથી, અશૂન્ય પણ નથી, સત્ પણ નથી, અસત્ પણ નથી, તેમ મધ્યમપણું પણ નથી, એ મહાશૂન્ય પદની અંદર એ સર્વનું અસ્તિત્વ કે અસ્તિત્વનો અભાવ એ કાંઈ પણ નથી. વસ્તુતઃ આ કશું પણ નથી અથવા જે કાંઈ છે કે નથી તે સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે, એમ તમે સમજો, અધ્યારોપ દૃષ્ટિથી જોતાં બ્રહ્મ જગત જેવું ભાસે છે. અને અપવાદ દૃષ્ટિથી જોતાં તે તેવું નથી.

રામ બોલ્યા: હે સમર્થ મહારાજ! અવિવેકીઓની દૃષ્ટિથી જોતાં કાર્યનું કાંઈ પણ કારણ હોય એમ સંભવે છે, તો પછી કારણ વિનાનું શું છે અને શી રીતે તેનું નિષ્કારણપણું ઘટે, તે આપ કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની દૃષ્ટિમાં અવિવેકી પુરુષ જ સત્યરૂપે નથી, તો પછી જે આકાશ વૃક્ષની પેઠે અસત્ય છે તેનો વિચાર કેવો હોય? વિવેકી જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષો એક બોધમય અને વિજ્ઞાન—ઘનરૂપ હોય છે, તો પછી તેમને મિથ્યારૂપ એવા અર્થમાં (વસ્તુમાં) કેવો વિચાર હોય? જેમ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ બંને નિદ્રાના અવયવરૂપ થઈ રહે છે ત્યારે તે બંનેનું સ્વરૂપ નિદ્રા વિના બીજું કાંઈ રહેતું નથી, તેમ અજ્ઞપણું પણ બોધરૂપ આત્માની અંદર જ ભાસે છે અને આત્માના એક અવયવ જેવું થઈ રહે છે તેથી તે કાંઈ જુદું નથી, એટલે તે વિષે કાંઈ કહેવા જેવું નથી. છતાં મૂર્ખને બોધ થાય તે માટે હું તેની બુદ્ધિને અનુસરીને કહું છું કે, નિર્વિકાર બ્રહ્મ સૂક્ષ્મ છે અને તે પોતે જ સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે. આથી કેટલાક પદાર્થો સકારણપૂર્વક છે અને કેટલાક અકારણ પણ છે. જેની બુદ્ધિ જેવા દૃઢ અધ્યાસ વડે જેની કલ્પના કરે છે, તેવું તેને ભાસે છે. સર્વ અનુભવી તત્ત્વવેત્તાઓની દૃષ્ટિમાં સર્વ કારણો શાંત થઈ જાય છે; એ પછી સૃષ્ટિનું કશું કારણ રહેતું નથી. આથી સૃષ્ટિ કારણ વિનાની છે, આ (સ્વપ્ન ગંધર્વનગર ઝાંઝવાનું જળ ઈત્યાદિ જેવા) જગતમાં તેનું સત્યપણું સિદ્ધ કરવા માટે ઈશ્વર પ્રધાન, પરમાણુ આદિ કારણ (વૈશેષિક આદિ) કોઈ કલ્પી લે છે; પણ તે બેસ્વાદ (કડવું)

છે અને વ્યર્થ વાગ્જાળ છે. વિદ્વાનોને તે હૃદયંગમ લાગતું નથી, તેથી તેઓ એ પક્ષનો આદર કરતા નથી. બીજા પ્રકારે નહિ ઘટી શકવાથી દૃશ્યની બીજી કાંઈ પણ સ્થૂળ આકારે પ્રતીતિમાં આવતી દૃશ્યતા સ્વપ્નતુલ્યતાની કલ્પના કર્યા વિના વાસ્તવિક નથી. સૂતેલા પુરુષને સ્વપ્નમાં જે કાંઈ સ્વપ્ન—પૃથ્વી આદિનો અનુભવ થાય છે, તેમાં અધિષ્ઠાન-ચૈતન્ય વિના બીજું શું છે, તે તમે જ કહો. સ્વપ્નનો પદાર્થ વળી કેવો હોય? સ્વપ્નના પદાર્થોનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ન ઓળખાય ત્યાં સુધી તેઓ અત્યંત મહામોહને ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ જાગ્રતમાં તેમનું સ્વરૂપ ઓળખાયાથી તેઓ મોહને ઉત્પન્ન કરતા નથી. તે જ પ્રમાણે સૃષ્ટિનું પણ સમજી લેવાનું છે. જ્ઞાન થતાં સુધી જ તે મોહ કરાવે છે. કદાચિત્ શુષ્ક તર્કથી અને હઠના આવેશથી અનુભવમાં ન આવી શકે એવું કોઈ કારણ કલ્પી લેવામાં આવે, તો તે મૂર્ખતાનો એક ખોટો આગ્રહ છે. અથવા તો જેમ અગ્નિની ઉષ્ણતા, જળનું શીતળપણું અને સર્વ તેજનું પ્રકાશપણું એ સ્વાભાવિક છે તેમ સર્વ પદાર્થની ભિન્નભિન્ન સ્થિતિમાં તેનો તેવો સ્વભાવ જ કારણરૂપ છે અને આત્મામાં અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિનો સંપર્ક સ્વાભાવિક છે, આમ થવામાં સ્વભાવ વિના બીજું શું કારણ હોય? એક જ ધ્યેયવસ્તુ સેંકડો ધ્યાન કરનારને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં શું કારણ છે? અને ગંધર્વનગરમાં તથા સંકલ્પનગરમાં ખડી થઈ ગયેલી ભીંતનું શું કારણ છે? ધર્મ આદિ નિરાકાર છે, તેથી તે પરલોકમાં સાકાર દેહના કારણરૂપ સંભવતું નથી; તો પછી સૃષ્ટિ આદિમાં ભોગને પ્રાપ્ત થનાર દેહનું શું કારણ હોય? વિજ્ઞાનવાદીઓના મતમાં માનવામાં આવતું વિજ્ઞાન પણ નિરાકાર છે, તો તે અનંત અને ઉત્પન્ન થઈ નાશ પામનારા ભીંત વગેરે સાકાર તથા પરમાણુ વગેરે નિરાકાર પદાર્થોનું કારણ કેમ ઘટી શકે? સ્વભાવનો એવો સ્વભાવ જ છે કે તે કારણરૂપ થઈ જાય છે, એમ સ્વભાવવાદીઓનું કહેવું છે; પણ એ તો એક સ્વભાવના બીજા પર્યાય શબ્દની કલ્પના કરવા જેવું છે. માટે સર્વ પદાર્થો અને તેનું કારણ એ સર્વ અજ્ઞાનીઓને વિનાકારણે જ ભ્રાંતિરૂપ ભાસે છે. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની દૃષ્ટિમાં તો સર્વ કાર્ય સન્માત્રરૂપે રહેલું છે અને તે કારણમાંથી ચિદાકાશના ચમત્કારરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે તથા તેમાં જ પાછું તિરોહિત થઈ જાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં દ્રવ્યને લઈ જનારા ચોરોએ કરેલાં તાડન—બંધન આદિ (સ્વપ્નનું મિથ્યાપણું જણાયાથી) પછીથી જાગ્રતમાં પીડા કરતું નથી, તેમ તત્ત્વદર્શન થયા પછી જીવિત પણ દુઃખ આપી શકતું નથી. સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં આ દૃશ્ય ઉત્પન્ન જ થયું નથી; પરંતુ જેમ પોતાનું સાક્ષીચૈતન્ય સ્વપ્નમાં સ્વપ્નસૃષ્ટિના જેવું ભાસે છે તેમ ચિદાકાશ જ દૃશ્યરૂપ ભાસી રહ્યું છે બીજું કશું અહીં ઘટી શકતું નથી. આ યુક્તિ વિના બીજી કોઈ પણ કલ્પના બંધબેસતી દેખાતી નથી; માટે આ જગતની કલ્પના બ્રહ્માનુભવરૂપ છે. જેમ શુદ્ધ અને એકરસરૂપ જળની અંદર તરંગો, ચકરીઓ તથા દ્રવપણું વગેરે સર્વ રહ્યાં હોય છે, તેમ બ્રહ્મ જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર સર્વના આકારે ભાસી રહેલ છે. નિર્મળ પવનની અંદર ચપળતાની ચકરીઓ રહી હોય છે અને તે વિવર્ત આદિરૂપે ભાસે છે, તેમ બ્રહ્મરૂપ પવનની અંદર આ સૃષ્ટિની ચપળતા રહી છે અને તે આમ ભાસે છે. જેમ આકાશની અંદર રહેલું અનંતપણું, છિદ્ર અને શૂન્યપણું વગેરે તત્ત્વદૃષ્ટિમાં રહી જોઈએ તો આકાશરૂપ જ છે, તેમ આ સ્થાવર—જંગમ સૃષ્ટિ પણ વસ્તુતઃ જોતાં ચિદાકાશરૂપ છે. નિદ્રા આદિમાં સારી રીતે અનુભવમાં આવતા સ્વપ્નના પદાર્થો મિથ્યા જ હોય છે; કેમ કે તે આત્માથી કાંઈ જુદાં નથી. તે પ્રમાણે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને પ્રલય ચિદેકરસ આત્માની અંદર અભિન્ન સત્તાથી રહ્યાં છે. શાંત તથા શુદ્ધ આત્માને વિષે જેમ નિદ્રાની ઘાટી સ્થિતિમાં સ્વપ્ન—સુષુપ્તિનો ભાવ

રહેલો હોય છે, તેમ ચિદાકાશમાં જગતની સ્થિતિ છે. મનુષ્ય જેમ નિદ્રાની અંદર એક સ્વપ્નમાંથી બીજાં સ્વપ્નોમાં ગમન કરે છે, તેમ જન્મ આદિ વિકારથી રહિત પરમાત્મા પોતે જ પોતાની સત્તામાં એક સૃષ્ટિમાંથી બીજી સૃષ્ટિઓરૂપ થઈ જાય છે. સ્વપ્નના અનુભવ પ્રમાણે આ ચિદાકાશ પૃથ્વી આદિથી રહિત છે, છતાં તે જાણે તેથી યુક્ત હોય તેમ ભાસે છે. જેમ પશ્યંતી નામની (સૂક્ષ્મ) વાણીના ઘટ—પટ આદિ સર્વ શબ્દો અભિન્ન સત્તાથી રહ્યા છે, તેમ ભૂતકાળની તથા ભવિષ્યકાળની સર્વ સૃષ્ટિ મહાચૈતન્ય સત્તાની અંદર અભિન્ન સત્તાથી રહિત છે. જેમ પશ્યંતી વાણીમાં તેનું પોતાનું સ્વરૂપ જ શબ્દ આદિરૂપે ભાસે છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર ચિત્સત્તાથી ચિદાકાશ પોતે જ સૃષ્ટિઓરૂપ ભાસે છે, તેથી તેઓ પણ ચિન્મય જ છે. જ્યાં બીજું કાંઈ નથી જ ત્યાં પછી શાસ્ત્ર શું છે? અને કથાઓના વિચારોનું પ્રયોજન પણ શું છે? વાસનારહિત જે જીવન છે, તે જ મોક્ષરૂપ છે. આમ, કારણના અભાવને લીધે જો સૃષ્ટિ જ નથી, તો પછી આ નાના પ્રકારની પ્રપંચની રચના પ્રત્યક્ષ દેખાતા છતાં પણ કાંઈ જ નથી. જે આ વાસના અહીં પ્રપંચના બીજરૂપે સિદ્ધ છે, તે નિરંતર અને એક એવી બોધસત્તારૂપ જ છે. તે નાના પ્રકારના ભાવોથી તથા નાના પ્રકારના પદાર્થોથી રહિત છે. સ્વપ્નમાં જેમ ચિદાત્મા જ સ્વપ્નનગર આદિરૂપ થઈ રહે છે, તેમ ચિદાકાશ જ એ સર્વ નાના પ્રકારના પદાર્થોરૂપ ભાસે છે.

एषा च खिद्वेह हि वासनेति सा बोधसत्तेव निरंतरैका। नानात्वनानारहितेव भाति स्वप्ने चिदेवेह पुरादिरूपा ॥४४॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણમાં
ઉત્તરાર્ધનો 'સત્યવર્ણન' નામનો
સર્ગ ૧૭૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭૮ મો*

ઐન્દવાખ્યાન

राम उवाच

पदार्थां द्विविधाः सन्ति मूर्तामूर्ता जगत्त्रये। यत्र सप्रतिघाः केचित्केचिदप्रतिघा अपि ॥१॥

રામ બોલ્યા: આ ત્રણે લોકની અંદર સાકાર અને નિરાકાર એવા બે પ્રકારના પદાર્થો છે. તેમાં કેટલાએક પદાર્થો સાવયવ અને કેટલાએક નિરવયવ પણ છે. જેઓ અવયવ દ્વારા એકબીજા સાથે જોડાઈ જાય છે, તેઓ સાવયવ કહેવાય છે અને જેઓ અવયવ દ્વારા એકબીજા સાથે જોડાતા નથી, તેઓ નિરવયવ કહેવાય છે. સાવયવ પદાર્થો એકબીજા સાથે જોડાઈ જતા દેખવામાં આવે છે અને નિરવયવ પદાર્થો એક—બીજા સાથે જોડાઈ જતા નથી. ચિદાભાસ અથવા જીવ નામના પદાર્થો નિરવયવ જ છે; કેમ કે ચંદ્રને દેખનાર પુરુષનો જીવ નેત્રઇન્દ્રિય દ્વારા અહીંના પ્રદેશથી નિરવયવરૂપે ચંદ્રમંડળમાં પ્રચાર કરે છે. આ વાત સર્વના અનુભવ વડે સિદ્ધ છે. આ વાત હું અર્ધપ્રબુદ્ધ પુરુષે સંકલ્પ-વિકલ્પવાળી દ્વૈતદૃષ્ટિ વડે કલ્પી કાઢેલા દૃશ્યને સ્વીકારી લઈને કરું છું; બાકી, તત્ત્વદૃષ્ટિમાં રહી (ચિન્માત્રને સ્વીકારી) આ મારું કહેવું નથી. હે મહારાજ! ચિત્તામાં (હૃદયમાં) રહીને પ્રાણવાયુમાં કોણ ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે? અને તેનું અંદર પેસવું તથા બહાર નીકળવું શી રીતે થાય છે, તે આપ મને કહો. જેમ મજૂર ભાર ઉપાડે છે, તેમ જીવ દેહ ચલાવે છે. હવે એ નિરાકાર જીવ સાકાર દેહ શી રીતે ચલાવે છે? જો કદાચિત્ સાવયવ પ્રાણ—દેહ આદિ વસ્તુ, જીવરૂપ નિરવયવ વસ્તુ સાથે જોડાઈ જતાં તેના સંકલ્પબળથી ચાલે છે એમ માનવામાં

*આ એકસોઅઠયોતેરમા સર્ગમાં નિરાકાર ચૈતન્ય વડે સાકાર દૃશ્યનું ચલન થવામાં યુક્તિ કહેવામાં આવશે; અને જગત નિરાકાર ચિન્માત્રરૂપ છે તે ઐન્દવાખ્યાનથી સ્ફુટ કરવામાં આવશે.

આવતું હોય, તો પુરુષના સંકલ્પબળથી પર્વત કેમ ચાલતો નથી?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જ્યારે હૃદયની અંદર રહેલી નાડી વિકાસ અને સંકોચને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે પ્રાણવાયુ છિદ્ર દ્વારા બહાર જાય છે અને અંદર પેસે છે. જેમ આકાશમાં સંચાર કરનારો વાયુ લુહારની બહારના ઉપસ્કરરૂપ ધમણમાં પ્રવેશ કરે છે અને બહાર નીકળે છે, તેમ જ હૃદયમાં પ્રાણવાયુના ચલન વિષે સમજવાનું છે.

રામ બોલ્યા : લુહાર બહાર ધમણને સંકોચ અને વિકાસ વડે ધમે છે એટલે કે ચલાવે છે; પરંતુ અંદર રહેલી નાડીને ક્યો ચલાવનારો ચલાવે છે? વળી સેંકડો નાડીઓ એક પ્રાણના આધારે કેવી રીતે ગતિ કરે? અને એ એક જ સેંકડો નાડીઓ સાથે કેવી રીતે સંબંધ રાખે? નિર્વિકાર ચૈતન્યનો સામાન્ય સંસર્ગ તો કાષ્ઠ, લોષ્ઠ, પાષાણ આદિમાં પણ રહ્યો છે; તો શું તેઓ સચેતન છે? જો સ્થાવર વસ્તુ સચેતન હોય, તો તે ગતિમાન કેમ નથી? અને (દેહ આદિની પેઠે) તે ચમત્કારવાળી કેમ નથી? વળી જંગમ વસ્તુ જ જાણે કોઈ નિયંતાથી નિયમિત હોય તેમ ગતિમાન હોય છે, તેનું કારણ શું છે? આપ તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : લુહાર બહાર જેમ ધમણ ચલાવે છે, તેમ અંદર રહેલી ચેતનસત્તા જ આંતરડાંમાં વીંટાઈ રહેલી નાડીઓના સમૂહને ચલાવે છે. તેને અનુસરીને સર્વ લોક બહાર ચેષ્ટા કરે છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! શરીરની અંદર રહેલો પ્રાણવાયુ તથા આંતરડાં આદિ સર્વ મૂર્તિમાન છે, તો નિરાકાર ચેતનસત્તા તેને કેમ ચલાવી શકે? આપ મને એ કહો. નિરાકાર ચેતનસત્તા જો સાવયવ (સાકાર) દેહાદિને ઇચ્છા માત્રથી ચલાવે એમ થતું હોય, તો પછી ઘણે છેટે રહેલું જળ પણ તરસ્યા થયેલા પથિકની ઇચ્છાથી તેની પાસે પોતાની મેળે જ ચાલ્યું જાય. જો ઇચ્છામાત્રથી જ સાવયવ અને નિરવયવ પદાર્થનો સંયોગ થઈ જતો હોય, તો પછી કર્મેન્દ્રિયનું શું પ્રયોજન રહે અને ક્યાં રહે? હે મહારાજ! સાવયવ અને નિરવયવ વસ્તુનો જેમ બહાર સંયોગ થતો નથી, તેમ તે અંદર પણ થતો નથી એમ હું માનું છું. બાકી, કાંઈ બીજું હોય તો આપ મને કહો. અથવા તો આપ યોગી છો અને નિરવયવ પદાર્થનો સાવયવ પદાર્થ સાથે સંયોગ થવાના સંબંધમાં આપને કાંઈ અનુભવ હોય તો તે પણ આપ તરત કહી બતાવો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : સર્વ સંદેહરૂપી વૃક્ષને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખનારું અને કાનને શોભા આપનારું આ મારું વચન સર્વની એકતાનો અનુભવ થવા માટે તમે સાંભળો. અહીં કોઈ જગ્યાએ કશી સાકાર વસ્તુ નથી. સર્વદા આ સર્વના આકારે શાંત નિરાકાર પરબ્રહ્મ જ પ્રસરી રહેલ છે. સ્વપ્ન અને સંકલ્પની પેઠે પૃથ્વી આદિ આ સર્વ પદાર્થસમૂહ શાંત, શુદ્ધ અને નિરાકાર ચિદાકાશરૂપ છે. કારણના અભાવને લીધે આ સર્વ આદિમાં અને અંતમાં નથી; જોકે તે છતાં તે ભ્રાંતિરૂપે દેખાય છે, તોપણ સ્વપ્નની પેઠે તે ચિદાકાશનો જ એક વિવર્ત છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષો મોટાં કારણોના સમૂહથી (વિવેક—વૈરાગ્ય આદિથી) આ સાકાર જગતને વાસનારહિત મનમાંથી કાઢી નાખે છે અને સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વતો, નદીઓ તથા દિશાઓ આદિ દૃશ્યને નિરાકાર ચિદ્રૂપ જ સમજે છે. અંતઃકરણ, મહાભૂત આદિ અથવા મૃત્તિકા, કાષ્ઠ, પાષાણ આદિ સર્વ શૂન્ય—અશૂન્ય વસ્તુ ચિદ્રૂપ છે, બીજું કાંઈ નથી. આ સંબંધમાં એક ઐન્દવ (ઇન્દુના દશ પુત્રોનું) આખ્યાન હું કહું તે તમે સાંભળો. તે કાનને શોભા આપનારું છે અને મેં તમને આગળ કહેલું પણ છે. તોપણ અહીં પ્રસંગને લીધે કોઈ બીજા જ ઉદ્દેશથી કહું છું. વર્તમાનકાળના તમારા ચાલતા પ્રશ્નના સમાધાનના બોધ માટે તમે તે

સાંભળો. એટલે આ સર્વ પર્વત આદિ ચિદ્રૂપ છે એવો તમને બોધ થશે. પ્રથમ (ઉત્પત્તિ—પ્રકરણમાં) વર્ણવેલી રીતિવાળા કોઈ દૃશ્યપ્રપંચની અંદર તપ, વેદ અને કર્મના આશ્રયરૂપ એવો એક દ્વિજ હતો અને તે ઇન્દુ વિપ્ર નામે કહેવાતો હતો. જેમ બ્રહ્માંડની અંદર રહેલા આકાશના દશ દિશાઓના તટો હોય, તેમ એ ઇન્દુ નામના બ્રાહ્મણને દસ પુત્રો થયા હતા. તે પુત્રો ઉદાર ચિત્તવાળા, મહાશય અને મોટા સત્પુરુષોના આશ્રયરૂપ હતા. જેમ મહાપ્રલયમાં એકાદશ રુદ્ર તિરોહિત થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે તે દશેનો પિતા કાળવશથી તિરોહિત થઈ (મરી) ગયો. જેમ તારારૂપી નેત્રને ધારણ કરનારી સંધ્યા દિવસ પછવાડે ગમન કરે છે, તેમ પોતાના પતિમાં અતિ આસક્ત રહેલી તેની પત્ની વૈધવ્યના ભયથી પોતાના પતિની પછવાડે સતી થઈ. તેના દસે પુત્રો તેની ઉત્તરક્રિયા કરીને દુઃખ વડે વ્યાપ્ત થઈ જવાને લીધે વ્યવહારને મૂકી દઈ સમાધિ માટે વનમાં ચાલ્યા ગયા. 'સર્વ ધારણાઓમાં ઉત્તમ સિદ્ધિ આપવાવાળી કોઈ ધારણા હશે કે તેના બળથી આપણે સર્વેશ્વર (હિરણ્યગર્ભરૂપ) થઈ જઈએ ?' આ પ્રમાણે વિચાર કરી તે દસે જણ પદ્માસન વાળીને નિર્વિઘ્ન ગુફાની અંદર આમ વિચાર કરવા લાગ્યા ? 'આપણે બ્રહ્માજીથી આશ્રય કરાયેલા આખા બ્રહ્માંડરૂપ છીએ એવી જો ધારણા બાંધીને નિશ્ચળ થઈ રહીએ, તો નિર્વિઘ્ને આપણે એ બ્રહ્માયુક્ત બ્રહ્માંડરૂપ થઈ રહીએ.' આવો વિચાર કરીને તેઓ બ્રહ્મા સહિત એવા જગતની ધારણા બાંધીને ઘણા લાંબા કાળ સુધી આંખોને મીંચી રાખી ચિત્રમાં આલેખેલા હોય તેમ સ્થિર થઈ રહ્યા. એવી રીતે પોતાના ચિત્તને કોઈ બીજે સ્થળે વિક્ષિપ્ત ન થવા દેતાં તેમણે તેને કેવળ હિરણ્યગર્ભની (બ્રહ્માની) ધારણામાં જ સ્થિર કરી રાખ્યું. આવી સ્થિતિમાં તેઓ અઢાર માસ સુધી રહ્યા; અને એટલા સમયમાં તેઓના તે દેહો સુકાઈ જઈ શબરૂપ થઈ ગયા. તેમના અવયવોને રાક્ષસો ચાવી ગયા. અને તડકા વડે જેમ છાયાના ભાગોનો નાશ થાય, તેમ તેમના દેહોનો ત્યાં જ નાશ થઈ ગયો. 'હું બ્રહ્મારૂપ છું; જગતરૂપ છું અને ત્રણે લોક સહિત સૃષ્ટિ પણ મારાથી જુદી નથી' એમ ધ્યાન કરતાં તેમનો ઘણો લાંબો સમય ચાલ્યો ગયો. તે દશેનાં દેહ વગરનાં દસે ચિત્તો એકધ્યાનના પરિપાકના બળથી દસ બ્રહ્માંડરૂપી દેહવાળા જગતના આકારે થઈ રહ્યાં. આમ, તેમનું સ્વચ્છ ચૈતન્ય જ ઇચ્છારૂપ થઈ જઈને સર્વ જગતના આકારે થઈ ગયું અને તે ચૈતન્ય અત્યંત સ્વચ્છરૂપ છે તથા નિરાકારરૂપે જ રહેલું છે. તે જગત ચિદ્રૂપ હોવાથી તેનાં પૃથ્વી, પર્વત આદિ સર્વ ચિદ્રૂપ જ છે, એમ તમે સમજો. જો એમ ન હોય તો બીજું શું છે અને ત્રણે લોકના સમૂહનું બીજું શું સ્વરૂપ છે તે તમે જ કહો. વસ્તુતઃ જોતાં તો જગત શૂન્ય ચિદાકાશરૂપ છે, બીજું કોઈ નથી. જેમ જળ વિના તરંગ કાંઈ બીજી વસ્તુ નથી, તેમ ચેતન વિના બીજું ચલન આદિ કાંઈ પણ નથી. જેમ ચિદાકાશની અંદર રહેલાં ઇન્દુ બ્રાહ્મણના દસ પુત્રોનાં જગતો ચિદ્રૂપ છે, તેમ તેની અંદર રહેલાં લાકડાં, લોઢું, પાષાણ આદિ પણ ચિદ્રૂપ જ છે. જેમ એ ઇન્દુ બ્રાહ્મણના પુત્રોના સંકલ્પો જ જગતરૂપ થઈ ગયા હતા. તેમ બ્રહ્માનો (હિરણ્યગર્ભનો) સંકલ્પ જ આ જગતરૂપે થઈ રહ્યો છે. માટે અહીં દેખાતા આ પર્વતો, પૃથ્વી, વૃક્ષો, મેઘો તથા મહાભૂતો એ સર્વ વિશાળ ચિન્માત્ર છે. વૃક્ષો, પૃથ્વી, સ્વર્ગ, આકાશ અને પર્વતો એ સર્વ ચિદ્રૂપ છે. ઇન્દુ બ્રાહ્મણના પુત્રોનાં જગતોની પેઠે કોઈ ઠેકાણે ચૈતન્ય વિના બીજું કાંઈ જ નથી. નિરંતર ચિદાકાશરૂપી (કુલાલ) પોતાના દેહરૂપી ચપળ ચાકડા ઉપર પોતાના સ્વરૂપરૂપી મૃત્તિકા વડે સૃષ્ટિને ક્યાંથી ઉત્પન્ન કરે ? સંકલ્પથી રચેલી સૃષ્ટિમાં જો પાષાણો ચિદ્રૂપ ન હોય, તો પછી તે સૃષ્ટિની અંદર રહેલાં લોક—શૈલ આદિ શું છે, તે તમે જ કહો. અનુભવ, સ્મૃતિ અને સંસ્કારો

પોતાની અંદર જડ અર્થને નહિ ધારણ કરતાં ચિદ્રૂપ અર્થને જ ધારણ કરે છે; કેમ કે આગળ પ્રથમ વિચારથી સિદ્ધ થયું છે કે કલ્પના આદિની અર્થશૂન્ય સ્થિતિ જુદા પ્રકારની હોય છે અને ચિદાત્માના ચમત્કારથી તેની સ્થિતિ જુદા પ્રકારના ચમત્કારવાળી માલૂમ પડે છે. જેમ મણિના સમૂહની અંદર મણિ દીપી નીકળે છે, તેમ ચૈતન્યસ્વરૂપ તત્ત્વ સર્વરૂપ થઈ રહેલું છે. તે ચિત્સત્તાના આશ્રયરૂપ (સમષ્ટિ—વ્યષ્ટિના) ચિત્તમાં દેદીપ્યમાનરૂપે રહેલું છે અને અનેક અર્થરૂપે ઉદય પામેલું હોય તેમ જણાય છે. કાર્ય અને કારણ એ બંનેથી રહિત એવા બ્રહ્મથી કોઈ પણ કાળમાં સૃષ્ટિ ભિન્ન નથી; કેમ કે તેનો એવો સ્વભાવ છે. આમ આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. નીચી જમીનમાં નીકળેલું જળ અતિ તીવ્ર એવા પોતાના અને પરાયા પ્રયત્ન વિના પોતાની મેળે જ આવર્ત, તરંગ તથા પ્રવાહ આદિ વિચિત્રરૂપે ગતિ કરતું રહે છે; તેમ ચિદાકાશ પણ સ્વાભાવિક રીતે જ સૃષ્ટિ આદિ વિચિત્ર આકારે ભાસ્યા કરે છે. પદ્મકલ્પમાં ભગવાનના નાભિકમળની લીલા જ જ જાણે જગતરૂપ થઈ રહી હોય તેમ ભાસે છે. તેમ તે જ પ્રમાણે ચિદ્રૂપ બ્રહ્મમાંથી જગતો ખડાં થઈ જાય છે, એટલે તેનાથી જરા પણ ભિન્ન નથી. આ જગત ઉત્પન્ન થયેલું નથી, તેમ તેનો નાશ પણ થતો નથી. તે સન્માત્ર ચિદાકાશરૂપ છે, શાંત છે, સત્ તથા અસત્ એ બંનેની વચલી કોટિમાં રહેલું છે અને ચિદાકાશનો એક વિવર્ત છે. સંકલ્પસૃષ્ટિની અંદર રહેલા પર્વત આદિ ચિદ્રૂપ છે છતાં જેઓ કહે છે કે તે ચિદ્રૂપ નથી તે અવિવેકી પુરુષને વિદ્વાનો હસે છે. વિવેકી પુરુષ તો ચિદાકાશરૂપમાં રહેલાં સંકલ્પમય જગતોને તે જાણે પોતાથી જુદાં ન હોય તેવાં ચિદાકાશરૂપ જ સમજે છે; તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મના સંકલ્પથી થયેલું આ જગત પણ ચિન્માત્ર છે. એમ તેમનું સમજવું છે. જેમ જેમ શીઘ્રતાથી આ તત્ત્વદૃષ્ટિનું અવલોકન કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ આ દુઃખનો શીઘ્રતાથી ક્ષય થતો જાય છે. જીવચૈતન્ય ઘણા લાંબા કાળે પણ જ્યાં સુધી તત્ત્વદૃષ્ટિ તરફ વળતું નથી, ત્યાં સુધી આ દુઃખ પ્રતિદિન ઘાટું ઘાટું થતું જાય છે. લાંબા કાળના પાપના યોગથી મૂઢ થઈ ગયેલા અને આ તત્ત્વદૃષ્ટિ તરફ નહિ વળનારા અવિવેકી પુરુષોને આ જન્મ—મરણ આદિ સંસાર વજ્રના જેવો દૃઢ થઈ રહે છે અને કોઈ દિવસ શાંત થતું નથી. અહીં આકાર નથી, હલકાઈ કે મોટાઈ નથી, જન્મ કે નાશ પણ નથી, સત્તા નથી અને અસત્તા પણ નથી; કેવળ શાંત પરબ્રહ્મ જ પોતાના સ્વરૂપમાં આ પ્રમાણે દૃશ્યરૂપે વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થતું રહે છે; અથવા તો એ વિવર્ત પણ અહીં સાવ નથી જ. બ્રહ્મ પોતે સ્ફટિકના સ્તંભની પેઠે અંદર અંદર રહેલી અને ખીચોખીચ ભરેલી અનેક સૃષ્ટિઓરૂપી પૂતળીઓના સમૂહવાળું છે. છતાં જગતરૂપી લતા, તેનાં મૂળ, તેની રચના અને તેનો ભૂમિમાં પ્રવેશ એ સર્વ તેમાં દેખાતાં નથી. તે પોતે આદિ અને અંતથી રહિત છે, જન્મ—નાશ વિનાનું છે, સ્વચ્છ છે અને સર્વરૂપ છતાં તે નિરંતર પોતાના આનંદમય નિર્વિકાર સ્વરૂપમાં જ ભરપૂરપણે રહેલ છે. એ સન્માત્રતત્ત્વ અસંખ્યરૂપ છે, ચારે તરફ વ્યાપ્ત હાથોવાળું છે અને દિશાઓના અંતમાં રહેલું છે. તે આંખ, કાન, કંઠ, ઉદર, માથું અને પગ આદિ અવયવોવાળું થઈ રહ્યું છે; બાકી તાત્ત્વિક દૃષ્ટિ વડે જોતાં આ સર્વ ચિદાકાશરૂપ છે. સ્ફટિકસ્તંભની પેઠે સર્વ તેમાં પ્રતિબિંબિત છે. તે પોતે સન્માત્ર છે, જરા—જન્મ આદિ વિકારથી રહિત છે, નિર્વિકલ્પ છે અને મારું પોતાનું આત્મસ્વરૂપ જ આ સર્વરૂપે થઈ રહેલું છે; એટલે હવે તેમાં વિશેષ વિકલ્પો કરવાનું કાંઈ કારણ રહેતું નથી. ૧—૬૪

सन्मात्रमंतरहिताखिलहस्तजातं पर्यंतहीनगणनांगममुक्तरूपम् । आत्मांबरात्मकमहं त्विदमेव सर्वं सुस्तंभरूपमजमौनमलं विकल्पैः ॥६५॥

सर्ग १७८ मो समाप्त

સર્ગ ૧૭૯ મો*

બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન

वसिष्ठ उवाच

एवं चिन्मात्रमेवैकं शुद्धं सत्त्वं जगत्त्रयम् ।
संभवंतीह भूतानि नाज्ञबुद्धानि कानिचित् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આમ આ ત્રણે લોક એક શુદ્ધ તત્ત્વમય ચિદ્રૂપ છે. અવિવેકીઓને સાકારરૂપે પ્રતીતિમાં આવતાં એવાં કોઈ પણ પ્રાણીઓ અહીં નથી જ, તો પછી શરીર આદિ ક્યાં છે? અને બીજી પણ સાવયવ વસ્તુ ક્યાં છે? જે કાંઈ આ દેખાય છે, તે નિરાકાર બ્રહ્મ જ ચોતરફ પ્રસરી રહેલું છે. ચિદાકાશ ચિદાકાશની અંદર રહેલું છે, એ શાંત તત્ત્વ પોતાના શાંત સ્વરૂપમાં જ સમાનપણે સ્થિર છે. આકાશ આકાશની અંદર રહેલું છે અને જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ રાખીને રહ્યું છે. સર્વ શાંત, સત્ય અને ચિદાકાશરૂપ છે. આ સર્વ સ્વપ્નની પેઠે જાગ્રત અવસ્થામાં પણ નિરવયવરૂપે રહેલું છે. સાકાર વસ્તુની સ્થિતિ જ અહીં ક્યાં છે? દેહના અવયવો ક્યાં છે? આંતરડામાં વીંટાયેલી નાડી પણ ક્યાં છે? અસ્થિપિંજર પણ ક્યાં છે? દેહ પણ આકાશ જેવો નિરાકાર છે એમ તમે સમજો અને સ્વપ્નદેહની પેઠે તે કેવળ આભાસરૂપ છે. હાથ ચિદાકાશરૂપ છે. મસ્તક ચિદાકાશરૂપ છે, ઈન્દ્રિયોનો સમૂહ ચિદાકાશરૂપ છે, સર્વ શાંત નિરાકાર છે અને કંઈ પણ સાકાર નથી જ. તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે જોતાં જગતની સ્થિતિ સ્વાભાવિક રીતે જ ચિદાકાશના એક સ્વપ્નરૂપ છે, તેથી આ સર્વ સહેતુક જણાતા છતાં નિર્હેતુક છે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ વડે જોતાં કારણ વિના કાર્ય ઉત્પન્ન થવાની વાત સંભવતી નથી. બાકી જેવો જેણે નિર્ણય કર્યો હોય છે, તેવું જ તેના જોવામાં આવે છે. યુક્તિ વડે વિચારવામાં આવે, તો વિનાકારણ ઉત્પન્ન થયેલું અને આત્મારૂપ અનુભવમાં આવતું આ દૃશ્ય અત્યંત અસત્ય પણ નથી, તેમ અત્યંત સત્ય પણ નથી. તે તો સત્ય જેવું લાગે છે, એટલે કે તે અનિર્વચનીય છે. આ વાત હજી ઘટી શકે છે. આ વાત તો નિ:સંશય જ છે કે ચિદાત્માને સર્વ વસ્તુ પોતાની ભાવના પ્રમાણે ભાસે છે. જેમ સ્વપ્નની અંદર ચિન્મયપણાથી સર્વત્ર સર્વથા સર્વ સંભવે છે, તેમ જ જાગ્રતમાં પણ ચિન્મયપણાથી સર્વત્ર સર્વ સર્વથા સંભવે છે; કેમ કે ચિદાકાશનું જ સર્વાત્મપણું છે. બ્રહ્મપદ સર્વના આત્મારૂપ છે. તે એક અને અનેકરૂપે થઈ રહેલું છે. તેની અંદર કાર્યોની સત્તા વિનાકારણે પણ રહી છે અને કારણથી ઉત્પન્ન થયેલી પણ પ્રતીતિમાં આવે છે. જેમ ઈન્દુ બ્રાહ્મણના દસ પુત્રો તેના સંકલ્પમય જગતોના સમૂહો વડે લાખો પ્રાણીઓરૂપ થઈ ગયા હતા, તેમ એક જ તત્ત્વ હજારોરૂપે થઈ જાય છે. જેમ વિષ્ણુ આદિનું સાયુજ્ય (ઉપાધિના મિલન દ્વારા એકરૂપતા) થાય છે ત્યારે અનેક સૃષ્ટિઓની એકરૂપતા થઈ જાય છે, તેમ હજારો જીવોનું સાયુજ્ય થાય છે ત્યારે તેમની એકરૂપતા થઈ જાય છે. સેંકડો નદીઓથી યુક્ત હોવા છતાં સમુદ્ર એકરૂપ છે અને ઋતુઓ તથા સંવત્સરોના સમૂહથી પૂર્ણ હોવા છતાં પણ કાળ એક જ છે. તે જ પ્રમાણે દેહ ભિન્નરૂપ દેખાતાં છતાં ચિદાકાશરૂપ છે અને તે સ્વપ્નદેહની પેઠે ખડો થઈ જઈ દેખાય છે. જોકે પોતાના અનુભવ વડે તે સ્ફુટ રીતે પ્રતીતિમાં આવે છે, તોપણ સ્વપ્નશૈલની પેઠે તે નિરાકાર છે. જો દૃશ્યનું સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો ચિદ્રૂપ જ છે, પણ તેનું ખરું સ્વરૂપ ઓળખાતું નથી, તેથી તે પોતે જ દૃશ્ય તથા દ્રષ્ટારૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે; માટે આ જગત ચિદાકાશરૂપ છે. નિદ્રા જેમ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ બંને રૂપ છે, તેમ બ્રહ્મ જ દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય એ બંને રૂપ છે. જેમ પવન અને તેની ચલનશક્તિ અભિન્ન છે, તેમ બ્રહ્મથી દૃશ્ય અભિન્ન છે માટે જગત

***આ એકસો ઓગણએંશીમા સર્ગમાં સર્વ દૃશ્ય ચિન્માત્ર છે અને નિરાકાર છે, તો પછી તેમાં શંકાનો શો પ્રસંગ છે તે કહેવામાં આવશે.**

એક ચિદાકાશરૂપ જ છે. દ્રષ્ટા, દૃશ્ય અને દર્શન એ ત્રણે ચિદાકાશનો જ એક વિવર્ત છે. પરમાર્થ-દૃષ્ટિથી જોતાં તે ચિદાકાશરૂપ છે. જેમ શૂન્ય સ્વપ્નમાં ચિદાત્મા જ અનેકરૂપે ભાસે છે, તેમ ચિદાકાશ જ આ સર્વરૂપ છે. તેથી જગત એક ચિદ્રૂપ છે. પ્રથમ સૃષ્ટિથી માંડીને શબલબ્રહ્મમાં જગતનો જે ભાવ કલ્પાયેલો છે, તે સાવ મિથ્યા છે અને તે ભ્રાંતિ વડે જ ગયેલો છે. તેનું ખરું સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે છે; એટલે સ્વપ્નમાં દીઠેલા વ્યાઘ્રના ભયની પેઠે તે નિ:શેષ રીતે જોતાં થઈ જાય છે. જેમ સ્વપ્નની અંદર એક જ જીવ-ચૈતન્યનું ભાન અનેક પ્રકાર થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં પણ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં એક જ તત્ત્વનું ભાન નાના પદાર્થરૂપે થઈ જાય છે. જેમ અનેક દીવાવાળા ઘરની અંદર રહેલી અનેક કાંતિઓ પણ એક જેવી જ ભાસે છે, તેમ સર્વ-શકિતમાન પરમાત્માથી એક જ માયાશકિત અનેકરૂપે ભાસી રહી છે. આકાશમાં ભ્રાંતિને લીધે પ્રતીતિમાં આવતા વૃક્ષસમૂહના સ્ફુરણની જેમ બ્રહ્મરૂપી મહાસાગરની અંદર જળબિંદુના એક સ્ફુરણ જેવી આ સૃષ્ટિ છે. આકાશમાં દેખાતો વૃક્ષોનો સમૂહ તેનાથી કાંઈ જુદો જણાય છે, પણ બ્રહ્મરૂપી મહાસાગરમાં સ્ફુરતું દૃષ્ટિરૂપી બિંદુ તેનાથી જરા પણ ભિન્ન નથી. ૧—૨૨

यत्सीकरस्फुरणमंबुनिधौ शिवाख्ये व्योम्नीव वृक्षनिकरस्फुरणं स सर्गः। व्योम्न्येष वृक्षनिकरो व्यतिरिक्तरूपो ब्रह्माबुधौ न तु मनागपि सर्गबिंदुः॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'બ્રહ્મમયત્વપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૧૭૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮૦ મો*

કુંદદંતનું આખ્યાન

राम उवाच

इमं मे संशयं छिन्धि भगवन् भास्करं तमः। भुवनस्येव भावानां सम्यग्रूपानुभूतये ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા: જેમ જગતના સર્વ પદાર્થોનું રૂપ સારી રીતે પ્રકાશમાં લાવવા માટે સૂર્યનારાયણનું તેજ અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ આપ આ મારા સંશયની નિવૃત્તિ કરો. કોઈ એક સમયે હું વિદ્યાલયમાં વિદ્વાનોની સભાને વિષે એકાગ્રપણે બેઠો હતો, તેટલામાં કોઈ એક તપસ્વી ત્યાં આવ્યો. તે વિદ્વાન હતો, બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ હતો, શોભાવાળો હતો. કાંતિવાળો હતો, મોટા તપ વડે યુકત હતો, દુર્વાસાના જેવો દુ:સહ હતો અને તે વિદેહ દેશના જનમંડળમાંથી આવ્યો હતો. એ મહાદેદીપ્યમાન બ્રહ્મસભામાં તે આવ્યો અને અમને પ્રણામ કરી આસન ઉપર બેઠો. પછી અમે તેને પ્રણામ કર્યા. હવે વેદાંત અને સાંખ્યના સિદ્ધાંતોના વાદોને બંધ કરીને મેં સુખથી બેઠેલા તથા વિશ્રાંતિને પામેલા તે બ્રાહ્મણને આ પ્રમાણે પૂછ્યું: 'હે વકતાઓમાં શ્રેષ્ઠ! તમે લાંબો પંથ કાપવાથી જાણે થાકી ગયા હો અને કાંઈ પણ મેળવવાની કે જાણવાની ઈચ્છાથી પ્રયત્નવાળા હો તેવા દેખાઓ છો; માટે કહો કે આપને અહીં આવવાનો શો હેતુ છે?'

બ્રાહ્મણ બોલ્યો: હે મહાભાગ! આપ કહો છો એમ જ છે. આપના કહેવા પ્રમાણે હું કાંઈક હેતુથી અહીં આવ્યો છું. જે માટે હું અહીં આવ્યો છું તે તમે સાંભળો. સર્વ સૌભાગ્ય વડે સુશોભિત એવો વિદેહ નામનો એક દેશ છે. તે આકાશમાં રહેલા સ્વર્ગના સ્ફટિકની ભૂમિમાં પડેલું પ્રતિબિંબ

---

*આ એકસોએંશીમા સર્ગમાં રામચંદ્રજી કુંદદંતનું આખ્યાન કહેશે. તેમાં પર્વતની અંદર વૃક્ષમાં લટકી રહેલા તપસ્વીને વરદાનનો લાભ થયા સુધીનો પ્રસંગ વર્ણવવામાં આવશે.

હોય તેવો રમણીય છે. તેને વિષે હું બ્રાહ્મણ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયો છું અને વિદ્યા મેળવીને મેં ત્યાં જ સ્થિતિ કરી હતી. મારા દંત (દાંત) કુંદ(ડોલર)ના જેવા ધોળા છે, તેથી હું 'કુંદદંત' નામથી વિખ્યાત છું. પછી કેટલોક સમય જતાં મને વૈરાગ્ય થયો, તેથી મેં સંભ્રમને લીધે શ્રમની શાંતિ માટે દેવતાઓ, દ્વિજો અને મહર્ષિઓનાં સ્થાનોમાં ફરવાની પ્રવૃત્તિ કરી. કોઈ એક દિવસે હું અખંડિત ઇચ્છાના બળથી શ્રીપર્વતમાં ગયો અને ત્યાં કોમળ તપ કરતાં હું ઘણા લાંબા કાળ સુધી રહ્યો. એ શ્રીપર્વતની અંદર ઘાસ તથા વન આદિથી રહિત એક મહાપ્રસિદ્ધ અરણ્ય છે. જાણે તેજ, અંધકાર અને વાદળાંથી રહિત આકાશ જ પૃથ્વીમાં આવી રહ્યું હોય તેવું તે શૂન્ય છે. જેમ શૂન્ય આકાશની અંદર મંદ કિરણોવાળો સૂર્ય રહ્યો હોય છે, તેમ એ અરણ્યના મધ્યમાં એક નાનું કોમળ પલ્લવો વડે સુશોભિત એવું બહુ શાખાવાળું વૃક્ષ છે. જેમ સૂર્ય પોતાનાં કિરણો સાથે બંધાઈ રહ્યો હોય છે, તેમ તે વૃક્ષની શાખામાં રજ્જુથી બંધાયેલા પગવાળો અને પવિત્ર આકારયુક્ત એક પુરુષ લટકતો હતો. મુંજ નામના ઘાસની રજ્જુ વડે તેના પગ ઉપર ટંગાયેલા હતા અને તેનું માથું નિરંતર નીચે લટકતું હતું. મોટી ગાંઠવાળા સીમળાના વૃક્ષની જાણે કોઈ મોટી ગાંઠ લટકતી હોય તેવો તે જણાતો હતો. કોઈ એક સમયે હું એ પ્રદેશમાં ગયો અને મેં તેને જોયો, તો તે પોતાના વક્ષઃસ્થળમાં પોતાના હાથ જોડીને લટકતો હતો. મેં તેની પાસે જઈ વિચાર કર્યો કે આ બ્રાહ્મણ જીવે છે એમ મને લાગે છે; કેમ કે તેની આકૃતિમાં કશો ફેરફાર જણાતો નથી. અને તે નિઃશ્વાસ લે છે. વળી કાળયોગથી થનાર ટાઢ, તડકો, વાયુ આદિના સર્વ સ્પર્શને તે સારી રીતે જાણે છે. પછી મેં દિવસોના અને તડકાના ખેદને સહન કરીને ઘણા દિવસ સુધી એ લટકતા પુરુષની સેવા કરી અને તેને ધીરે ધીરે મારામાં વિશ્વાસ બેસાડયો. હવે મેં તેને પૂછ્યું કે, 'હે ભગવન્! હે વિશાલનેત્ર! આપ કોણ છો; આપ શા માટે આવું દારુણ તપ કરો છો? આપનું જીવિત લક્ષ્ય—અલક્ષ્યરૂપમાં રહેલું છે.' એટલે તેણે મને કહ્યું કે, 'હે તપસ્વી! તારે આ પૂછવાનું શું કામ છે? કોઈ પ્રયોજનને લીધે મનુષ્યોની ઇચ્છા અતિ વિચિત્ર હોય છે.' તેણે મને આમ કહ્યું છતાં જ્યારે મેં તેને ઘણા આગ્રહથી પૂછ્યું ત્યારે તેણે મને આ ઉત્તર આપ્યો: 'મારો જન્મ મથુરામાં થયેલો છે. હું પિતાના ઘરમાં મોટો થયા પછી બાલ્ય અને યૌવનની મધ્યમાં રહ્યો હતો અને પદ—પદાર્થ (શબ્દશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર આદિ)ને સમજતો હતો, ત્યાં મેં સાંભળ્યું હતું કે ખજાનાની પેઠે રાજા સર્વ સુખસમૂહના આશ્રયરૂપ હોય છે. તે સમયે નવયૌવનને લીધે હું ભોગની ઇચ્છા કરતો હતો. તેથી હું સાત મોટા દ્વીપોના વિસ્તારવાળી પૃથ્વીનો પતિ અને ઉદાર ચિત્તવાળો થાઉં એવી મેં ઘણા લાંબા સમય સુધી ઇચ્છા કરી હતી. તે જ પ્રયોજન માટે હું આ પ્રદેશમાં આવીને આ પ્રમાણે તપમાં પ્રવૃત્ત થઈ રહ્યો છું. હે માનદ તપસ્વી! અહીં મારાં બાર વર્ષો આમ જ ચાલ્યાં ગયાં છે. હે મારા અકૃત્રિમ મિત્ર! આ મેં તને તારા પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો છે; માટે હવે તું ખુશીથી તારા ઇષ્ટ દેશમાં ઝટ ચાલ્યો જા. હું તો મારું ઇચ્છિત વરદાન મળતાં સુધી અહીં આવી જ સ્થિતિમાં દૃઢ થઈ રહીશ.' એ તપસ્વીએ મને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે એ તપસ્વીને મેં જે કહ્યું તે તમે સાંભળો; કેમ કે આશ્ચર્યનું શ્રવણ કરવામાં બુદ્ધિમાન પુરુષનું ચિત્ત ખેદ પામતું નથી. મેં તે તપસ્વીને કહ્યું કે, 'હે સુશીલ! તમને જ્યાં સુધી તમારો ઇચ્છિત વર મળ્યો નથી, ત્યાં સુધી હું તમારી રક્ષા અને પરિચર્યા કરવા માટે અહીં જ રહીશ.' મેં એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે એ શાંત તપસ્વીએ પાષાણના જેવા મૌનને ધારણ કર્યું અને પોતાની આંખો મીંચી દીધી. તે મુડદાના જેવો બની ગયો અને બહાર પણ કલ્પનાથી

રહિત થઈ રહ્યો. કાષ્ઠમૌનને ધારણ કરી રહેલા એ તપસ્વીની પાસે હું ચિત્તમાં ઉદ્વેગ રાખ્યા વિના અને શીતકાળ તથા ઉષ્ણકાળ આદિના વેગોને સહન કરીને છ માસ સુધી રહ્યો. એવામાં મેં જોયું, તો એક દિવસ કોઈ એક સુવર્ણના જેવો તેજસ્વી પુરુષ સૂર્યબિંબમાંથી નીકળી તે પ્રદેશમાં આવ્યો અને તે તપસ્વીની પાસે ઊભો રહ્યો. હવે તે તપસ્વીએ જ્યાં મન વડે અને કર્મ વડે તેની પૂજા કરી, ત્યાં તેમણે અમૃતના દ્રવ જેવું આ સુંદર વચન કહ્યું: 'હે બ્રહ્મન્! હે શાખામાં લટકી રહેલા દીર્ઘ તપસ્વી! તું તપ બંધ કર અને સુંદર તથા ઈચ્છિત વરદાન માગી લે. આ દેહથી કરેલા તપરૂપી ધર્મના બળથી તું સાત સમુદ્ર અને સાત દ્વીપવાળી આ પૃથ્વીને સાત હજાર વર્ષ સુધી પાળીશ.' આમ તેને ઈષ્ટ વરદાન આપ્યું. પછી પોતે જે સૂર્યરૂપી સાગરમાંથી બહાર નીકળ્યો હતો, તેમાં જ પાછો લીન થઈ ગયો. તે શાખા-તપસ્વી વિવેકી હતો અને તેને શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યા પ્રમાણે વરદાતા એવા શ્રેષ્ઠ આદિત્યપુરુષનાં સાક્ષાત્ દર્શન થયાં હતાં તથા તેમની સાથે ભાષણ આદિ વ્યવહાર થયો હતો. એટલે એ આદિત્યપુરુષના ગયા પછી મેં તેને આ પ્રમાણે કહ્યું: 'હે મહારાજ! વૃક્ષની શાખામાં લટકવા-રૂપી તપનું ફળ હવે તમને પ્રાપ્ત થયું છે; માટે તમે તપને છોડી દઈ યથાપ્રાપ્ત વ્યવહાર સુખથી કરો.' તેણે મારી આ વાત કબૂલ રાખી. એટલે જેમ હાથીના પગને બંધનથી છોડી મૂકવામાં આવે, તેમ મેં તેના પગને વૃક્ષશાખામાંથી છોડી મૂક્યા. પછી તેણે સ્નાન કરી પવિત્ર હાથથી અઘમર્ષણનો જપ કર્યો અને તપ:સિદ્ધિના બળ-થી શાખામાંથી મળેલા ફળ વડે તેણે મારી સાથે પારણું કર્યું. હવે અમે બંને તપસ્વીના પુણ્યબળથી મળેલા વૃક્ષનાં ને સ્વાદવાળાં ફળોથી તૃપ્ત થયા અને કાંઈ પણ ક્ષોભ પામ્યા વિના ત્યાં ત્રણ દિવસ સુધી રહ્યા. આમ સાત સમુદ્ર અને સાત દ્વીપવાળી સમગ્ર પૃથ્વીને ભોગવવા માટે એ તપસ્વી બ્રાહ્મણે શરીરને વૃક્ષમાં લટકાવી દઈને તથા ઊંચા પગ રાખીને તપશ્ચર્યા કરી અને સૂર્યનારાયણની અંદર રહેનારા પુરુષ પાસેથી ઈષ્ટ વર મેળવ્યો. પછી વૃક્ષની નીચે વિશ્રામ લઈ, તે તેના મિત્ર એવા મારી સાથે પોતાને ઘેર જવા નીકળ્યો.

सप्तद्वीपसमुद्रमुद्रितदिशं भोक्तुं समग्रां महीं विप्रः पादपलम्बितेन वपुषा तप्तोर्ध्वपादस्तपः। संप्राप्याभिमतं वरं दिनकृतो विश्वस्य चाह्नां त्रयं सार्धं मत्सुहृदा स्वमेव सदनं गंतुं प्रवृत्तोऽभवत्॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'તાપસોપાખ્યાન' નામનો સર્ગ ૧૮૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮૧ મો*

ગૌરીના આશ્રમનું વર્ણન

कुंददंत उवाच

**आवासमंतरे गंतुं प्रवृत्तो मुदिताकृती।
मथुरानगरीं चंद्रसूर्याविंद्रपुरीमिव ॥ १ ॥**

કુંદદંત બોલ્યો: જેમ ચંદ્ર અને સૂર્ય આકાશમાં ભ્રમણ કરીને, ઈન્દ્રપુરીરૂપી પોતાના નિવાસ પ્રત્યે જાય, તેમ પ્રસન્ન આકારવાળા અમે બંને મથુરા નગરી પ્રત્યે ચાલ્યા. આમ સાયંકાળ સુધી ચાલી અમે વચમાં ઉતારો કર્યો. રોધ નામના ગામે આવીને અને આંબાના વન વડે યુક્ત એવા પર્વતમાં વિશ્રામ લઈને અમે બે દિવસ સુધી સાલીસ નામના નગરમાં સુખથી રહ્યા. અમે બંને જણ આનંદભર્યા ચિત્તે રસ્તો ગાળતા હતા. પછી અમે બીજા દિવસે જંગલની, પર્વતોની, શહેરોની, ગામડાંની, જળમય પ્રદેશોની અને ગુફાઓની ભૂમિઓને ઓળંગી ગયા. તે ભૂમિઓ શીતળ જળ, સ્નિગ્ધ છાયા તથા વન-વૃક્ષો વડે યુક્ત હતી. નદીના કાંઠા ઉપર રહેલી લતાઓમાંથી ખરતાં પુષ્પોના સમૂહ વડે ધોળી

---

* આ એકસોએક્યાસીમા સર્ગમાં મથુરા તરફ જતાં એ બંને જણનું ગૌરીવનમાં આવવું અને ત્યાં વૃદ્ધ તપસ્વી સાથે સંવાદ એ વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

હતી. ઊછળતા તરંગોના શબ્દરૂપી ગાયન વડે પથિકોને આનંદ આપનારી હતી, સ્નિગ્ધ વૃક્ષોનાં વનોની છાયામાં આનંદ કરી રહેલાં મૃગો તથા પક્ષીઓવાળી હતી અને સ્થૂળ એવાં કોમળ ઘાસોમાં તથા વૃક્ષોની શાખાના અગ્ર ભાગમાં પડેલાં ઝાકળનાં જલબિંદુઓરૂપી મોતીઓથી સુશોભિત હતી. વળી તે દિવસે નદીઓના પ્રવાહોને તથા તળાવોને વટાવીને અમે કેળોના ઘાટા વનમાં હિમ વડે શીતળ એવાં કેળનાં પાંદડાંની શય્યામાં થાક ઉતારવા એક રાત્રિ ગાળી. પછી ત્રીજા દિવસે અમે બંને કમળોના ખંડોથી તથા ઝાડીઓના ખંડોથી સુશોભિત અને મનુષ્યોના અભાવને લીધે મૂર્તિમાન આકાશ જેવા દેખાતા જંગલમાં ગયા. ત્યાં એ તપસ્વીએ ચાલતો માર્ગ છોડી દીધો અને બીજા વનમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં અયોગ્ય વિલંબ કરવાના સંબંધમાં તેણે મને આ વાક્ય કહ્યું : 'અહીં મુનિઓના મંડળ વડે સુશોભિત ગૌરીના આશ્રમમાં આપણે બંને જઈએ; કેમ કે મારી પેઠે જ પોતાના ઈચ્છિત ફળને ઇચ્છનારા મારા સાત ભાઈઓ આ વનની અંદર રહેલા છે. અમને આઠે ભાઈઓને સપ્તદ્વીપના રાજ્ય ભોગની ઇચ્છાથી ચિત્તમાં અનેક ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થઈ, તેથી અમે તપ કરવા માટે બુદ્ધિને સ્થિર કરી એક જ સંકલ્પ અને નિશ્ચય ઉપર આવી ગયા. આથી તેઓ પણ પોતાના નિશ્ચય ઉપર આધાર રાખી અહીં આવી તપ કરવા માટે સ્થિર થઈ રહ્યા છે અને તેમનું પાપ વિવિધ પ્રકારનાં તપો વડે ક્ષીણ થઈ ગયું છે. હું પણ પ્રથમ તે ભાઈઓ સાથે અહીં આવી છ માસ સુધી ગૌરીના આશ્રમમાં રહ્યો હતો, તેથી મને જણાય છે કે પ્રથમ મેં જે જોયો હતો તે જ આ આશ્રમ છે. તેની અંદર પુષ્પોના ખંડોમાં અને વૃક્ષની છાયામાં મૃગલાંનાં સુંદર બચ્ચાં સૂતાં હતાં અને પર્ણકુટી ઉપર વિશ્રાંત થઈ રહેલા પોપટો પણ તેમાં શાસ્ત્રાર્થ કરતાં માલૂમ પડતા હતા. તો આવો, આપણે બ્રહ્મલોકતુલ્ય એ આશ્રમમાં પુણ્યલક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ માટે જઈએ; કેમ કે ત્યાં જવાથી આપણું ચિત્ત પુણ્યો વડે અત્યંત સ્વચ્છ થશે. વિદ્વાન હોય, તત્ત્વજ્ઞ હોય અને ધીર હોય તેવા પુરુષોનું ચિત્ત પણ તત્ત્વદર્શન વડે પૂર્ણ દૃષ્ટિવાળા તત્ત્વવેત્તા મહાશયોનાં દર્શન માટે તલપે છે.' તપસ્વીએ મને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું, એટલે અમે બંને જણા તે મુનિઆશ્રમમાં ગયા અને ત્યાં જઈ જોયું, તો તે મહાઅરણ્ય શૂન્ય જ હતું. તે ઠેકાણે વૃક્ષ, પર્ણકુટી, ઝાડી, મનુષ્ય, ઋષિ, બાળક, વેદી કે દ્વિજ એમાંનું કશું પણ જોવામાં આવ્યું નહિ. માત્ર તે અનંત અરણ્ય અતિશૂન્ય દેખાયું. ચારે તરફ તે તાપ વડે તપેલું હતું અને જાણે પૃથ્વીમાં મૂર્તિમાન આકાશ આવી રહ્યું હોય તેવું જણાતું હતું. ત્યાં મારી સાથે રહેલો તપસ્વી કહેવા લાગ્યો કે, 'આ તો કષ્ટની વાત થઈ.' પછી બંનેએ ઘણા સમય સુધી ભ્રમણ કર્યું તો એક સ્થળે એક વૃક્ષ અમારા જોવામાં આવ્યું. તે સ્નિગ્ધ કાંતિવાળું હતું, ઘાટી છાયા વડે યુક્ત હતું અને શીતળ મેઘના જેવું હતું. તેની નીચે એક વૃદ્ધ તપસ્વી સમાધિમાં બિરાજ્યા હતા. અમે બંને તે વૃદ્ધ મુનિની પાસે તે વૃક્ષની છાયામાં ધ્રોખડવાળા લીલા સ્થળમાં બેઠા. ઘણા લાંબા સમય સુધી તો તે ધ્યાનમાંથી ઊઠયા નહિ. પછી ઘણા લાંબા કાળે મારા ચિત્તમાં ઉદ્વેગ થઈ આવ્યો, એટલે મેં ચપળતાથી ઊંચે સ્વરે કહ્યું કે, 'હે મુનિ! આપ ધ્યાનથી વ્યુત્થિત થાઓ.' સિંહ જેમ મેઘગર્જનાથી વ્યુત્થિત થઈ જાય, તેમ તે મુનિ મારા એ ઉચ્ચ સ્વરથી વ્યુત્થિત થયા અને બગાસું ખાઈ બોલ્યા : 'તમે બંને મહાશયો કોણ છો? ગૌરીનો આશ્રમ અહીંથી કયાં ચાલ્યો ગયો? મને અહીં કોણ લઈ આવ્યું? અને હાલ કયો કાળ ચાલે છે?' તેમણે આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે મેં તેમને કહ્યું કે, 'હે મહારાજ! આપ અમને જે પૂછો છો તે કાંઈ અમે જાણતા નથી. તો આપ પોતે જ તે વિષે નિર્ણય કરી લો. તમે સર્વજ્ઞ છો, છતાં તમે યોગબળથી શા માટે એ પોતાની મેળે જ જાણી લેતા નથી?' મારાં આ વચન

સાંભળીને તે મહર્ષિ ફરી વાર ધ્યાનનિષ્ઠ બની ગયા અને તેમણે અમારું તથા પોતાનું સર્વ વૃત્તાંત જાણી લીધું. મુહૂર્ત માત્રમાં ધ્યાનથી વ્યુત્થિત બની જઈને એ મુનિએ કહ્યું કે, 'આ આશ્ચર્યકારક વૃત્તાંત તમે સાંભળો; કેમ કે તમે બંને કાર્યને જાણનાર છો. હે મહાશયો! મને પુત્રના જેવું પ્રિય એવું આ કદંબવૃક્ષ તમે પાસે જ દેખો છો. તે મારા નિવાસરૂપ છે અને તે પુષ્પોને લીધે જાણે મોટા અરણ્યનો કેશપાશ હોય તેવું ખીલેલું છે. તેની અંદર કોઈ પણ કારણથી દેવી ગૌરી સરસ્વતીજીરૂપે દશ વર્ષ સુધી રહ્યાં હતાં અને સમસ્ત ઋતુઓ તેમની સેવા કરતી હતી. ત્યારે આ ઘાટું વન ગૌરીના નિવાસને લીધે બહુ વિશાળ બની ગયું અને પુષ્પોથી તથા ઋતુઓથી સુશોભિત ગૌરી વનના નામથી તે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. હે પ્રિય મહાશય! એ ગૌરીવન ભમરીઓનાં મનોહર ગીતોની લીલા વડે ચપળ થઈ ગયેલી કોકિલાઓથી ભરપૂર હતું. મેઘની પેઠે પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરનારાં વૃક્ષો વડે તે આકાશરૂપી ચંદરવામાં સેંકડો ચંદ્રના જેવો ભાવ બતાવતું હતું. કમળોના રજકણો વડે તે દિશાઓના અંદરના ભાગને વ્યાપ્ત કરી રહેલું હતું. મંદારનાં અને ડોલરનાં પુષ્પોના મકરંદથી તે દિશાઓને સુગંધી બનાવી દેતું હતું. સારી રીતે ઊઘડેલા પુષ્પસમૂહરૂપી ચંદ્રબિંબો વડે તે અતિસુશોભિત હતું. સંતાનક વૃક્ષના ગુચ્છાઓરૂપી હાસ્યના વિકાસ વડે તે મનોહર હતું. સુગંધી પવનને લીધે તે સર્વ લતાઓરૂપી અંગનાઓને પણ સુગંધમય કરી દેતું હતું. વસંતઋતુનું તે જાણે કોઈ નગર હોય તેવું દેખાતું હતું. ભમરાઓના નવીન ગુંજારવ વડે તે રમણીય હતું. ભમરીઓવાળા પુષ્પખંડોના મંડપો વડે તે ભરેલું હતું. ને ચંદ્રમાના કિરણસમૂહની પેઠે કોમળ પુષ્પોના હીંચકામાં હીંચકી રહેલા દેવાંગના તથા સિદ્ધાંગનાઓના સમૂહવાળું હતું. હારીત, હંસ, પોપટ, કોયલ, કોકપક્ષી, કાગડા, ચક્રવાક, બાજ અને કલવિંકપક્ષી વગેરેનાં કુળો વડે તે આકુળ અવયવોવાળું હતું. ભેરુંડપક્ષી, કૂકડા, કપિંજલ, તેતર, રાઢા, મોર અને બગલા વગેરેની ક્રીડા વડે તે મનોહર હતું. ગંધર્વો, યક્ષો, દેવતાઓ અને સિદ્ધ પુરુષોના મુકુટો વડે ઘસાયેલા ચરણકમળવાળાં એવાં કદંબની અંદર રહેલાં સરસ્વતી વડે પવિત્ર હતું. તે સુગંધી પવનોના સ્થાનરૂપ હતું. સુવર્ણ જેવા કોમળ અને ચંપક વૃક્ષોના સમૂહથી તે તારાઓ અને વાદળાંના સમૂહને પણ સુગંધ પહોંચાડતું હતું. મંદ પવનને લીધે ખરી ગયેલા પલ્લવવાળી બાળલતાઓ ફેલાઈ રહી હતી અને તેથી નિકુંજો ઢંકાઈ ગઈ હતી. એ નિકુંજોમાં સૂર્યકિરણો રુંધાઈ રહેતાં હતાં અને તેથી એ વન શીતળ હતું. વળી કદંબ, કણેર, નાળિયેર, તાલ અને તમાલના સમૂહના પુષ્પોના મકરંદોના પૂર વડે તે પીળું થઈ રહેલું હતું. કહ્લાર(એક કમળજાતિ)થી મિશ્ર એવાં કુમુદ—ઉત્પલ આદિ કમળોથી ભરેલાં તળાવો વિષે ચકોરો, બગલાઓ અને કોકપક્ષીઓનાં ટોળાં ક્રીડા કરી રહ્યાં હતાં. એ ટોળાંથી તથા હંસોથી તે સુશોભિત હતું. વળી એ ગૌરીવન તાલીસ, ગૂગળ, ચંદન, લીમડો તથા દેવદારુ વગેરે વૃક્ષોમાં વિહાર કરી રહેલી વિચિત્ર (સર્વ કામનાઓ પૂરનારી) શક્તિવાળું હતું. જેમ મહાદેવજીના મસ્તક ઉપર ચંદ્રમાની કળા રહે છે, તેમ મહાદેવના અર્ધાંગમાં રહેલાં અને ચંદ્રબિંબ જેવા પ્રસન્ન મુખવાળાં ગૌરી ઘણા લાંબા કાળ સુધી કોઈ પણ કારણને લીધે કદંબસરસ્વતીરૂપ થઈ જઈને ઘણા દિવસ સુધી એ વનને વિષે નિવાસ કરી રહ્યાં હતાં. ૧—૩૯

तस्मिन्वने चिरमुवास हरार्धदेहा केनापि कारणवशेन चिराय गौरी । भूत्वा प्रसन्नशशिबिंबमुखी कदंबवागीश्वरी शशिकलेव शिवस्य मूर्ध्नि ॥ ३९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધનો 'ગૌર્યાશ્રમવર્ણન' નામનો
સર્ગ ૧૮૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮૨ મો*

ભાઈઓનો સમાગમ

वृद्धतापस उवाच

**तस्मिन्नेव कदंबेऽस्मिन् वर्षाणि स्वेच्छया दश ।
स्थित्वा गौरी जगामाथ हरवामार्धमंदिरम् ॥१॥**

વૃદ્ધ તપસ્વી બોલ્યા : તે જ કદંબની અંદર પોતાની ઇચ્છાથી દસ વર્ષ સુધી સ્થિતિ રાખ્યા પછી, ગૌરી હરના વામાર્ધરૂપી પોતાના મંદિરમાં ચાલ્યાં ગયાં. ગૌરીના સ્પર્શરૂપી અમૃતવડે સિંચાયેલું અને તેને પુત્રના જેવું પ્રિય આ કદંબ વૃક્ષ જાણે જગદંબાએ ખોળામાં લીધેલું કોઈ બાળક હોય તેમ ઘરડું થતું જ નથી. ગૌરી ચાલ્યા ગયા બાદ આ મોટું જંગલ જનસમૂહની ઉપજીવિકાના સાધનરૂપ થતાં સામાન્ય વન જેવું થઈ ગયું. માલવ નામનો એક દેશ છે અને તેનો હું રાજા હતો. કોઈ એક સમયે રાજલક્ષ્મીને છોડી દઈ હું મુનિઓના આશ્રમમાં ભ્રમણ કરતાં કરતાં આ પ્રદેશમાં આવી ચડયો. અહીંના આશ્રમવાસીઓએ મારી સારી પૂજા કરી, એટલે હું આ કદંબની નીચે ધ્યાનનિષ્ઠ થઈ રહ્યો. ત્યાર બાદ કેટલેક કાળે સાતે ભાઈઓ સાથે તમે તપ કરવા માટે આ આશ્રમમાં પ્રથમ આવ્યા હતા. તમે આઠે ભાઈઓ તપસ્વી થઈ રહ્યા અને તમે એવું તપ આરંભ્યું કે બીજા તપસ્વીઓને પણ તમે માન્ય થઈ પડયા. કાળે કરીને તેમાંથી એક (તમે પોતે) શ્રીપર્વતમાં ગયા અને બીજાએ વળી તપ કરવા માટે સ્વામી કાર્તિકેય તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્રીજો કાશી પ્રત્યે ગયો અને ચોથાએ હિમાલય તરફ ગતિ કરી. બાકી જે બીજા ચાર બાકી રહ્યા, તેમણે ધીરપણાથી અહીં જ તપશ્ચર્યા કરવા માંડી. સર્વેનું પ્રત્યેક એ જ ઇષ્ટ લક્ષ્ય હતું કે, 'હું સમસ્ત દ્વીપવાળી પૃથ્વીનો રાજા થાઉં.' પછી પ્રસન્ન થયેલ ઇષ્ટ દેવતાઓએ ઉત્તમ વરદાન આપી તે સર્વેનું ઇષ્ટ પૂર્ણ કર્યું. હવે જેમ બ્રહ્માજી પૃથ્વીમાં ધર્મપ્રધાન એવા સતયુગને ભોગવી બ્રહ્મલોકમાં જાય છે, તેમ તમે તો હજી તપમાં જ હતા, તેટલામાં તમારા એ ભાઈઓ પોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. હે પ્રિય તપસ્વી! વરદાન આપવાને તત્પર થઈ રહેલા પોતાના ઇષ્ટદેવતાને વરદાન સમયે તમારા ભાઈઓએ યત્ન વડે પ્રાર્થના કરી કહ્યું કે, 'હે ઇષ્ટદેવતા! અમે સપ્તદ્વીપના અધિપતિ હોઈએ ત્યારે પ્રજાઓ જૂઠાપણાને છોડી સત્યમાં સ્થિતિ રાખી રહો અને સર્વ સાત દ્વીપના નિવાસીઓ પોતાના વર્ણાશ્રમધર્મ પ્રમાણે વર્તો.' મહાસમર્થ ઇષ્ટદેવતાએ તેમનાં આ સાર્થ વચનોને આદરપૂર્વક સ્વીકારી લીધાં અને પછી 'તથાસ્તુ' કહીને તેઓ અંતર્ધાન થઈ ગયા. તે પછી તેઓ પોતાને ઘેર ગયા અને સર્વ આશ્રમવાસીઓ પણ ચાલ્યા ગયા. એક માત્ર હું ક્યાંય નહિ જતાં અહીં જ રહ્યો છું. હું કેવળ એકાંતમાં ધ્યાનની અંદર જ ચિત્તને એકાગ્ર રાખી સરસ્વતીના કદંબની નીચે શૈલની પેઠે સ્થિર થઈ રહ્યો છું. પછી ઋતુ અને સંવત્સરરૂપી કાળ વ્યતીત થયો, એટલે આસપાસ રહેનાર મનુષ્યોએ આ સર્વ મનને છેદી નાખ્યું. આ અમ્લાન કદંબવૃક્ષને સરસ્વતીના મંદિરરૂપ સમજીને જનસમૂહ સારી રીતે પૂજે છે. વળી તેઓ એક સમાધિમાં જ સ્થિતિ રાખનારા મને પણ સારી રીતે પૂજે છે. હમણાં વળી ઘણા લાંબા સમયથી તપસ્વી રહેલા તમે બંને જણ આ પ્રદેશમાં આવ્યા છો. આ સર્વ વાત મારા ધ્યાનમાં આવવાથી મેં તમને કહી બતાવી છે. હે સુશીલો! તમે બંને જણા હાલ અહીં આવ્યા છો. હવે તમે બંને પોતાને ઘેર જાઓ. ત્યાં તમારા ભાઈઓ પોતાની પત્ની તથા બંધુ આદિને મળ્યા છે. પોતાના જ ઘરમાં તમો આઠે ભાઈઓનું કલ્યાણ થશે. બ્રહ્મલોકમાં જેમ મહાત્મા આઠ વસુઓનો સમાગમ થાય છે, તેમ

***આ એકસોબ્યાશીમા સર્ગમાં, કદંબની અંદર રહેનારા તે વૃદ્ધ તપસ્વીની સાથે તેના ભાઈઓનો સમાગમ અને ઘરની અંદર વર તથા શાપોના હેતુઓની સિદ્ધિ વર્ણવવામાં આવશે.**

તમે આઠે મહાત્મા ભાઈઓનો તમારા ઘરમાં સમાગમ થશે.' હે આર્યો! જ્યારે એ વૃદ્ધ તપસ્વીએ ઉપર પ્રમાણે મને કહ્યું, ત્યારે મેં સંદેહને લીધે તેને જે એક આશ્ચર્યની વાત પૂછી તે હું તમને કહું છું. મેં કહ્યું કે, 'હે મહારાજ! આ એક જ પૃથ્વી સાત દ્વીપવાળી છે, તો એક જ સમયમાં આઠેય જણ સાત દ્વીપના પતિ કેમ થઈ શકે?'

કદંબ તપસ્વી બોલ્યા: માત્ર આટલું જ અઘટિત છે એમ નથી, પરંતુ બીજું પણ ઘણું અત્યંત અસંબદ્ધ છે; તે વિષે હું કહું તે તમે સાંભળો. આ આઠેય તપસ્વી ભાઈઓ પોતાના દેહનો ક્ષય થતાં ઘરની અંદર જ સાત દ્વીપોના રાજા થશે. આ આઠે ય ભાઈઓ આ ઘરમાં, આ પૃથ્વીની પીઠ ઉપર સાત દ્વીપના અધિપતિ રાજાઓ થશે, એ વિષે તમે સાંભળો. જેમ પૂર્વ આદિ દિશાઓમાં ઉજ્જ્વળ આઠ તારાઓ હોય છે, તેમ મહાદેદીપ્યમાન અને સ્તુતિપાત્ર એ આઠેયની આઠ ભાર્યાઓ છે. એ આઠે ય પત્નીઓ પોતાના આઠે ય પતિઓ ઘણા કાળ સુધી તપમાં રહ્યા, તેથી ઘણું દુ:ખ પામવા લાગી. એ સ્ત્રીઓને તેમનો એ વિયોગ સર્પની પેઠે દુ:સહ લાગવા માંડયો. એ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિનું વારંવાર સ્મરણ થવાથી દુખિત થઈ ગઈ અને દારુણ એવું શતચંદ્રાયણ નામનું તપ કરવા લાગી. આથી પાર્વતીજી તેમને પ્રસન્ન થયાં. મહાસમર્થ દેવી ભગવતીએ રાજમંદિરના અંત:-પુરમાં પૂજનસમયે અદૃશ્ય રહીને પ્રત્યેક સ્ત્રીને જુદું જુદું નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

દેવી બોલ્યાં: 'હે બાલિકા! પતિ માટે અથવા પોતા માટે જે વરદાન માગવું હોય તે તમે સુખથી માગો. જેમ મંજરી ગ્રીષ્મઋતુ વડે ક્લેશને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તમે ઘણા કાળના લાંબા તપથી ક્લેશને પ્રાપ્ત થયેલ છો.' આ પ્રમાણે દેવીનાં વચન સાંભળીને ચિરંટિકાએ દેવીના ચરણારવિંદમાં પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરી અને પોતાની વાસના પ્રમાણે દેવીની સ્તુતિ કરી. પછી તે આનંદ વડે વ્યાપ્ત બની ગઈ અને મયૂરી જેમ વરસાદના સમૂહ તરફ બોલે, તેમ તે મૃદુ ભાષણથી આકાશમાં રહેલાં દેવી પ્રત્યે આ વચન બોલવા લાગી.

ચિરંટિકા બોલી: હે ભગવતી! દેવતાઓ-ના પણ દેવ એવા આપના પતિ મહાદેવજી સાથે જેમ આપનો અવિચળ પ્રેમ છે, તેમ મારો પ્રેમ મારા પતિ સાથે અવિચળ રહો. વળી મારો ભર્તા અમર થાઓ.

દેવી બોલ્યાં: હે સુવ્રતિની! સૃષ્ટિના આરંભ-થી માંડી પ્રવૃત્ત થયેલા ઈશ્વરી નિયમની દૃઢતાને લીધે તપદાન વડે અમરપણું મળી શકતું નથી; માટે તમે કાંઈ બીજું જ વરદાન માગો.

ચિરંટિકા બોલી: હે દેવી! જો એ અમર-પણું અલભ્ય હો, તો મારો ભર્તા મરી ગયા પછી તેનો જીવ ક્ષણ વાર પણ ઘરમાંથી બહાર ન જાઓ. હે અંબિકા! જ્યારે મારા પતિનો પોતાના ઘરમાં દેહપાત થાય ત્યારે આ વરદાનનો અમલ થાઓ. આ વરદાન આપ મને આપો.

દેવી બોલ્યાં: ભલે તેમ થાઓ. હે પુત્રી! દેહનો અંત થતાં તારો પતિ લોકાંતરમાં સપ્તદ્વીપનો પતિ થશે, ત્યારે તું તેની પ્રિય ભાર્યા થશે. આમાં કાંઈ પણ સંશય નથી. નિર્દોષપણે પ્રકટ થયેલી ભગવતીની આ વાણીએ આ પ્રમાણે કહ્યું અને પછી મેઘમાલાના ધ્વનિની પેઠે તે આકાશની અંદર વિરામ પામી ગઈ. દેવી પધાર્યા બાદ તે સર્વેના પતિઓ કેટલેક કાળે મોટાં વરદાનને મેળવી દિશાઓમાંથી ઘેર આવ્યા. આજે તમારા-માંનો એક તેઓમાં એકનો પતિ છે અને તે પોતાની ભાર્યા પાસે જાઓ તથા તેના ભાઈ-ઓનો તેમ જ બાંધવોનો પરસ્પર સમાગમ થાઓ. વળી બીજું આશ્ચર્યકારક એક વૃત્તાંત બન્યું છે. તે આકુળતા ઉત્પન્ન કરનાર છે તેમ જ અયોગ્ય અને સત્કર્મનાં ફળનો પ્રતિબંધ કર-નારું છે, તે તમે સાંભળો. આ આઠે ય જણ તપમાં હતા, ત્યારે તેમનાં દુ:ખયુક્ત મા—બાપ પોતાની પુત્રવધૂઓને સાથે લઈને તીર્થમાં રહે-

નાર મુનિઓના આશ્રમોની પંક્તિઓના દર્શન કરવા માટે ગયાં. શરીરસુખ આદિની કશી અપેક્ષા રાખ્યા વિના તેઓ પુત્રોના હિતની ઈચ્છાથી કલાપગ્રામ નામના તીર્થ પ્રત્યે જવા માટે યત્નવાન થયાં. તેમણે ચાલતાં ચાલતાં મુનિઓનાં ગામોના માર્ગમાં ધોળો, કપિલવર્ણનો, ઠીંગણો, અંગમાં લગાવેલી ભસ્મવાળો અને ઊભા કેશવાળો એક પુરુષ દીઠો. એ આઠેયનાં માતા-પિતાએ તેને કોઈ વૃદ્ધ પથિક છે, એવી શંકા કરી અને તેઓ તે મુનિનો અનાદર કરી તેના ઉપર કાંઈક ધૂળ નાખી ચાલ્યાં ગયાં. આથી તે મુનિએ ક્રોધમાં આવી જઈ કહ્યું: 'હે પુત્રવધૂઓ સાથેના મહામૂર્ખ! તું તારી પત્નીને અને પુત્ર-વધૂઓને સાથે લઈને તીર્થ કરવા નીકળ્યો છે. પણ તું મને દુર્વાસાને નમસ્કાર આદિ કશી શુશ્રૂષા કર્યા વિના જ અપમાન આપીને ચાલ્યો જાય છે. માટે તારા પુત્રોએ અને તેમની આ સ્ત્રીઓએ તપ વડે જે મોટાં વરદાનો મેળવ્યાં છે, તે પણ વિપરીત ફળ આપનારાં થશે. તે દુર્વાસામુનિએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તે આઠેયનો પિતા પોતાની પત્ની અને પુત્રોની પત્નીઓને સાથે લઈને તે મુનિનું સન્માન કરવા નીકળ્યો; પણ તેટલામાં તે ઋષિ અદૃશ્ય થઈ ગયા. પછી તે માબાપો પુત્ર—પત્નીઓ સહિત દુ:ખિત થયાં અને દુર્બળ થઈ જઈ ગરીબડા મોઢે નિરાશ બની પોતાને ઘેર આવ્યાં. માટે જ હું કહું છું કે તેમનું એક જ અઘટિત વૃત્તાંત નથી, પણ ગંડ-સ્થળમાં સ્ફુટપણે દેખાતા ફોલ્લાઓની પેઠે લાખો અઘટિત વૃત્તાંતો સ્ફુટ રીતે થયાં છે. જેમ આકાશની અંદર ઉત્પત્તિને લીધે ગંધર્વનગર તથા ધૂમકેતુ આદિ અનેક દૃશ્યવિલાસ દેખાય છે, તેમ ચિદાકાશના સંકલ્પ વડે રચાયેલા આ જગત-રૂપી મહાનગરમાં શૂન્ય છતાં આવાં લાખો વિચિત્ર તથા અઘટિત વૃત્તાંતો સંભવે છે. ૧—૫૩

चिद्व्योमसंकल्पमहापुरेऽस्मिन्नित्थं विचित्राण्यसमंजसानि । निःशून्यरूपेऽपि हि संभवंति हृद्ये यथा व्योमनि दृश्यजृंभाः ॥ ५३ ॥

સર્ગ ૧૮૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮૩ મો*

વરદાન અને શાપોનો સંવાદ

कुंददंत उवाच

ततः पृष्टो मया तत्र स गौर्याश्रमतापसः ।
तापसं शुष्कदर्भाग्रजराजर्जरमूर्धजः ॥ १ ॥

કુંદદંત બોલ્યો: પછી ગૌરીના આશ્રમમાં રહેલા અને તાપ વડે સુકાયેલા દર્ભના અગ્ર ભાગ-ની પેઠે જરા વડે જર્જર થઈ ગયેલા કેશવાળા એ તપસ્વીને મેં પૂછ્યું: 'જ્યાં સાત દ્વીપવાળી આ એક જ પૃથ્વી છે, ત્યાં એ ઉત્તમ આઠે ય જણા સપ્તદ્વીપના અધિપતિ જુદા જુદા કેમ થઈ શકે? જે જીવનું પોતાના ઘરથી બહાર નીકળવું ન થાય, તે જીવ સપ્તદ્વીપનો અધિપતિ થઈ દિગ્વિ-જય કેમ કરી શકે? જે વરદાન આપનારાઓએ વરદાન આપ્યાં તે શાપ વડે વિરુદ્ધતાને કેમ પ્રાપ્ત થાય? શીતળ છાયા ગ્રીષ્મઋતુના તડકાના ભાવને કેમ પામે? વર અને શાપરૂપી પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો એક જ વસ્તુમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ એવી સ્થિતિને શી રીતે ધારણ કરે? અને આધાર જ પોતામાં આધેય ભાવને કેમ કલ્પી લે?

ગૌરી આશ્રમના તપસ્વી બોલ્યા: હે સુશીલ! આમાં તમે વિરુદ્ધ શું દેખો છો? હવે પછીનું વૃત્તાંત તમે સાંભળશો એટલે તમારા ચિત્તનું સમાધાન થઈ જશે. તમે આજથી આઠમા દિવસે પોતાના બાંધવ સહિત એવા મથુરાના પ્રદેશોમાં જશો. તમે બંને અહીંથી ત્યાં જઈ સુખપૂર્વક સ્થિતિ કરી રહેશો અને કેટલાક સમય સુધી પોતાના બંધુઓમાં તમારી સુખપૂર્વક સ્થિતિ થશે. પછી તે આઠે ભાઈઓ પોતાના ઘરની અંદર ક્રમવાર મરણ પામશે અને તેમના બંધુઓ તેમના દેહોને અગ્નિમાં ભસ્મ કરી નાખશે તેમના જીવો પૃથક્ પૃથક્ સ્થિતિ રાખશે અને

*આ એકસો ત્યાશીમા સર્ગમાં વિરુદ્ધ એવા વર અને શાપ એ બંનેના વિવાદમાં બ્રહ્માના વાક્યથી અંદર જેમાં સારપણું (દૃઢતા) રહેલું હોય, તેનો (વરોનો) જય થયા વિષે સારી રીતે વર્ણન કરવામાં આવશે'

તેઓ મુહૂર્તમાત્ર સુધી સુષુપ્તિમાં રહેલા કિંવા જાણે જડ હોય તેવા થઈ રહેશે. એટલામાં તેમનાં વરરૂપી અને શાપરૂપી કર્મો ચિત્તાવચ્છિન્ન (ચિત્તથી છવાયેલા) આકાશમાં એકત્ર થશે. તેમનાં તે કર્મો ફળ આપનાર અધિષ્ઠાતા દેવતાઓરૂપ થઈ જશે અને પૃથક્ પૃથક્ પોતપોતાને અનુકૂળ પડતા સમૂહ સાથે સંપુટ જેવાં બની જશે. સંપુટરૂપ થઈ રહેલાં (એકબીજા સાથે જોડાઈ રહેલાં) વર અને શાપ, એ બંને પોતાનાં જુદાં સ્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરશે. તેમાં વરદાનો સુંદર આકારવાળાં, હાથમાં કમળને ધારણ કરી રહેલાં બ્રહ્માંડરૂપી આયુધવાળાં, ચંદ્રમાના જેવાં ધોળાં અંગવાળાં અને ચાર હાથોને ધારણ કરનારાં એવાં રૂપને ગ્રહણ કરી લેશે. ત્યારે શાપો ત્રણ નેત્રવાળા શૂલને હાથમાં ધારણ કરનારાં, ભયંકર કાળા મેઘના જેવી કાંતિવાળાં, દ્વિભુજ અને ચઢાવેલી ભ્રૂકુટિયુક્ત મુખવાળાં રૂપને ધારણ કરશે.

વરો કહેશે : હે શાપો ! તમે ઘણે દૂર જાઓ, કેમ કે ઋતુઓ જેમ પોતાના સમય ઉપર આવે છે, તેમ હમણાં અમારો સમય આવ્યો છે; તો તેને ઉલ્લંઘન કરવાને કોણ સમર્થ છે?

શાપો કહેશે : હે વરો ! તમે અહીંથી ઘણે દૂર જાઓ; કેમ કે ઋતુઓ જેમ પોતાના સમય ઉપર પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અમારો સમય આવ્યો છે, તો તેને ઉલ્લંઘવાને કોણ સમર્થ છે?

વરો કહેશે : તમને દુર્વાસામુનિએ ઉત્પન્ન કર્યા છે અને અમને સૂર્યનારાયણે ઉત્પન્ન કર્યા છે. મુનિઓની અપેક્ષાએ સૂર્યનારાયણ અધિક છે; કેમ કે વિધાતાએ ભગવાન સૂર્યનારાયણને મુનિઓની પહેલાં સર્જ્યા છે.

વરો આ પ્રમાણે કહેશે, એટલે ક્રોધ પામી જઈ શાપો વરો પ્રત્યે કહેવા લાગશે કે, 'તમને સૂર્યે ઉત્પન્ન કરેલા છે અને અમે રુદ્રના અંશરૂપ દુર્વાસામાંથી ઉત્પન્ન થયા છીએ. દેવતાઓમાં રુદ્ર અધિક છે અને દુર્વાસામુનિ રુદ્રના અંશથી ઉત્પન્ન થયા છે. (અમે તેના રચેલા છીએ.)' એમ કહી, તેઓ પર્વતના શિખરની પેઠે પોતાનાં ત્રિશૂળોના અગ્રભાગને ઊંચા કરશે. આમ શાપો જ્યારે ત્રિશૂળને ઉગામી ઊભા રહેશે, ત્યારે વરો પોતાના શત્રુઓ તરફ હસીને એક નિશ્ચય ઉપર આવશે અને કહેશે : 'હે શાપો ! અવિચારીપણું મૂકી દઈ તમારે કાર્યના અંતનો વિચાર કરવો જોઈએ. જે કાંઈ આપણે કલહને કરવાનું હોય તે પ્રથમ જ વિચારવું જોઈએ. આપણે છેવટે કલહને અંતે બ્રહ્મલોકમાં જઈ નિર્ણય કરવાનો છે, તો પછી તે પ્રથમ જ શા માટે ન કરવો? આ પ્રમાણે વરોનું કહેવું સાંભળી શાપોએ એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો; કેમ કે મૂઢ પુરુષ પણ એવો કોણ હોય કે જે યુક્તિપુરઃસર વાક્યનો સ્વીકાર ન કરે? પછી શાપો વરો સાથે બ્રહ્મલોકમાં જશે; કેમ કે નિરંતર સંદેહની નિવૃત્તિ કરવા માટે મહાનુભાવ પુરુષો શરણરૂપ છે. પછી તેઓ પરસ્પરની બનેલી સર્વ હકીકત પ્રણામપૂર્વક બ્રહ્માને નિવેદન કરશે. તેમનાં વચનો સાંભળી બ્રહ્મા નીચે પ્રમાણે કહેશે.

બ્રહ્મા કહેશે : હે વરો અને હે શાપો ! જેઓ અંદર બળવાળા અને સ્થિરતાવાળા (સારવાળા) હોય છે, તેમનો જ જય થાય છે; માટે તમારાઓમાં અંદર સારવાળા કોણ છે, તેની તમે પોતે જ શોધ કરો. આ પ્રમાણે બ્રહ્માનું વચન સાંભળીને સાર તપાસવા માટે વરોનાં હૃદયની અંદર શાપો અને શાપોનાં હૃદયની અંદર વરો પ્રવેશ કરશે. તેઓ પોતે શોધ કરી હૃદયની અંદરના સારને જાણી લઈ પરસ્પર એકમત થઈ બ્રહ્માને કહેશે.

શાપો કહેશે : હે પ્રજાનાથ ! (વરો વડે) અમે જિતાયા છીએ; કેમ કે અમે અંદર સારવાળા નથી, વરો જ સારવાળા છે અને વજ્રસ્તંભ જેવા અચળ છે. હે મહારાજ ! વરો અને શાપો અમે બંને સર્વદા જીવ—ચૈતન્યના સંકલ્પરૂપ છીએ, અમારું બીજું કશું સ્વરૂપ નથી. વર આપનારનો સંકલ્પ 'મેં વર આપ્યો' એવા રૂપે થઈ જાય છે અને તે જ યાચકની અંદર

'મેં વર મેળવ્યો' એવા રૂપને ધારણ કરે છે. એ જીવ—ચૈતન્યનો દૃઢ સંકલ્પ જ દેહાકાર થઈ જઈ દેશ—કાળ આદિ સેંકડો ભ્રમ વડે તે તે ફળને દેખે છે અને અનુભવે છે. શાસ્ત્રોક્ત તપ કરતાં દૃઢ થઈ રહેલા સંકલ્પના બળથી વશ થઈ ગયેલ વરદાતા દેવ પાસેથી જે વરપ્રાપ્તિ મળે છે, તે ચિદાત્માનો વિલાસ છે, કાળાંતરમાં (ફળપ્રાપ્તિની અવસ્થામાં) તે વર સંકલ્પના દૃઢપણાથી સારી રીતે પુષ્ટ થઈ ગયેલો હોય, તો તે જ અંદર સારવાળો છે અને દુર્જય છે, શાપનું સારપણું ન હોવાથી તે દુર્જય નથી. વરદાન માગનાર વર દેનાર દેવતા પાસે દૃઢ સંકલ્પથી ઘણા લાંબા સમય સુધી જો વરદાન માગ્યું હોય અને વરદાન દેનારાએ તે આપેલું હોય, તો વરનું સારપણું સમજવું. આત્મા જે સંકલ્પનો દૃઢપણાથી ઘણા લાંબા સમય સુધી અભ્યાસ કરે છે, તે જ સારરૂપ થાય છે અને ચિરકાળની લાગણીને લીધે તદ્રૂપ બની જાય છે. શુદ્ધ જીવોમાં પણ અતિ શુદ્ધ જીવ—ચૈતન્ય (પોતાના દૃઢ સંકલ્પબળથી) જય મેળવે છે અને અશુદ્ધોમાં અશુદ્ધ જય મેળવે છે. કાળને લીધે (ફળમાં પણ) તેની સમાનતા હોતી નથી. એક ક્ષણમાત્ર અંશથી પણ જે પુરાતન હોય છે, તે (પોતાના દૃઢપણાથી) ન્યાયની રીતે પાછલાને જીતી લે છે. આ પ્રમાણે શાપની પ્રબળતાને બીજો કોઈ પણ ન્યાય સાધી આપવા સમર્થ થઈ શકતો નથી. જો વર—શાપની અથવા વિરુદ્ધ કર્મોની સમાનતા હોય, તો શુભ—અશુભ કોટિમાં રહેલી મિશ્ર વસ્તુનો સમાનપણે અનુભવ થાય છે. ક્ષીર વડે મિશ્ર જળની પેઠે વરશાપના વિલાસની મિશ્રતા વિષે સમજી લેવાનું છે. અથવા તો વર અને શાપ એ બંને સમાન હોય તો ચિદાત્મા જેમ સ્વપ્નમાં નગરરૂપ થઈ જાય છે, તેમ તે બંનેના ભાવને અનુભવે છે. હે મહારાજ! અમે જે આપની પાસેથી શીખ્યા છીએ, તે જ પાછા આપને બતાવીએ છીએ; એ એક અનુચિત જેવું છે. માટે અમારી ધૃષ્ટતાના અપરાધની ક્ષમા કરી લેવી. અમે આપને નમન કરીએ છીએ અને હવે જલદી પોતાના સ્થાન પ્રત્યે જઈએ છીએ. જેમ દૃષ્ટિનો તિમિરરોગ શાંત થતાં, આકાશમાં, ભ્રાંતિ વડે દેખાતાં મચ્છરાં, મોવાળા આદિના જેવા આકારો ક્યાંય જતા રહે છે, તેમ એ પ્રમાણે કહી શાપોનો સમૂહ પોતાની ભૂલ જણાયાથી પોતાના આત્માને જ ધિક્કારની દૃષ્ટિથી જોઈ ક્યાંય જતો રહેશે. આમ દુર્વાસાનો શાપગણ જતો રહેશે. એટલે જેમ વ્યાકરણશાસ્ત્રની પ્રક્રિયામાં આદેશ સ્થાનીના સ્થાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સમાન અર્થ કરવાવાળો અને ઘરમાંથી નીકળવું થવામાં પ્રતિબંધકર્તા એવો બીજો (તેમની ભાર્યાઓને ગૌરીએ આપેલો) વરનો સમૂહ એ ગયેલા શાપને ઠેકાણે આવી ઊભો રહેશે.

વરો* બ્રહ્માને કહેશે : હે મહારાજ! સપ્તદ્વીપનું અધિપતિપણું ભોગવવા તત્પર થયેલા આ જીવોના (અમારા પ્રતિબંધથી) શબનું ગૃહથી બહાર નીકળવું એ અમને અંધારા કૂવામાંથી જળના બહાર નીકળવા જેવું અસંભવિત લાગે છે. સપ્તદ્વીપોના અધિપતિ આ જીવોને પોતાના ઘરરૂપી દ્વીપોની અંદર આ મહાવીર એવા ઉત્તમ સૂર્યના વરો રણમાં દિગ્વિજય કરાવે છે. માટે હે દેવવર્ય! આ અનિવાર્ય વિરોધમાં જે કાંઈ અમારે કરવા યોગ્ય હોય, તેની આપ અમારા સાફલ્ય માટે આજ્ઞા કરો.

બ્રહ્મા કહેશે : હે સપ્તદ્વીપનું ઐશ્વર્ય આપનારા વરો! હે ઘરમાં જ એ જીવોને રોકી રાખનાર (દેવીના) વરો! તમારો સર્વનો મનોરથ સિદ્ધ થયેલો છે. તમે બંને પરસ્પર એકબીજામાં મળી જાઓ; કેમ કે ઘણા લાંબા કાળ સુધી તમારો પરસ્પર વિરોધ ઇષ્ટ નથી. તમારી પરસ્પર ઇચ્છા નહિ હોય તોપણ એ આઠે ભાઈઓ મરી ગયા પછી તરત જ ઘણા કાળ સુધી પોતાના ઘરની અંદર જ સપ્તદ્વીપના પતિરૂપ થઈ જશે. તેમને

* શાપના સ્થાનમાં આવેલા તેમની પત્નીઓના વરો.

દેહપાત થયા બાદ પોતાના ઘરની અંદર જ તે સર્વ વરો તે જીવોને સપ્તદ્વીપનું આધિપત્ય ભોગવાવશે.

સર્વ વરો કહેશે : હે મહારાજ સાતદ્વીપો વાળા આઠ ભૂમંડળો કયાં છે? અને તેનાં ઐશ્વર્ય પણ ક્યાંથી હોય? કેમ કે એક જ ભૂમંડળ દીઠું અને સાંભળ્યું છે, બીજું નથી, વળી કોઈ એક ઘરની અંદર તેઓ શી રીતે રહી શકે? સૂક્ષ્મ એવી કમળની નાળની અંદર મોટા હાથીઓ કેમ સમાઈ શકે?

બ્રહ્મા કહેશે : તમારા અને અમારા સહિત આ સર્વ જગત ચિદાકાશરૂપ છે. ચિદાકાશના એક પરમાણુની અંદર પણ તે રહેલું છે. પ્રત્યક્ષ સ્વપ્ન—સૃષ્ટિરૂપે આ અનુભવમાં આવે છે. જો એક ચિદાકાશના પરમાણુની અંદર જગત સમાઈ જાય છે, તો પછી ચિદાકાશની અંદર રહેનાર એક ઘરમાં તે સ્ફુરી આવે તેમાં શું આશ્ચર્ય! પ્રકૃતિના ક્રમમાં શો વિસ્મય પામવાનો છે! મરણ પછી શૂન્યરૂપ સચ્ચિદાનંદ ઘનાકાર પરમાત્મા પોતે આ યથાસ્થિત જગદાકારે ભાસે છે. એક પરમાણુની અંદર પણ જ્યાં જગત સમાઈ જાય છે, ત્યાં એક ઘરની અંદર સપ્તદ્વીપવાળી પૃથ્વી સમાઈ જાય તે વાત શું અદ્ભુત છે? જે કાંઈ આ જગત ભાસે છે, તે ચેતનતત્ત્વરૂપ જ છે. કોઈ દેશકાળમાં જગત બીજી વસ્તુ નથી. આકાશ જેમ શૂન્યતા વડે શોભે છે, તેમ જગત પણ ચિત્સત્તા વડે જ માત્ર ભાસે છે. બ્રહ્મા આ પ્રમાણે કહેશે એટલે વરદાન આપનાર દેવે આપેલા તે વરો આધિભૌતિક ભ્રાંતિમય દેહને છોડી દેશે અને આતિવાહિક દેહને ધારણ કરશે. તેઓ બ્રહ્માને પ્રણામ કરીને અનેક જનોથી વ્યાપ્ત બ્રહ્મલોકમાંથી સપ્તદ્વીપની અંદર વર આપનાર દેવના ગૃહની અંદર ચાલ્યા જશે. પછી એ આઠે ભાઈઓ તે જ ઘરની અંદર યજ્ઞ આદિ સત્કાર્યો વડે અને બંધુજનો વડે સારી પેઠે અભ્યુદયવાળા અને જગતના આઠ ભેદને લીધે બ્રહ્માના આઠ દિવસમાં થનારા સ્વાયંભુવ મનુના વંશજોના કુળમાં સાત દ્વીપોના અધિપતિરૂપ બની જશે. તેઓ અન્યોન્ય બંધુરૂપ હોવા છતાં પરસ્પર એકબીજાને ઓળખશે નહિ. તેઓ અન્યોન્ય ભૂમંડળમાં રહેશે અને તેમની પરસ્પર ચેષ્ટા પણ અનુકૂળ જ થતી રહેશે. તેમાંથી કોઈ એક તો ઘરની અંદર જ તારુણ્ય વડે સુંદર બની જશે અને રાજધાની એવી મહાપુરી ઉજ્જયિનીમાં સુખથી નિવાસ કરશે. બીજા કોઈ એક શાકદ્વીપમાં પોતાના નિવાસને કલ્પી લેશે અને સર્વ દિશાઓનો જય કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરી નાગલોક જીતવાની ઈચ્છાથી સમુદ્રના જઠરની અંદર ફર્યા કરશે. કોઈ એક તો દિગ્વિજય કરી પોતાની સર્વ પ્રજાની રક્ષા કરતાં કુશદ્વીપરૂપી રાજધાનીમાં સુખી ચિત્ત વડે પોતાની પત્નીના અવલંબનથી સૂઈ રહેશે. કોઈ એક ભાઈ તો શાલ્મલિદ્વીપના પર્વતના શિખર ઉપર આવેલી પૂરીના સરોવરની અંદર વિદ્યાધરીઓના સમૂહ સાથે જળક્રીડા કરવા લાગશે. વળી કોઈ એક તો સપ્તદ્વીપની સમૃદ્ધિ ખેંચી લાવી સુસમૃદ્ધ ક્રૌંચદ્વીપમાં હેમપુરની અંદર આઠ દિવસ સુધી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરશે. ઉખેડી લીધેલા દિગ્ગજોના દાંતોથી કુલાચળ પર્વતોનું આકર્ષણ કરવાને સમર્થ એવો કોઈ એક ભાઈ તો શાલ્મલિદ્વીપની અંદર બીજા દ્વીપમાં રહેનાર કોઈ રાજા સાથે યુદ્ધ કરવા માંડશે. ગોમેદ નામના દ્વીપમાં રહેનાર કોઈ એક ભાઈ શત્રુના દેશોને બાધા કરનારી સેનાને સાથે લઈને, કામાધીનપણાથી પુષ્કરદ્વીપના રાજાની પુત્રીને લાવવા માટે જશે અને તે સર્વમાં છેલ્લો આઠમો ભાઈ હશે. પુષ્કરદ્વીપમાં નિવાસ કરી રહેલો કોઈ એક ભાઈ તો લોકાલોક પર્વત પાસેના રાજાની ધનભૂમિ જોવાની ઈચ્છાથી દૂત સહિત ત્યાં જવા લાગશે. એવી રીતે તેઓ પ્રત્યેક પોતાની પ્રતિમાની યોગ્યતા અનુસાર પોતાના ઘરના આકાશમાં અનુભવપૂર્વક સાત દ્વીપોના અધિપતિ બનશે. પછી છિદ્રો જેમ ઉપાધિનો ભંગ થતાં આકાશ સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેમ આતિવાહિક આકારને છોડી રહેલા

એ બંને પ્રકારના વરો, જીવનચૈતન્ય સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ જશે. આમ એ આઠે ભાઈઓ સંતોષ આપનારા સમૃદ્ધ રાજ્યને પ્રાપ્ત થઈ, પ્રસન્નતાને પામી જઈ અને પોતાના અભીષ્ટ વરને મેળવી લઈ સપ્તદ્વીપના અધિપતિ થશે. એવી રીતે વિશાળ બુદ્ધિવાળા એ આઠે ભાઈઓ તપના બળથી પોતે પ્રથમ કરેલા પુરુષાર્થને વિકસિત બનાવી દેશે અને સપ્તદ્વીપના અધિપતિપણાને ભોગવશે; કેમ કે પ્રત્યેક ચૈતન્યની અંદર જે કાંઈ દૃઢ નિશ્ચયરૂપે સ્ફુરે છે, તે બહાર પણ જપ, તપ આદિ કર્મો વડે કોણ મેળવી શકતું નથી? ૧—૭૦

इत्येते प्रविकसितोदितक्रियार्थाः प्राप्स्यंति प्रविततबुद्धयस्तपोभिः । अंतर्यत्स्फुरति विदस्तदेव बाह्ये नाप्तं कस्तदुचितकर्मभिः किलेति ॥ ७० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'દ્વીપસમકાષ્ટકવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૮૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮૪ મો*

કદંબ તપસ્વીએ કુંદદંતને કરેલો બોધ

कुंददंत उवाच

इत्युक्तवानसौ पृष्टः कदंबतलतापसः ।
सप्तद्वीपा भुवोऽष्टौ ताः कथं माता गृहेष्विति ॥१

કુંદદંત બોલ્યા : આમ કહેતાં તે કદંબવૃક્ષની નીચે રહેનાર તપસ્વીને મેં પૂછ્યું કે, 'ઘરની અંદર થોડા અવકાશમાં) સાત દ્વીપવાળી ('પચાસ કરોડ યોજન સુધી વિસ્તીર્ણ) આઠ પૃથ્વીઓ શી રીતે સમાઈ?'

કદંબ તપસ્વી બોલ્યા : સર્વવ્યાપી સિદ્ધાંત એવો છે કે, તે પ્રપંચશૂન્ય છે, છતાં પોતાના ચિદાકાશરૂપને છોડયા વિના જ તે ત્યાં પોતાના આત્માની અંદર પોતે જ પોતાના સ્વરૂપને ત્રૈલોક્યરૂપે અથવા તો બીજે (સુષુપ્તિ-તુર્યા આદિ)રૂપે દેખે છે.

કુંદદંત બોલ્યા : એક શાંત, પરમ મંગલમય અને પરમ કારણરૂપ પરબ્રહ્મની અંદર સ્વભાવસિદ્ધ નાનાપણું (અનેકપણું) વાસ્તવિક રીતે કેમ ઘટી શકે?

કદંબ તપસ્વી બોલ્યા : સર્વ શાંત ચિદાકાશ રૂપ છે. અહીં નાનાપણું (અનેકપણું) કાંઈ નથી. આ જે કાંઈ અનેકરૂપે વિશાળ દેખાય છે, તે દેખાતા છતાં પણ જળમાં રહેલા તરંગની પેઠે તેનાથી અભિન્ન છે. આ પદાર્થો અસત્ય કિંવા વિદ્યમાન નહિ હોવા છતાં તેમના અસ્તિત્વ વિષે જે કાંઈ પ્રતીતિ થાય છે, તે ચિદાકાશ જ છે. એ ચિદાકાશ જ સ્વપ્ન—સુષુપ્તિરૂપ થઈ જાય છે. ચિદાકાશનું સ્વચ્છ સ્વરૂપ જ (અજ્ઞાનદશામાં) તેવા રૂપે ભાસે છે. જેમ ચિત્સત્તા સ્વપ્નની અંદર પર્વતરૂપે દેખાય છે, છતાં પર્વતરૂપ હોતી નથી અને ચલરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, છતાં અચલરૂપે જ રહેલી હોય છે, તેમ કલ્પિત પદાર્થોમાં રહેલી ચિત્સત્તા વિષે પણ સમજવાનું છે. સર્વાત્મક પરબ્રહ્મના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં સ્વભાવો પણ નથી અને પદાર્થો પણ નથી. સૃષ્ટિના આદિકાળમાં જેવા રૂપે ચિદાકાશે પોતાનો વિલાસ પ્રસાર્યો છે, તેવો જ અદ્યાપિ રહેલો છે. વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોતાં એ પરબ્રહ્મનું નિર્વિકાર સ્વરૂપ સ્થૂળરૂપ કે અસ્થૂળરૂપ નથી, દ્રવ્યરૂપ પણ નથી, જડરૂપ પણ નથી, કિંતુ કેવળ ચિદાકાશ આવે રૂપે (વિવર્તભાવથી) થઈ રહ્યું છે. જેમ એક જ સ્વચ્છ સાક્ષીચૈતન્ય સ્વપ્નની અંદર સેનામાં લાખો માણસોરૂપ થઈ ગયેલ પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ જાગ્રતમાં પણ તે ચેતન જ પદાર્થરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. ચિદાકાશ પોતાના સ્વચ્છ આત્માની અંદર જે કાંઈ પોતાની મેળે જ વિવર્તને પ્રસારી દે છે, તે જ ચિદાકાશની સત્તાને લીધે જગતના આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે. જેમ સ્વપ્નની અંદર અગ્નિ નહિ હોવા છતાં સ્વપ્નસાક્ષી એવું ચૈતન્ય જ અગ્નિરૂપ ભાસે છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર કશી વસ્તુ નહિ હોવા છતાં ચિદાકાશનો પોતાનો વિવર્ત જ એ સર્વના

* આ એકસોચોર્યાશીમા સર્ગમાં ગૃહની અંદર આઠ જગત તો શું, પણ કરોડો જગત પણ સમાઈ જાય છે; કેમ કે ચિદાકાશ જ અજ્ઞાનને લીધે એ સર્વ રૂપ ભાસે છે એ વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

આકારે ભાસે છે. જેમ સ્વપ્નની અંદર સ્તંભ વિદ્યમાન નહિ હોવા છતાં સાક્ષીચૈતન્યની અંદર સ્તંભભાવની પ્રતીતિ થાય છે, તેમ આ ચિત્સત્તાની અંદર અનેક સાકાર વસ્તુની પ્રતીતિ વિષે સમજવું. વસ્તુતઃ કશું પણ એ તત્ત્વથી જુદું નથી, છતાં જુદા જેવું દેખાય છે. આદિસૃષ્ટિમાં પદાર્થરૂપતા નિર્મળ ચિદાકાશરૂપ જ છે. એ વખતે ચિદાકાશે જે પદાર્થને જે રૂપથી જાણ્યો છે, તે પદાર્થ હજી સુધી પણ તે રૂપે જ છે. જેમ પુષ્પની અંદર, ફળની અંદર, પત્રની અંદર અને સ્તંભની અંદર વૃક્ષ જ રહેલું છે, તેમ સર્વના આત્મારૂપ પરબ્રહ્મ જ સર્વત્ર રહેલ છે, સર્વરૂપ છે અને જગત પણ તેના જ રૂપ છે. ચિદાકાશરૂપ મહાસાગરની અંદર જળની પેઠે સૃષ્ટિઓની પરંપરા રહેલી છે અને ચિદાકાશરૂપ મહાકાશની અંદર શૂન્યતાના જેવી સૃષ્ટિની સ્થિતિ છે. બોધ થઈ જાય તો પરમાર્થ અને સર્ગ એ બંને 'તરુ' અને 'વૃક્ષ'ના જેવા જ પર્યાય શબ્દો છે; પરંતુ જ્યાં સુધી અબોધ (અજ્ઞાન) રહે છે, ત્યાં સુધી દ્વૈત કાયમ રહે છે અને તે કેવળ દુઃખકારક જ છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રના બોધ વડે પરમાર્થ અને આ જગત એ બંને એક જ છે, એવો જે નિશ્ચય થાય છે, તે મુક્તપણું છે. સંકલ્પ કરનાર ચેતનમાંથી ઉદય પામતા સંકલ્પનું સ્વરૂપ બ્રહ્મરૂપ જ છે અને તે જ જગતનું પણ રૂપ છે; તેથી જગત બ્રહ્મરૂપ છે. જેનાથી વાણી થાકી જઈ નિવૃત્ત થઈ જાય છે ને જેમાં સર્વાત્મકપણાને લીધે વિધિ—નિષેધ તથા ભાવ—અભાવ આદિ દૃષ્ટિનો અવકાશ પણ છે, એવું એ પરમતત્ત્વ છે. મૌન નહિ છતાં નિઃસંકલ્પપણાનો આશ્રય કરીને પાષાણની પેઠે સ્થિતિ રાખવી અને સત્યરૂપ છતાં અસત્ય દેહ આદિ ભાવનો આભાસ બતાવી સાક્ષીચૈતન્યરૂપે તટસ્થ થઈ રહેવું, તે બ્રહ્મસ્થિતિરૂપ કહેવાય છે. જો સર્વ નિર્વિકાર એકરસરૂપ બ્રહ્મમય છે, તો પછી તેમાં ભાવ—અભાવ આદિ વસ્તુની પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ કેવી હોય? એક જ નિદ્રાની અંદર સદા એક સ્થિતિવાળી ચિત્સત્તામાં સુષુપ્તિના અને સ્વપ્નના વિલાસો નિરંતર જાણે વિચિત્ર આકારે દેખાતા હોય તેમ અનુભવમાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે જાગ્રત આદિમાં પણ સદા એક સ્થિતિમાં રહેનારી આ બ્રહ્મસત્તાની અંદર તેની જ સત્તાથી પ્રતીતિમાં આવતી અનેક સૃષ્ટિઓ જાણે નિરંતર વિચિત્રરૂપે રહી હોય તેમ પ્રતીતિમાં આવે છે. જેમ દહીં આદિ દ્રવ્ય સાથે સાકર આદિ બીજું દ્રવ્ય મળી જતા જુદા કાંઈ બીજા જ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ પ્રાણીઓનાં અંતઃકરણમાં પ્રકટરૂપે જણાતું સાક્ષીચૈતન્ય, ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિય દ્વારા બહાર નીકળી, ઘટ—પટ આદિ પદાર્થો સાથે મળી (આવરણભંગ વડે) પરસ્પરના સંબંધથી ત્રિપુટીની સ્ફૂર્તિને ઉત્પન્ન કરે છે. સર્વે પદાર્થો સદા નિરવયવ અને ચિત્સત્તામાત્ર છે. તેઓ એક ચિત્સત્તાને જ અધીન છે. તેથી તેઓ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં જેવા ભાસતા હતા, તેવા જ અદ્યાપિ પણ ભાસે છે. સર્વ પદાર્થોની સ્થિતિ પણ ચિત્સત્તાને અધીન છે, તેથી તેના સંકલ્પ, અનુભવ ઈત્યાદિના આધાર રહેલ છે, દ્રવ્યોની શકિતઓ પણ વસ્તુતઃ જોતાં તો દ્વૈતના આકારગ્રહણથી રહિત છે અને અચળ બ્રહ્માકાર છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એ સર્વ સહિત, આ સર્વ જગત સ્વપ્નની પેઠે અવિદ્યમાન છે, છતાં દેખાય છે અને અનુભવાય છે. સ્થાવર—જંગમરૂપ થઈ રહેલ ચિદાકાશરૂપ જળની અંદર, સ્વપ્નની પેઠે જ હર્ષ, ક્રોધ, શોક આદિથી ઉત્પન્ન થતા વિકારોરૂપી વિચિત્ર તરંગો દેખાય છે. અરેરે! સ્વભાવરૂપ પવને ઉડાડેલાં અને જગતના સમૂહને આકારે દેખાતા ચમત્કારને ધારણ કરી રહેલાં, તથા ચિદાત્માના પ્રકાશ વડે પ્રકાશિત સત્વગુણરૂપ, રજોગુણરૂપ તથા તમોગુણરૂપ એવાં ધૂળ, ઝાકળ, વાદળાં એ સર્વ ચેતનરૂપ આકાશની અંદર ફેલાઈ રહ્યાં છે અને તે વિવેકીને શોચનીય ભાસે છે. જેમ તિમિરરોગ વડે મલિન ચક્ષુવાળા પુરુષને આકાશમાં મછરાં—મોવાળા આદિના જેવા આકારો જોવામાં આવે છે, તેમ અવિવેકી પુરુષને

(અવિદ્યાદોષથી) ચિદાકાશમાં આ જગતની ભ્રાંતિ ભાસે છે. જેમ સંકલ્પનગર જ્યાં સુધી સંકલ્પ કાયમ રહે છે, ત્યાં સુધી સંકલ્પ અનુસાર અનુભવમાં આવે છે, તેમ આ જગત પણ જ્યાં સુધી સંકલ્પ હોય ત્યાં સુધી સંકલ્પ અનુસાર અનુભવમાં આવે છે. સંકલ્પનગરની અંદર જ્યાં સુધી સંકલ્પ રહે છે, ત્યાં સુધી તેની અંદરની સર્વસ્થિતિ મિથ્યા હોવા છતાં સત્ય જેવી જણાય છે તથા અનુભવમાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે વિધાતાના સંકલ્પરૂપ એવી નિયતિ દરેક વસ્તુને નિયતરૂપે સ્થાપન કરનાર છે અને તે અદ્યાપિ પર્યંત સ્થિર થઈ રહી છે; તેમ જ તે વડે જ સ્થાવર—જંગમ જીવ ક્રમવાર પોતપોતાની મર્યાદામાં રહ્યા છે. એ નિયતિ (ઈશ્વરી કોઈ અમુક ચોક્કસ નિયમ) વડે જ જંગમ જીવો જંગમ જીવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્થાવર જીવ સ્થાવરમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ નિયતિના બળથી જ જળ નીચે ગતિ કરે છે અને અગ્નિનું ઊર્ધ્વજ્વલન થાય છે. એથી જ દેહરૂપી યંત્રો ચાલ્યા કરે છે, નક્ષત્રો પ્રકાશે છે, વાયુઓ નિરંતર ગતિ કરે છે અને શૈલ આદિ સ્થિર થઈ રહે છે. એ નિયમ વડે જ જ્યોતિર્મય અને યુગ તથા સંવત્સર આદિરૂપે વર્તતું આ કાળચક્ર ઉત્તરાયણ તથા દક્ષિણાયનરૂપે ફર્યા કરે છે. તેની અંદર ગ્રીષ્મમાં સૂર્યનો તડકો અને વર્ષાઋતુમાં જળધારાની વૃષ્ટિ વડે વ્યાપ્ત આકાશના જેવો જળમય ભાવ જોવામાં આવે છે. તે નિયતિ વડે જ પૃથ્વીની અંદર દ્વીપભેદને લીધે એકાંતરની પેઠે રહેલા સમુદ્રોની અને પર્વતોની રચના સ્થિર જેવી દેખાય છે, તથા ભાવ—અભાવ લેવું—દેવું તથા દ્રવ્ય—શક્તિ પણ સ્થિર થઈ રહી છે.

કુંદદંત બોલ્યો: પ્રથમ જે કાંઈ જોવામાં આવેલું હોય, તેનું સ્મરણ થાય છે અને પછી તે અનુસાર પોતાના સંકલ્પોનો ઉદય થાય છે. હવે પ્રથમ સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં (તેની પૂર્વે કશું ન હોવાથી) કોને પૂર્વે દીઠેલી સૃષ્ટિનું સ્મરણ અને ભાન થાય છે?

તપસ્વી બોલ્યા: સ્વપ્નમાં અનુભવાતા પોતાના મરણની પેઠે આ સર્વ અપૂર્વ જ દેખાય છે અને તે સમયે જે દેખાય તે પહેલું દેખાયું ગણાય છે તથા તેમાં જ અભ્યાસ થતાં તેની પછી સ્મૃતિ થાય છે. ચિદાકાશની અંદર ચિત્સત્તાને લીધે જગતરૂપ સંકલ્પનગર ખડું થઈ જાય છે, તે સત્ય પણ નથી અને અસત્ય પણ નથી; કેમ કે કોઈ સમયે પોતાની મેળે જ તેની પ્રતીતિ થાય છે અને કોઈ સમયે નથી પણ થતી. જો ચેતનસત્તા વડે જ સ્વપ્ન—સંકલ્પ આદિનો અનુભવ થાય છે, તો પછી શુદ્ધ ચિદાકાશનું સંકલ્પનગર (જગત) ચિત્સત્તા વડે કેમ સ્મરણમાં ન આવે? હર્ષ, ક્રોધ, સુખ, દુ:ખ આદિથી રહિત બનીને તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો પ્રાકૃત માર્ગમાં ચાલ્યા જાય છે અને કુંભારના ચક્રની પેઠે પ્રારબ્ધવેગ વડે ગતિ કરતા રહે છે. જેમ નિદ્રાની નિવૃત્તિ થતાં સ્મરણમાં આવતું સંકલ્પનગર પણ ચિદાકાશરૂપ છે; તેમ ત્રૈલોક્યની ભ્રાંતિ પણ તત્ત્વજ્ઞાન થતાં ચિદાકાશરૂપ જણાય છે, એમ તમે સમજો. ચિદાકાશનો જે એક આભાસ 'જગત' શબ્દ વડે કહેવાય છે, તે શાંત ચિદાકાશરૂપ જ છે, બીજું કાંઈ નથી એમ તમે સમજો. જેની અંદર આ સર્વ રહેલું છે, જેનાથી સર્વ થયેલું છે, જે પોતે જ સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે, જે સર્વવ્યાપી છે તથા સર્વની સત્તા જેને અધીન હોવાથી જે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ છે, તે જ પરબ્રહ્મ સર્વદા સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે. જેવી બ્રહ્મની અંદર સંસારની પ્રતીતિ થાય છે તથા જેવું તમને દૃશ્યનું ભાન હવે પછી થવાનું છે, તે મેં તમને કહી બતાવ્યું. હે વિપ્રો! હવે તમે ઊઠો. પ્રાત:કાળમાં ભ્રમર જેમ કમળમાં જાય છે, તેમ તમે હવે પોતાના ઘર પ્રત્યે સુખથી જાઓ અને પોતાના ઈચ્છિત સત્કર્મને સુખથી કરો. હું હમણાં સમાધિ ઊતરી ગયાને લીધે અત્યંત દુ:ખિત જેવો બની ગયો છું, માટે હું પણ

હવે ઘણા લાંબા સમય સુધી સમાધિમાં પ્રવેશ કરું છું.' ૧—૪૮

उत्तिष्ठतं व्रजतमास्पदमह्नि पद्मं भृगाविवाभिमतमाशु विधीयतां स्वम्। तिष्ठामि दुःखमलमस्तसमाधिसंस्थं भूयः समाधिमहमंग चिरं विशामि ॥ ४८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'કદંબતપસ્વીએ કુંદદંતને કરેલો બોધ' નામનો સર્ગ ૧૮૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮૫ મો*

કુંદદંતને વસિષ્ઠથી થયેલું જ્ઞાન

कुंददंत उवाच

जरन्मुनिरपीत्युक्त्वा ध्यानमीलितलोचनः।
श्वासोदस्पंदितप्राणमनाश्चित्र इवार्पितः ॥ १ ॥

કુંદદંત બોલ્યો: ઉપર પ્રમાણે કહીને એ વૃદ્ધ મુનિએ ધ્યાન વડે આંખો મીંચી દીધી, એટલે તેમનાં ચિત્ત અને પ્રાણ એ બંનેની ક્રિયા બંધ થઈ ગઈ. આથી તે જાણે ચિત્રમાં આલેખેલ હોય તેવા થઈ નિશ્ચળ થઈ ગયા. અમે વિવેક વડે ઉદાર એવાં વચનોથી તેમની વારંવાર પ્રાર્થના કરી છતાં પણ તેમણે કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ; કેમ કે બાહ્યવૃત્તિનો ઉપશમ થઈ જવાથી તેમને સંસારનું કશું અનુસંધાન ન હતું. હવે અમે બંને જણા ઘેર જવાને ઉત્સુક બની ગયા હતા, એટલે અમે ધીરે ધીરે ચાલવા માંડ્યું. કેટલેક દિવસે અમે પ્રસન્ન બાંધવો વડે યુક્ત એવા પોતાના ઘર પ્રત્યે જઈ પહોંચ્યા. પછી તે ઘરની અંદર અમે કુળદેવતાનું આરાધન, સુવાસની ભોજન, બ્રાહ્મણભોજન આદિ ઉત્સવ કર્યો અને ઘણા લાંબા કાળની જૂની વાતો કરતા અમે ત્યાં જ રહ્યા. હવે તે સાતે ભાઈઓ પ્રલયમાં લય પામતા મહાસાગરની પેઠે ક્રમ વાર નાશ પામી ગયા. ફક્ત એક જ તેનો આઠમો ભાઈ, એટલે મારો તે મિત્ર જ મહાસાગરની પેઠે મુક્ત થઈ ગયો. ત્યાર પછી કાળે કરીને તે પણ સાયંકાળ-સમયે અસ્ત થતા સૂર્યનારાયણની પેઠે અસ્તને પ્રાપ્ત થઈ ગયો અને હું તે મિત્રના વિયોગથી અતિ દુ:ખી બની ગયો. હું દુ:ખિત હોવાથી દુ:ખની શાંતિ સારુ પાછો ફરી વાર પણ જ્ઞાનોપદેશ પૂછવા માટે આદરપૂર્વક એ કદંબવૃક્ષવાળા તપસ્વી પાસે ગયો. એ કદંબ તપસ્વી ત્રણ માસે સમાધિમાંથી નિવૃત્ત થયા હતા. મેં તેમને પ્રણામપૂર્વક નમ્રભાવથી પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે મને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

કદંબ તપસ્વી બોલ્યા: હું સમાધિ વિના એક ક્ષણ વાર પણ રહી શકતો નથી, માટે હું પાછો ત્વરાથી સમાધિમાં પ્રવેશ કરું છું. હે નિષ્પાપ! હું હમણાં તમને બોધ કરીશ, તોપણ એ પરમાર્થ સંબંધી ઉપદેશ અભ્યાસ વિના તમારા ચિત્તમાં ચોંટશે નહિ. માટે એ સંબંધમાં હું તમને એક બીજી યુક્તિ કહું છું, તે તમે સાંભળો. અને તે પ્રમાણે તમે કરો. અયોધ્ય નામની એક નગરી છે, ત્યાં દશરથ નામના એક રાજા છે અને તેમને રામ નામના એક પુત્ર છે તમે તેમની પાસે જાઓ. તેમના કુળગુરુ મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠ સભામાં રામચંદ્રજીને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપશે. હે કુંદદંત! તમે પણ મોક્ષના ઉપાયરૂપ એ દિવ્ય કથા લાંબા કાળ સુધી સાંભળીને મારી પેઠે જ પવિત્ર પરમપદમાં વિશ્રાંત થઈ જશો એ પ્રમાણે કહીને તે કદંબ તપસ્વી સમાધિરૂપ રસાયનના મહાસાગરમાં નિમગ્ન થઈ ગયા અને હું અહીં આ પ્રદેશમાં આપની પાસે આવ્યો છું. હું અમુક છું અને મારો અમુક વૃત્તાંત છે એ સર્વ મેં બનેલી બીનાને અનુસરી જેવું જોયું —સાંભળ્યું તેવું તમને અખંડિતપણે કહી બતાવ્યું છે.

રામ બોલ્યા: ઉપર પ્રમાણે પોતાની વાત કહેવામાં કુશળ એવો તે જ આ કુંદદંત છે. તે દિવસથી માંડી તે હમેશાં મારી પાસે જ રહ્યો

---

* આ એકસોપંચાશીમા સર્ગમાં તે બંનેનું (મથુરામાં) પોતાને ઘેર જવું, ક્રમે કરી આઠે ભાઈઓનો ક્ષય અને કુંદદંતને રામના સમાગમથી મોહનો ઉચ્છેદ, એ વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

છે. કુંદદંત નામનો તે બ્રાહ્મણ આ પડખે જ બેઠો છે અને તેણે મોક્ષના ઉપાય રૂપ આ સંહિતા પણ સાંભળી છે. મારી પાસે બેઠેલા આ કુંદદંત દ્વિજ આજે નિઃસંશય થયેલ છે કે કેમ, તે તેને પૂછો.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: રામચંદ્રજીએ ઉપર પ્રમાણે કહ્યું, એટલે વકતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મુનિ-શ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજી કુંદદંત તરફ જોઈ બોલ્યા.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ નિષ્પાપ કુંદદંત! કહો, તમારા સર્વ સંશયની નિવૃત્તિ થઈ કે કેમ? અવશ્ય જાણવા યોગ્ય અને મોક્ષ આપનારું જે બ્રહ્મતત્ત્વ મેં અહીં વર્ણવ્યું છે, તે શ્રવણ દ્વારા તમારા સમજવામાં બરોબર આવ્યું છે ને?

કુંદદંત બોલ્યો: મારા સર્વ સંશયો દૂર થયા છે, જાણવા યોગ્ય બ્રહ્મતત્ત્વ મેં અખંડિત રીતે જાણી લીધું છે અને સર્વ સંશયથી રહિત થયેલું મારું ચિત્ત જ મને જય આપનાર છે. મેં જે જાણવાનું હતું તે જાણી લીધું છે, જે જોવાનું હતું તે જોઈ લીધું છે અને જે પ્રાપ્ત કરવાનું હતું તે સર્વ નિર્બાધપણે પ્રાપ્ત કરી લીધું છે; કેમ કે હવે હું પરમપદમાં વિશ્રાંત છું. આપની પાસેથી મને આત્મચૈતન્યનો બોધ (આત્મ-જ્ઞાન) થયેલો છે અને તેથી આ સર્વ મને ચિદેકરસ જણાય છે. વળી ચિદાકાશની અંદર પોતાથી અભિન્ન સત્તાવાળા જગતરૂપે પણ તે જ પ્રસરી રહ્યું છે. ચિદાકાશ સર્વના આત્મારૂપ છે, સર્વવ્યાપી છે અને સર્વરૂપ છે, તેથી સર્વ, સર્વદા, સર્વત્ર, સર્વથી સંભવે છે. એક સરસવના કણથી અંદર પણ જે પ્રકારે અનેક જગતો સંભવે છે અને જે પ્રકારે સંભવતાં નથી, તે સર્વ હું નિઃશેષ-પણે સમજી ગયો છું. ઘરની અંદર સાત દ્વીપવાળી પૃથ્વી સંભવે છે અને વસ્તુતઃ જોતાં ઘર પોતે જ શૂન્ય છે; આ બંને વાત નિઃસંશય છે. જે જે વસ્તુ જે જે દેશકાળમાં જેવા જેવા પ્રકારે ભાસે છે અને પ્રાણીઓને જેવા પ્રકારે અનુભવમાં આવે છે, તે સર્વરૂપે અનાદિ અને અનંત બ્રહ્મ જ થઈ રહેલ છે અને તે પોતે સર્વત્ર ચિદેકરસ છે. ૧—૨૭

યદ્યદ્યદા વસ્તુ યથોદિતાત્મ ભાતીહ ભૂતૈ-રનુભૂયતે ચ । તત્તત્તદા સર્વઘનસ્તથાસ્તે બ્રહ્મૈત્ય-માદ્યંતવિમુક્તમસ્તિ ॥ ૨૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'કુંદદંતપ્રબોધ' નામનો સર્ગ ૧૮૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮૬ મો*

સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે

શ્રીવાલ્મીકિરુવાચ

કુંદદંતે વદત્યેવં વસિષ્ઠો ભગવાન્મુનિઃ । ઉવાચેદમનિંદ્યાત્મા પરમાર્થોચિતં વચઃ ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા: કુંદદંત ઉપર પ્રમાણે કહી રહ્યા બાદ અનિંદ્ય આત્માવાળા ભગવાન વસિષ્ઠમુનિ પરમાર્થને યોગ્ય એવાં આ પ્રમાણે વચનો બોલ્યા.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: સંતોષની અને અનુકંપા-ની વાત છે કે, આ મહાત્મા કુંદદંતની જ્ઞાનમાં વિશ્રાંતિ થઈ છે, એટલે તે હસ્તામલકની પેઠે જગતને બ્રહ્મરૂપ જ દેખે છે. આ સર્વ જગત ભ્રાંતિમાત્ર જ છે; કેમ કે જન્મ આદિ વિકારથી રહિત બ્રહ્મ જ તેવા રૂપે ભાસે છે. ભ્રાંતિબ્રહ્મરૂપ છે અને બ્રહ્મ એક તથા નિર્વિકાર છે. જે વસ્તુ જે દેશકાળમાં જેના વડે જ્યાં સુધી જેવા પ્રકારે ભાસે છે, તે વસ્તુ તે દેશકાળમાં તેના વડે ત્યાં સુધી તેવા પ્રકારે થઈ રહેલી અનુભવાય છે. વસ્તુતઃ જોઈએ તો પરમ મંગલમય, શાંત, જન્મ આદિ વિકારથી રહિત, નિઃસંકલ્પ, અજર, સર્વવ્યાપી, શૂન્ય તથા અશૂન્ય, અજન્મા, અનાદિ, અનંત અને ધ્રુવ પરબ્રહ્મ જ સત્ય છે. શબલ બ્રહ્મ જે જે અવસ્થાને પોતાના સંકલ્પ

*આ એકસોછયાશીમા સર્ગમાં સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે, એવો સિદ્ધાંત યુક્તિથી સ્થિર કરવામાં આવશે અને ચિદ્રૂપ ધાતાના સંકલ્પથી વરદાન તથા શાપની સિદ્ધિ વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

વડે અતિશય પુષ્ટિ આપે છે, તે તે અવસ્થા, લતા જેમ જળના સિંચનથી પોતાની શાખાને ફેલાવે છે, તેમ હજારો શાખાને ફેલાવી દે છે. બ્રહ્માંડ પણ એક પરમાણુરૂપ છે; કેમ કે તે ચિદાકાશની અંદર રહેલું છે તેમ જ એક પરમાણુ પણ બ્રહ્માંડરૂપ છે; કેમ કે તેની અંદર આખું આ જગત ચિત્સત્તાને લીધે રહ્યું છે. આ સર્વ આદિ, મધ્ય તથા અંતથી રહિત, અખંડ અને શાંત ચિદાકાશરૂપ જ છે. માટે જ તમે જાતિ આદિ બંધને તોડી નાખી, નિર્વિકાર બની, નિર્વાણદશામાં યથાસ્થિતપણે રહો. વ્યવહારદૃષ્ટિથી જોઈએ તો બ્રહ્મ પોતે જ દૃશ્યરૂપ અને દ્રષ્ટારૂપ થઈ રહે છે; તેમ જ પોતે જ ચિદ્રૂપ અને જડરૂપ થઈ રહે છે. વળી પોતે જ કાંઈક વસ્તુરૂપ થઈ રહે છે. અને પોતે જ કશારૂપ નથી, એમ જણાય છે. પણ વસ્તુતઃ જોઈએ તો બ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપની અંદર જ સદા સ્થિર થઈ રહેલ છે. જગત ચિદાકાશરૂપ છે અને તેની અંદર શાંત ચિદ્રૂપ બ્રહ્મ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને છોડયા વિના જ્યાં જેવી વાસના બંધાય ત્યાં તેવા પ્રકારે થઈ જાય છે. બ્રહ્મ માયા વડે દૃશ્યરૂપ થઈ જાય છે, એથી દ્વૈતસિદ્ધિ થાય છે એમ કદી પણ માનવાનું નથી; કેમ કે બ્રહ્મ પોતે યથાસ્થિતપણે જ રહેલ છે. શૂન્યપણાની અને આકાશની પેઠે બ્રહ્મ અને દૃશ્ય એ બંનેનું એકપણું છે. દૃશ્ય જ પરબ્રહ્મરૂપ છે અને પરબ્રહ્મ જ દૃશ્યરૂપ છે. તે સાકાર શાંત પણ નથી અને અશાંત પણ નથી; સાકાર પણ નથી અને નિરાકાર પણ નથી. જેમ જાગી ગયા પછી સ્વપ્ન આદિ પ્રતીતિમાં આવેલ છતાં નિરાકાર જણાય છે, તેમ જાગ્રતમાં પણ દેહ આદિ પ્રતીતિમાં આવતાં છતાં નિરાકાર છે, ચિદ્રૂપ છે, નિરવયવ છે અને પોતાને અનુભવમાં આવતાં છતાં મિથ્યા જ છે. જેમ મનુષ્ય પોતે ચિદ્રૂપ હોવા છતાં નિદ્રાના સંકલ્પથી જડ બની જાય છે, તેમ સ્થાવર જીવ પણ વસ્તુતઃ ચિદ્રૂપ હોવા છતાં જડરૂપ થઈ જાય છે. જેમ સુષુપ્તિરૂપી ઉપાધિમાં એકરૂપ થઈ ગયેલો જીવ સ્વપ્ન અને જાગ્રત એ બંને દશાને સેંકડો જગતોની કલ્પના સાથે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ચિદાકાશરૂપ જીવ જ જડ એવા સ્થાવરભાવ પછી જંગમભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આમ તે જીવની સ્થાવર—જંગમાત્મક સ્થિતિ ચિદાકાશની અંદર ચિદાકાશરૂપે રહી છે, છતાં તે સ્વપ્નની પેઠે પ્રતીતિમાં આવતાં લાખો જગતો સાથે પૃથ્વીમાં, જળમાં, પવનમાં અને અગ્નિમાં ઠેઠ મોક્ષ થતાં સુધી ભાસ્યા કરે છે. જેમ નિદ્રામાં રહેલો મનુષ્ય પોતામાં જડતાનો અધ્યાસ આરોપી લે છે, તેમ જીવચૈતન્ય જડ વસ્તુમાં પોતાના જડભાવના અધ્યાસને આરોપી લે છે. બાકી એ અધ્યસ્ત જડતા વડે કાંઈ ચેતનનો જડભાવ થઈ જતો નથી. ચિદાકાશ જ પોતાને જડરૂપે સમજનારા જીવ પ્રત્યે પોતાનું સ્થાવર સ્વરૂપ દેખાડે છે અને જંગમરૂપે સમજનારા જીવ પ્રત્યે પોતાનું જંગમપણું દેખાડે છે. જેમ પુરુષના નખ તથા પગ વગેરે એક શરીરના અવયવરૂપ છે, તેમ આ સર્વ સ્થાવર—જંગમ નિરવયવ છતાં ચિદાકાશના એક અવયવ જેવા જ છે. સ્વપ્નની પેઠે સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં પોતાના સંકલ્પની અંદર જગતનું જેવું રૂપ સ્ફુર્યું છે, તેવું રૂપ આજ પર્યંત રહેલું છે. તેથી સ્થિતિ અધિષ્ઠાનચૈતન્યની સત્તા વડે છે. તેથી તે જડરૂપે પ્રતીતિમાં આવતાં જતાં તેનો અભાવ અને ચિદ્રૂપ સ્થિતિ છે, એમ કહે છે. ચેતનતત્ત્વ પોતે નિરવયવ અને શાંત છે, તેથી તે પોતાના યથાસ્થિત સ્વરૂપમાં જ રહેલું છે. કશું પણ થયું જ નથી, કશું હતું પણ નહિ અને કશું પ્રતીતિમાં પણ આવ્યું નથી. આ પ્રમાણે જાણવું, એ હિતકારક છે. જેમ સ્વપ્ન સંબંધી પ્રપંચની સુષુપ્તિથી માંડીને પ્રબોધ પર્યંતની સ્થિતિ નિદ્રાની અંદર જ રહેલી છે એમ કલ્પાય છે, તેમ સૃષ્ટિનો પણ અમુક આદિકાળ છે અને અમુક અંતકાળ છે, એવી કલ્પના અધિષ્ઠાનમાં કલ્પવામાં આવે છે. અનાદિ અને અનંત ચિદેકરસ પરમાત્મા જ સત્યરૂપે રહેલા છે, તેથી મારી દૃષ્ટિમાં પ્રલય, સ્થિતિ

અને સૃષ્ટિનું નામ પણ નથી જ. આ જે પ્રલય, સૃષ્ટિ તથા સ્થિતિ આદિ દેખાય છે, તે વસ્તુત: જોતાં નથી અને ચિત્રમાં આલેખેલી ચિત્રસ્ત્રીની પેઠે તે આત્માથી કાંઈ પણ ભિન્ન નથી. ચિત્રકારને ચિત્રમાં આલેખવાની ચિત્રસેના જેમ તેની પોતાની બુદ્ધિમાં રહેલા સંકલ્પાત્મક ચિત્રથી જુદી હોતી નથી, તેમ આ મૂર્તિમાનરૂપે પ્રતીતિમાં આવતી સૃષ્ટિ પણ વિધાતાના આત્માથી કાંઈ પણ જુદી નથી. વળી તે અનેક પ્રકારે ભાસતાં છતાં એકરૂપ જ છે. વિભાગહીન હોવા છતાં પણ ચિદાકાશના ઘટ્ટ સ્વરૂપમાં નિદ્રાની પેઠે આવરણ કરી છે રહેલી અવિદ્યા વડે—સુષુપ્તિના જેવા અજ્ઞાનરૂપ આવરણોને લીધે સ્વસ્વરૂપ મોક્ષ ભૂલી જવાય છે અને ચિત્તરૂપે જાગ્રત અને સ્વપ્ન દેખાય છે. અમુક પ્રલય છે, અમુક સૃષ્ટિ છે, અમુક સ્વપ્ન છે અને અમુક જાગ્રત છે, એ સર્વ અવયવરહિત ચિદાકાશરૂપ સૂર્યનાં કિરણોરૂપ જ છે. ચિદાકાશની અવિદ્યારૂપી નિદ્રામાં વાસનારૂપે જે સ્વપ્નભાગ પ્રકટ થયેલો છે, તે ઉપાધિરૂપ અંશના પ્રાધાન્યથી ચિત્તરૂપ કહેવાય છે. ચિદ્રૂપ અંશના પ્રાધાન્યથી જીવ કહેવાય છે અને દેવ, મનુષ્ય, અસુર આદિ શરીરરૂપ પણ તે જ છે. વળી તત્ત્વજ્ઞાન વડે અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાનો ક્ષય થતાં તે મુક્ત થાય છે. તેનું જ ખરેખર વાસ્તવિક સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો પોતાની મેળે જ તે સુષુપ્તિના જેવી નિર્વિકાર દશાને ઉત્પન્ન કરે છે; અને મોક્ષેચ્છુ પુરુષો પછી પરિપાક દશામાં તેને મોક્ષ નામથી કહે છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! દેવ, અસુર આદિ ભેદો વડે ચિત્ત કેટલા પ્રકારનું છે? તેની અંદર અવિદ્યા ક્યાં સુધી રહે છે? અને જગત પણ ક્યાં સુધી રહે છે? વળી તે કેવડું છે? તેમ જ આત્મજ્ઞાન શી રીતે મળે છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ચિત્ત જ નર, દેવ, દૈત્ય, સ્થાવર, સ્ત્રી, નાગ, પર્વત, વૃક્ષ, પિશાચ, પક્ષી, કીડા અને રાક્ષસ આદિરૂપ છે, એમ તમે સમજો તેનું પ્રમાણ અનંત છે એમ તમારે સમજવું અને તેમાં બ્રહ્મથી માંડી સ્તંભ પર્યંત હજારો જગતો એક પરમાણુની પેઠે રહેલાં છે. ઉપર આકાશમાં ચક્ષુઇન્દ્રિયને પ્રેરવામાં આવે છે અને સૂર્યપ્રદેશથી પણ ઉપરના પ્રદેશમાં જે કાંઈ ચક્ષુઇન્દ્રિયના જ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે, તે ચિત્તનું જ રૂપ છે. તે અનંત છે અને નિર્મળ આકારવાળું છે. એ એક ચિદાત્માનું (સંસારના કારણરૂપ હોવાથી) વિકટ રૂપ છે. તેના સમષ્ટિસ્વરૂપની અંદર જ્યારે લોકોની સમૃદ્ધિ બ્રહ્માંડ આદિની કલ્પના વડે ખડી થઈ જાય છે, ત્યારે સૃષ્ટિનો અનુભવ થાય છે, એટલે ચિત્તમાંથી જ સૃષ્ટિનો ઉદય થયો એમ કહેવામાં આવે છે. ચિત્ત જ જીવરૂપ છે અને તે અનાદિ તથા અનંત છે. ઘડામાં જેમ આકાશ રહે છે, તેમ વિધાતાની ઇચ્છાને અનુસરી તે સર્વ દેહોમાં રહે છે. વળી પછી વિધાતાની ઇચ્છા અનુસાર જ તે તેમાંથી નીકળી જાય છે અને તેમાં રહેતું પણ નથી. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! જેમ નદીનો પ્રવાહ જમીનના નીચાઊંચા પ્રદેશને ગ્રહણ કરતો રહે છે અને ત્યાગ પણ કરતો રહે છે, તેમ મન પણ શરીરનું ગ્રહણ પણ કરે છે અને તેનો ત્યાગ પણ કરે છે. જેમ ખરું સમજવામાં આવી જતાં ઝાંઝવાના જળમાં થતી જળની ભ્રાંતિ શાંત થઈ જાય છે, તેમ આ જીવને પણ જ્ઞાન વડે આત્મસ્વરૂપનો બોધ થતાં દેહ આદિની ભ્રાંતિ તરત શમી જાય છે. જગતની અંદર જે પરમાણુ પ્રસિદ્ધ છે, તેના જેવડું જ ચિત્તનું પ્રમાણ છે અને તે જ જીવ કહેવાય છે. એ જીવોના ચિત્તની અંદર જ આ આખું જગત રહ્યું છે. સ્વપ્નસ્થળમાં દેખાતા દૃશ્યની પેઠે, આ જે કંઈ દૃશ્ય દેખાય છે, તે ચિત્તરૂપ છે અને ચિત્ત જીવરૂપ છે, તેથી જગત અને આત્મા એ બેમાં શો ભેદ છે? સ્વપ્નની પેઠે જોવામાં આવતો આ પદાર્થોનો સમૂહ ચિદાકાશરૂપ છે. સુવર્ણની અંદર જેમ કડાં—કુંડળ આદિ ભાવોની સત્તા જુદી નથી, તેમ ચિદાકાશની અંદર પદાર્થોની સત્તા પણ જુદી નથી. જેમ

સમુદ્રરૂપ એક દેશની અંદર ભેગાં થઈ રહેલાં જળો પૃથક્ પૃથક્ સ્ફુરે છે તેમ ચિદાકાશની અંદર સર્વ દૃશ્યની સ્ફૂર્તિ થાય છે અને તે તેની અંદર અભિન્ન સત્તા વડે નિરંતર રહેલું છે. જેમ સમુદ્રની અંદર રહેનાર જ દ્રવરૂપે અભિન્ન સત્તાથી સ્ફુરે છે, તેમ પરબ્રહ્મની અંદર પદાર્થોનો સમૂહ પણ અભિન્નસત્તા વડે સ્ફુરે છે. એવી રીતે યથાસ્થિત જગતરૂપી પૂતળીના આકાશના જેવા સ્વરૂપને ધારણ કરી રહેલા આ ચૈતન્યરૂપી સ્તંભ નિશ્ચળપણે રહેલો છે, અનાદિ છે અને અનંત છે. સ્વપ્નભૂમિની પેઠે આ સર્વ જગત યથાસ્થિતપણે રહ્યું છે, છતાં પોતાના મૂળ શાંત સ્વરૂપને નહિ છોડતાં તે ચિદાકાશની અંદર આરોપિત સત્તા વડે રહેલું છે. સમાનતા, સત્યતા, સત્તા, એકતા, નિર્વિકારીપણું અને અન્યોન્ય આધાર—આધેયભાવ, એ બધું જગત અને ચિદાકાશ એ બંનેમાં રહેલું છે. સ્વપ્નસંકલ્પ, સંસાર અને વર—શાપ આદિમાં વ્યાવહારિક રીતિથી તળાવ, સમુદ્ર અને નદી વગેરેનાં જળની પેઠે ભિન્નતા લાગે છે; પણ વસ્તુતઃ જોતાં તેમાં કશી પણ ભિન્નતા નથી.

રામ બોલ્યા : વર–શાપ સંબંધી વસ્તુઓનો જે અનુભવ થાય છે, તેમાં કાર્યકારણભાવ શો છે અને કેવા પ્રકારનો છે એ આપ કહો. કેમ કે ઉપાદાનકારણ વિના કોઈ પણ જાતનું કાર્ય થવું સંભવતું જ નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ જળની સ્ફૂર્તિ થતાં સમુદ્રની અંદર રહેનાર તેની ચકરીઓનું ચલન થાય છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનથી અતિ નિર્મૂળ થઈ ગયેલું ચિદાકાશ (સત્યસંકલ્પને અનુસરી) જે કાંઈ વિવર્તરૂપે થઈ રહે છે, તે 'જગત' નામે ઓળખાય છે. સમુદ્રની અંદર ઊછળતા જળની પેઠે વિધાતાના પોતાના આત્મચૈતન્યમાં અનેક ભાવો ઊઠયા કરે છે અને તે ચિદ્રૂપ જ છે. બુદ્ધિશાળી વિદ્વાનો તેનાં 'સંકલ્પ' આદિ જુદાં જુદાં નામો કરી લે છે. કાળ વડે, અભ્યાસયોગ વડે, વિચાર વડે, સમાનદૃષ્ટિ વડે, જાતિના સાત્ત્વિકપણા વડે અથવા સાત્ત્વિક અને શુદ્ધ ચિત્ત વડે સારી પેઠે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેલ તેમ જ યથાર્થ વસ્તુરૂસ્વરૂપને ઓળખનારા વિવેકી પુરુષની બુદ્ધિ ચિન્માત્રરૂપ દ્વૈત—એકતા આદિથી રહિત આવરણથી રહિત એવા વિજ્ઞાનરૂપ, ચિદાકાશરૂપ એક આત્મપ્રકાશરૂપ અને દેહ—અદેહ આદિ ભેદભાવનાથી રહિત થઈ જાય છે. તે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ પોતે જે કાંઈ દેખે છે, તે સર્વ સંકલ્પ માત્ર છે, એમ સમજે છે. વળી તે પોતાના શાંત આત્માનો જ એક વિવર્ત છે તથા પરમાર્થ દૃષ્ટિ વડે જોતાં પોતાનાથી એ કાંઈ પણ ભિન્ન નથી, એમ તે સમજે છે. સંકલ્પનગરની પેઠે અને સ્વપ્ન સંબંધી મહાનગરની પેઠે, આ સર્વ જગત તત્ત્વજ્ઞાનને સંકલ્પમાત્ર જ ભાસે છે. આત્મા જેમ જેમ પોતાના શ્રેષ્ઠ સંકલ્પો દૃઢ રીતે બાંધતો જાય છે અને જેમ જેમ વધારે શુદ્ધ બનતો જાય છે, તેમ તેમ જે જે સંકલ્પોને તે પોતે કરે છે, તે તે સંકલ્પો સત્ય જ થતા જાય છે. સંકલ્પનગરની અંદર બાળક સ્વાધીનતાથી પોતા વડે નિયમમાં રાખી શકાય એવા શિલાના ઊઠવાને અનુભવપૂર્વક સમજે છે, તે જ પ્રમાણે હિરણ્યગર્ભરૂપ પરમાત્મારૂપ પોતાના સંકલ્પરૂપ આ જગતની અંદર વર–શાપ આદિ ને પોતાનાથી અભિન્ન અને સત્ય લેખે છે. જેમ પોતાના સંકલ્પનગરમાં, કલ્પનાના બળથી રેતીમાં પણ તેલ નીકળે છે, તેમ આત્મારૂપ આવરણથી રહિત હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પબળથી સૃષ્ટિના સંકલ્પો વડે વર–શાપ આદિ બરાબર સિદ્ધ થાય છે, જ્યાં સુધી બુદ્ધિનું આવરણ ખસી ગયું નથી, ત્યાં સુધી ભેદબુદ્ધિ શાંત થતી નથી; આથી અવિવેકી પુરુષના ભેદભરેલ સંકલ્પો સિદ્ધ થતા નથી. હિરણ્યગર્ભને જે કલ્પના જેવા પ્રકારે દૃઢ થઈ ગઈ છે, તે જ્યાં સુધી યત્નથી બીજી કલ્પના વડે પરાવર્તનને પ્રાપ્ત થતી નથી ત્યાં સુધી તેવા પ્રકારે જ આજ સુધી રહી છે. જેવી રીતે સાવયવ તત્ત્વની અંદર વિચિત્ર અવયવોનો ક્રમ અભિન્નસત્તાથી રહ્યો હોય છે, તેમ

નિરવયવ બ્રહ્મની અંદર અભિન્નસત્તાથી દ્વિત્વ–એકત્વ આદિ રહેલું છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! આવરણ-રહિત શુદ્ધ જ્ઞાનથી સાવ શૂન્ય એવા ધાર્મિક ઉગ્ર તપસ્વીઓ વગેરે શાપ આદિને કેમ આપે છે અને તે કેમ સત્ય થાય છે તે આપ કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : સૃષ્ટિના આદિકાળમાં શબલ-બ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપની અંદર જે કલ્પના જેવા પ્રકારે ઉઠાવે છે, તે પ્રમાણે જ તેનો અનુભવ થાય છે; કેમ કે તેમાં બીજું કશું પ્રતિબંધક નથી. પ્રજાપતિ વિધાતા પોતાના સ્વરૂપને બ્રહ્મ-રૂપ સમજે છે, તેથી તે બ્રહ્મરૂપ જ છે; કેમ કે જળથી જેમ દ્રવપણું ભિન્ન નથી, તેમ બ્રહ્મથી તે પોતે ભિન્ન નથી. એ પ્રથમ પ્રજાપતિ જેવી જેવી કલ્પના કરે છે, તેવી તેવી તે થાય છે. આ જગત એ એક તેની જ કલ્પના છે. જેમ તિમિરરોગ આદિ વડે દુષ્ટ દૃષ્ટિવાળા થયેલા પુરુષને આકાશમાં મચ્છરાં-મોવાળા આદિના જેવા આકારો જોવામાં આવે છે, તેમ નિરાધાર અને નિરાલંબ એવું ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર અનેક આકારે વિવર્તરૂપે ભાસે છે પછી તે હિરણ્યગર્ભે પ્રજાઓને કલ્પી લીધી તથા તપ, દાન, ગુણ, વેદ, શાસ્ત્ર, પંચમહાભૂતો અને જ્ઞાનના ઉપદેશો પણ કલ્પી કાઢયા. તેની સાથે તપસ્વી-ઓ અને વેદવેત્તાઓ વાદથી કિંવા સ્વાભાવિક રીતે જે કાંઈ કહે, તે તરત જ સિદ્ધ થાય એવો પણ એક નિયમ કલ્પી કાઢયો. અમુક ચિદાકાશ જડથી જુદા પ્રકારના સ્વભાવવાળું છે. આકાશ છિદ્રવાળું છે, વાયુ ક્રિયા કરવાના સ્વભાવવાળો છે, અગ્નિ ઉષ્ણ છે, જળ દ્રવ્યરૂપ છે, ભૂમિ કઠિન છે એવી બધી કલ્પના પણ તેણે જ કરી લીધી. એવી રીતે એ પ્રજાપતિને વિષે થઈ રહેલ તે ચિદ્દ્ધાતુ વસ્તુતઃ નિર્વિકલ્પ હોવા છતાં જેવા સંકલ્પ કરે તેવા જ અનુભવ થાય છે. જેમ આ સર્વ પ્રજાપતિરૂપ ચિદ્ધાતુથી જુદું નથી, તેમ જ તમારું અને મારું પણ સમજવું. ચિદાકાશ જેને જેવા સ્વરૂપે સમજે છે તે સંપૂર્ણ અંશે તેવા પ્રકારે જ થઈ જાય છે. સ્વપ્નમાં પ્રતીતિમાં આવતા એવા તમે અને હું ઇત્યા-દિની પેઠે તે સદ્રૂપ દેખાતા છતાં અસદ્રૂપ જ છે. જેમ સંકલ્પનગરની અંદર શિલાનું નૃત્ય પણ સત્યરૂપે કલ્પાય છે, તેમ જગતરૂપી (હિરણ્ય-ગર્ભના) સંકલ્પનગરની અંદર પણ પ્રજાપતિનો સંકલ્પ સત્ય જ છે, શુદ્ધ એવા આત્મચૈતન્યને જે જેવું અને જેવા પ્રકારનું સમજાયું હોય, તેને બીજાનું અશુદ્ધ સંસ્કારવાળું આત્મચૈતન્ય અલ્પ કીડાની પેઠે અન્યથા કરવાને સમર્થ થઈ શકતું નથી. જે વિષયનો ઘણા લાંબા સમય સુધી અભ્યાસ કરાયો હોય, તેને આત્મચૈતન્ય વિશેષ કરી દેખે છે અને બીજાને અલ્પ પ્રમાણથી દેખે છે. સ્વપ્નમાં, જાગ્રતમાં અને વર્તમાન સમયમાં બધું વિદ્યમાન છતાં અભ્યાસ— અન-ભ્યાસ જ તેની વિશેષ પ્રતીતિ કે અલ્પ પ્રતીતિ થવામાં હેતુરૂપ છે. સદા એક ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપમાં પોતાના જ વિવર્તને પ્રસારી દે છે અને દ્રષ્ટા—દૃશ્ય આદિ ત્રિપુટીરૂપે પોતાના સ્વરૂપને જ દેખાતું હોય તેમ ભાસે છે, બીજું કાંઈ નથી. દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય એ બંને એક ચિદાકાશ-રૂપ છે, કેમ કે એ ચિદાકાશ સર્વવ્યાપી છે; માટે જે વસ્તુ જે દેશ-કાળમાં જેવી દૃઢ કલ્પના વડે જેવા પ્રકારની કલ્પવામાં આવે છે, તે વસ્તુ તે દેશ—કાળમાં તેવા પ્રકારની જ સત્યપણે પ્રતીતિમાં આવે છે. જેમ વાયુના અંગમાં તેની ચલનશકિત રહી છે, જેમ જળના અંગમાં તેનો દ્રવભાવ રહ્યો છે અને જેમ બ્રહ્મની અંદર માયાશકિત રહી છે, તેમ વિરાટના અંગની અંદર જગત રહેલું છે. બ્રહ્મ મારા પોતાના વાસ્ત-વિક સ્વરૂપ છે અને તે જ વિરાટના આત્મારૂપ છે. જગતનું તથા આત્માનું સ્વરૂપ વિચારી જોતાં તે વિરાટરૂપ છે, તેથી શૂન્યપણાની અને આકાશની પેઠે બ્રહ્મનો અને જગતનો કાંઈ ભેદ નથી. ગંગા આદિ નદી પર્વત ઉપરથી નીચે પડે છે, ત્યારે તે સ્થાનમાં તેનાં જળબિંદુઓની અનેક પંકિતઓ દેશકાળ અનુસાર ઉપર ઊછળે

છે તથા નીચે પડે છે, તે એક જ ધારા પ્રવાહરૂપે કલ્પ સુધી નીચે પડવા કરે છે અને પછી તે અનેકરૂપે વિભાગ પામે છે. તે પંક્તિઓ મન—બુદ્ધિથી રહિત છે અને પાછી પોતાના એક જ પ્રવાહની અંદર ભેગી થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મના એક વિવર્તરૂપ આ જગતના વિચિત્ર ભેદો વિષે પણ સમજવાનું છે. માત્ર તફાવત એટલો જ છે કે, જળબિંદુઓ મનઃ—બુદ્ધિ આદિથી રહિત છે અને જગતના ભેદો પોતાની મેળે જ પોતાના દેહોમાં બુદ્ધિ આદિની કલ્પના કરી લે છે અને જળ જેમ દ્રવપણાને ધારણ કરે છે, તેમ તેઓ સૃષ્ટિની શોભાને ધારણ કરે છે. આમ અજ્ઞાનબુદ્ધિથી જોતાં અવિવેકીઓને તેમની દૃષ્ટિથી આ જગત દેખાય છે, પણ મારી દૃષ્ટિમાં તો આ મન—બુદ્ધિ આદિ સર્વ જગતનો ક્રમ ત્રણે કાળમાં ઉત્પન્ન જ થયો નથી. વળી તે કારણરહિત છે તેથી અદ્વૈતરૂપ જ છે. મરણ પછી આ શરીરમાં મન—બુદ્ધિ આદિથી રહિત જેવી અવસ્થા અનુભવવામાં આવે છે અને પાષાણ આદિમાં જેમ—જડ સત્તા રહી છે, તેમ પરમાત્માની પણ મન-બુદ્ધિ આદિથી રહિત નિર્વિક્ષેપ સત્તા સમજી લેવી. જેમ આત્માની અંદર સુષુપ્તિ અને સ્વપ્નમાં પ્રકાશ તથા અંધકાર ભાસે છે. તેમ પરબ્રહ્મની અંદર અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં સૃષ્ટિ અને પ્રલયની પ્રતીતિ થાય છે. જેમ એક જ ઉત્તમ નિદ્રામાં સુષુપ્તિને સ્વપ્ન એ બંનેનાં ભાવ રહ્યા હોય છે, તેમ એક જ બ્રહ્મની અંદર સૃષ્ટિ અને સંહાર એ બંનેનો આભાસ રહ્યો છે. જેમ મનુષ્ય નિદ્રાની અંદર પાષાણના જેવી સ્થિતિ અનુભવે છે, તેમ પરમાત્મા પણ જડભાવની સ્થિતિને અનુભવે છે. બીજા વિષયમાં લાગેલા ચિત્તવાળા પુરુષના અંગૂઠાને અથવા બીજી કોઈ આંગળીને તડકો, પવન, ધૂળ આદિનો સ્પર્શ થાય છે, ત્યારે કાંઈક અનુભવ થાય છે, પણ તે નહિ જેવો જ થાય છે, તે જ પ્રમાણે જડ પાષાણ આદિમાં રહેલા આત્માને, સુખ—દુઃખ આદિનો અનુભવ થાય છે તોપણ તે નહિ જેવો જ છે. આકાશ, પાષાણ તથા જળ આદિને અધિષ્ઠાતા દેવતારૂપે જેમ કાંઈક દેહનો અનુભવ થાય છે, તેમ પ્રલયમાં આપણે ચિત્તરહિત હતા છતાં આજે સૃષ્ટિકાળમાં ચિત્તની સત્તાને લીધે આપણને નાના પ્રકારના અનુભવો થાય છે. જેમ અખંડ કાળની અંદર અનેક કલ્પોમાં આપણને અનેક દિવસરાત્રિઓના અનુભવો ભાસે છે, તેમ પરમાત્માની અંદર અસંખ્ય સૃષ્ટિ—સંહારના અનુભવો ભાસ્યા કરે છે. જેમ કેવળ જળથી જ ભરેલા મહાસાગરની અંદર સ્વભાવે જ ચકરીઓ, તરંગો તથા કૂંડાળાં આદિનું સ્ફુરણ થાય છે, તેમ બાહ્ય વિષયોનું અવલોકન, મનન, અનુભવ, રાગ અને ઈચ્છા ઈત્યાદિ વિક્ષેપથી રહિત સ્વરૂપવાળા શાંત પરમ પદની અંદર પણ આ સૃષ્ટિ—લયનો સમૂહ સ્વભાવે જ સ્ફુર્યા કરે છે. ૧—૯૦

आलोकरूपमननानुभवैषणेच्छा मुक्तात्मनि स्फुरति वारिघने स्वभावात् । आवर्तवीचिवलयादि यथा तथायं शान्ते परे स्फुरति संहृतिसंगपूगः ॥ ९० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સર્વ ખલ્વિદં બ્રહ્મેતિપ્રતિપાદન યોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૧૮૬મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮૭ મો*

વસ્તુઓનો સ્વભાવ

राम उवाच

विचित्राणामसंख्यानां भावानां नियतिः कुतः ।
कथं स्वभावो भावानामेकरूपः स्थितोऽचलः ॥१॥

રામ બોલ્યા : વિચિત્ર એવાં અસંખ્ય પદાર્થોનો એક જ અમુક ચોક્કસ નિયમ કેમ હોય છે ? અને પદાર્થોનો એક જ પ્રકારનો અચલ

*આ એકસોસત્યાશીમા સર્ગમાં સર્વ વસ્તુઓના સ્વભાવ વિષે અને એક ચોક્કસ નિયમ વિષે વર્ણન આવશે; તથા જીવભાવની પ્રાપ્તિ થવાના હેતુઓની ઉત્પત્તિ અને બ્રહ્મની શુદ્ધતા વર્ણવવામાં આવશે.

સ્વભાવ કેમ હોય છે? દેવતાઓ અસંખ્ય હોવા છતાં સૂર્ય જ કેમ ઉગ્ર કાંતિવાળા છે? અને દિવસો શા કારણથી લાંબા—ટૂંકા થાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: વિધાતા પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં કાકતાલીયની પેઠે જેવા જેવા નિયમવાળું જે જે વસ્તુનું ભાન થયું અને જેવા સ્વરૂપે તથા જેવા કાર્ય-કારણભાવથી તેની સ્થિતિ કલ્પાઈ, તેવા જ પ્રકારે તે આજ પર્યંત જગતના નામથી ઓળખાય છે. વિધાતા સર્વશકિતમાન છે, તેથી તેને આદિકાળમાં જે જેવું ભાસ્યું, તે તેવું જ સત્યરૂપ થઈ રહ્યું; કેમ કે તેના પોતાનામાં સત્યસંકલ્પ હોવાને લીધે તેને જે ભાન થયું, તે અન્યથા કેમ થઈ જાય? બ્રહ્મા પોતે પોતાની ચિત્સત્તાને લીધે જે પ્રમાણે થઈ રહ્યું છે અને જે પ્રમાણે ઘણા લાંબા કાળથી ભાસે છે, તેનું માયાની અંદર સૃષ્ટિરૂપે ભાન થાય છે અને પ્રલયકાળમાં અભાન થાય છે. સર્વ વસ્તુની અંદર જે કાંઈ અનાદિ ચોક્કસ નિયમરૂપ વસ્તુશકિત રહેલી છે, તેને જ 'નિયતિ' નામ આપવામાં આવ્યું છે. અમુક અમુક પ્રકારનું છે અને તમુક તમુક પ્રકારનું છે એવા નિયમરૂપે બ્રહ્મ પોતે જ ભાસી રહ્યું છે. તેને જ નિયતિ શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે અને તે જ સૃષ્ટિના તથા સંહારના રૂપને ધારણ કરે છે. ચિદાકાશની અંદર પોતાની મેળે જ જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિરૂપી વિવર્ત ખડો થઈ જાય છે. જેમ જળની અંદર રહેનાર દ્રવપણું જળથી જુદું નથી, તેમ તે વિવર્ત ચિદાકાશથી જુદો નથી; તે સ્વચ્છ ચિદાકાશરૂપ જ છે. જેમ આકાશની અંદર શૂન્યપણું રહ્યું છે, કપૂરમાં સુગંધ રહેલી છે અને તડકામાં ગરમી રહેલી છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર જાગ્રત આદિ રહેલું છે અને તેનાથી એ કાંઈ જુદું નથી. સૃષ્ટિપ્રલયના પ્રવાહની અભિન્ન સત્તાને લીધે સૃષ્ટિ અને પ્રલય એવા નામને ધારણ કરી રહેલા ચિદાકાશરૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપની અંદર આ સર્વ રહ્યું છે. સર્વ સૃષ્ટિની નિયમિત વ્યવસ્થા વિધાતાના વિલાસને અનુસરીને છે. એ ચિદાકાશ ક્ષણને કલ્પરૂપ તથા કલ્પને ક્ષણરૂપ સમજે અને કરી મૂકે તો તે પ્રમાણે તે થઈ જાય છે. સ્વપ્નની પેઠે તે તે દેશ, તે તે કાળ, તે તે ક્રિયા, તે તે દ્રવ્ય અને તે તે ઉદય આદિ સર્વ સ્વભાવે જ ચિન્માત્ર તત્ત્વનો એક વિવર્ત છે. ચિન્માત્ર તત્ત્વ પોતે વસ્તુતઃ નિરાકાર છે. તે જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયોના અનુભવરૂપ સંકલ્પ આદિ આંતર્વિષયોના અનુભવરૂપ અને દેશ—કાળ—ક્રિયા આદિરૂપ થઈ જાય છે. એવી રીતે જે વસ્તુ જે કાળે એ ચિન્માત્ર તત્ત્વે (હિરણ્યગર્ભે) જેવા નિયમવાળી પ્રથમ કલ્પી, તેવા જ નિયમવાળી તે રહી; પણ વસ્તુતઃ જોઈએ તો તે આકાશરૂપ જ છે. કલ્પ એ બ્રહ્મના એક નિમેષરૂપ છે. એ કલ્પ સુધી પદાર્થો એકરૂપે થઈ રહે છે. સ્વભાવનું તત્ત્વ જાણનાર વિશાળ બુદ્ધિવાળા વિવેકી પુરુષો આ એકરૂપ રહેવાને 'સ્વભાવ' નામથી ઓળખે છે. સર્વમાં અનુસ્યૂત એવું જીવનું ચિત્સ્વરૂપ જ સ્વભાવરૂપ છે. તે જ પ્રમાણે, એક જ અગ્નિ આદિ વસ્તુ દેશકાળના ભેદ વડે અનેકરૂપ થઈ રહે છે, છતાં પણ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને છોડતી નથી. તે તો સર્વ ઉષ્ણ વસ્તુમાં અનુસ્યૂત ઉષ્ણ પ્રકાશના રૂપને ધારણ કરે છે. આને જ સ્વભાવ કહેવામાં આવે છે. આ જ પ્રમાણે એ એક જ ચિન્માત્ર વસ્તુ સેંકડો પદાર્થોરૂપ થઈ રહી છે. ચિદાકાશરૂપ જીવની અંદર જે જે વૃત્તિઓના સ્ફુરણ જેવું ભાસે છે, તે તે વૃત્તિઓનું મૂળ અધિષ્ઠાન એ ચેતનતત્ત્વ જ છે; અને તેની જેવા સ્વભાવની કલ્પના કરવામાં આવી છે, તેવો જ તેનો સ્વભાવ બંધાઈ રહ્યો છે. સ્વપ્નની પેઠે જ જાગ્રતમાં પણ પ્રતીતિમાં આવતાં પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ એ સર્વ વસ્તુ ચિદ્રૂપ છે અને તેઓ પોતાથી થતાં અનેક કાર્યોની ખાણરૂપ છે. વળી શબલબ્રહ્મ તેમના ખજાના કે ખાણરૂપ છે. હે મહારાજ! તેમાં સાવયવ કઠિન ભાગનો મોટો ખજાનો આ ભૂપીઠ છે અને તે રાજાની પેઠે સર્વ મનુષ્યસમૂહના

ાધારરૂપ ગણાય છે. જળનો મુખ્ય ખજાનો ક્ષાસાગર છે, તેજનો મુખ્ય ખજાનો સૂર્યનારાયણ , ચપળતાનો મુખ્ય ખજાનો વાયુ છે અને ન્યતાનો મુખ્ય ખજાનો આકાશ છે. આ પાંચે હાભૂતો આ જગતની અંદર વ્યાપ્ત થઈ રહેલાં . આમ પંચમહાભૂતો બ્રહ્મના એક વિલાસરૂપ છે અને તે સર્વ ભૂતોના ખજાનારૂપ બ્રહ્મનું ફુરણ જ છે; તેથી એ પાંચે મહાભૂતોની અંદર ાપ્ત થઈ રહેલો તેનો સ્વભાવ બ્રહ્મસત્તાથી કાંઈ ભન્ન નથી. હવે 'સૂર્ય ઉગ્ર કાંતિવાળો કેમ છે?' ત્યાદિ પ્રશ્નોનું પણ સમાધાન થઈ જાય છે; મ કે તેમ થવામાં હેતુરૂપ સ્વભાવ જ મનાય અને તે સર્વાનુગત બ્રહ્મસત્તાથી કાંઈ જુદો થી. સર્વજ્ઞ શબલબ્રહ્મ ચિદાકાશરૂપ કહેવાય છે. સર્વવ્યાપી તથા સર્વરૂપ છે, તેથી તે સર્વત્ર ોતાના પ્રકાશરૂપ મહિમા વડે સર્વ વિવેકી વદ્વાનોને સ્વભાવરૂપે અને નિયતિરૂપે અનુભવમાં ાાવે છે. હિરણ્યગર્ભ બ્રહ્મના એક બાળક રૂપ . તે પોતાના સ્વરૂપભૂત ચૈતન્યના સ્ફુરણરૂપી ગને ચિદાકાશરૂપ રેશમી વસ્ત્ર વડે ઢંકાયેલી આ પૃથ્વી' નામની રચનાને પોતાની અંદર વિસ્તારી છે. જ્યારે એ સર્વજ્ઞ શબલ(માયાયુક્ત) બ્રહ્મ, બ્રહ્મા સહિત આ સર્વ સ્થૂળ—સૂક્ષ્મ પ્રપંચને ોતાની અંદર લીન કરી દે છે, ત્યાર હિરણ્યગર્ભ-ા એક અવયવરૂપ સૂર્ય આદિનું ભ્રમણ સ્વભાવ-ાળું રૂપ દેખાતું નથી; કેમ કે તે સંહાર કરનાર રમ પુરુષ જ થઈ જાય છે. કરોળિયો જેમ સંકલ્પપૂર્વક પોતાના ઘરને બાંધે છે, તેમ વિધાતા પણ પોતાના સંકલ્પમાત્રથી જ ગ્રહ—નક્ષત્ર આદિનું આશ્રયભૂત શિશુમારચક્ર રચે જ છે. દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ માર્ગમાં ફરનારા સૂર્યરૂપી નિમિત્ત વડે તે જ દિવસોના લાંબા-પણામાં અને ટૂંકાપણામાં હેતુરૂપ થાય છે. આ સર્વ બ્રહ્મનો જ એક વિવર્ત છે અને ચિદાકાશ જ દૃશ્યના જેવું ભાસે છે. એ જ્યોતિશ્ચક્રમાં કેટલા-એક પદાર્થો વિશેષ પ્રકાશવાળા છે, કેટલાક થોડા પ્રકાશવાળા છે અને કેટલાક પ્રકાશરહિત છે. આમ હોવાથી બ્રહ્મની અંદર વિચિત્ર પ્રકારના પદાર્થો રહેલા છે. વિવેકી તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની દૃષ્ટિમાં આ પદાર્થોના સમૂહ ઉત્પન્ન પણ નથી થયા અને દેખાતા પણ નથી, પણ ચિદાકાશરૂપ આત્મા જ સ્વપ્નદૃશ્યની પેઠે ઉત્પન્ન નહિ થયા છતાં દૃશ્ય-રૂપે ઉત્પન્ન થયા જેવો ભાસે છે. આત્મા ચિન્માત્ર છે, તે જ ચિદ્રૂપ સર્વેશ્વર છે અને તે જ તમે, હું ઈત્યાદિ સર્વરૂપ દૃશ્યના આકારે પ્રત્યક્ષરૂપે ભાસે છે. દેહનો નાશ થતાં જાણે તેનો પણ નાશ થતો હોય તેવું જણાય છે, પણ વસ્તુત: જોતાં તેનો ભાસ પણ થતો નથી અને તેનો નાશ પણ થતો નથી. ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપની અંદર સ્વપ્નસૃષ્ટિની પેઠે જાગ્રતમાં પણ અનુભવમાં આવે છે, તો પછી આ જગતનું સ્વરૂપ ચિદાકાશ વિના બીજું શું પારમાર્થિક હોય? જે વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે અને જેવા પ્રકારે બ્રહ્મસત્તા વડે સ્ફુરે છે, તે વસ્તુ બ્રહ્મસત્તાના બળથી જ્યાં સુધી નિયમિત રીતે પ્રતીતિમાં આવે છે ત્યાં સુધી તેને જ (તેની અંદર રહેનાર નિયામક ચિત્સત્તાના અંશને જ) 'નિયતિ' તથા 'સ્વભાવ' આદિ શબ્દ વડે ઓળખવામાં આવે છે. ફોતરાંવાળાં ધાન્યની અંદર અપ્રકટરૂપે રહેલી અંકુરશક્તિની પેઠે, તે બ્રહ્મસત્તા પ્રથમ ઉત્પન્ન થનાર પોતાના આકાશરૂપ અંગની અંદર શબ્દતન્માત્રાના જેવી સ્થિતિ વડે અપ્રકટરૂપે રહે છે. પછી તેના વડે જ આ દૃશ્ય રચના ઉત્પન્ન થાય છે. આવા પ્રકારની કલ્પના અવિવેકીઓને તત્ત્વબોધ થવા માટે (શ્રુતિ—મુનિ આદિએ) કરેલી છે; પરંતુ તેનું તાત્ત્વિકપણું બતાવવા માટે નથી. બાકી મૂર્ખોની કરેલી કલ્પના વૃથા જ છે. કોઈ દેશકાળમાં આ કશું ઉત્પન્ન પણ થતું નથી અને કશાનો નાશ પણ થતો નથી; પરંતુ શિલાના ગર્ભની પેઠે શાંત એકરસમય બ્રહ્મરૂપ છે અને બ્રહ્મસત્તારૂપે તે સત્ય છતાં પોતાના આરોપિત સ્વરૂપથી અસત્ય છે. જેમ સદૈવ એક અવયવીની અંદર રહેનારા તેના અવયવના પરમાણુઓ અસ્તને કે ઉદયને પ્રાપ્ત થતા નથી, તેમ આત્મ-

પદમાં રહેનાર જગતના સંબંધમાં સમજવાનું છે. આકાશ જેમ પોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે, તેમ આ જગતરૂપ આકાશ ચિદાકાશની અંદર રહેલું છે. તો એ શુદ્ધ ચિદાકાશનો અસ્ત કિંવા ઉદય કેવો હોય? અનંત, સ્વયંપ્રકાશ અને આત્મરૂપ એવા સર્વવ્યાપી ચિદ્રૂપ મણિની સત્તા સ્વાભાવિક રીતે જ વિવર્તરૂપે થઈ રહે છે. તે જ પોતાની મેળે જાણે દૃશ્ય ભાવને ધારણ કરી રહ્યું હોય તેવું થઈ જાય છે. તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ન ઓળખાયાથી તર્ક અને અવિચારની સ્ફૂર્તિ થાય છે. ભાવિ પદાર્થોના નામરૂપની કલ્પના કરતાં તેની અંદર કાંઈક રૂપની કલ્પના થાય છે. પરંતુ તે ચિદાત્મા પોતે તો આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ છે, શુદ્ધ છે, સર્વવ્યાપી છે અને ભાવિ પદાર્થનો ઉદ્‌બોધ કરનાર છે. જ્યારે એ પરમ સત્તા જડ પદાર્થને પણ ચેતનરૂપ બનાવી દે છે, ત્યારે તે કાંઈક અનુભવમાં આવે છે અને તેથી તે 'ચિત્' એવા નામને યોગ્ય થાય છે. ત્યારે પછી ઘાટા અધ્યાસને લીધે તે ભાવિ એવાં 'જીવ' આદિ નામોને ધારણ કરી લે છે પણ આ પોતાની એક કલ્પના જ છે; છેવટે તો જ્ઞાન થયા બાદ તે સર્વ પરમ પદરૂપ છે. તે જ્યારે 'જીવ' નામને ધારણ કરે છે, ત્યારે તેની અંદર ચિદાકાશનું આચ્છાદન કરનારી અવિદ્યા રહેલી હોય છે. આથી તેનું ખરું સ્વરૂપ જાણી શકાતું નથી; પરંતુ જ્ઞાનનો ઉદય થતાં તે અતિશુદ્ધ પરબ્રહ્મ સાથે એકતા પામે છે. અજ્ઞાનના આવરણવાળી દશામાં જીવ પોતાના આત્માના તાદાત્મ્યના અધ્યાસની એક ભાવના માત્રથી ખડાં થઈ ગયેલાં દેહ—ઈન્દ્રિય આદિ વડે સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે અને સ્વરૂપના વિસ્મરણથી થનારાં અનેક ગ્લાનિકારક કર્મો કરે છે. આત્મસત્તા વસ્તુતઃ શૂન્યરૂપ છે. તે શબ્દ આદિ ગુણને ધારણ કરીને સવિકલ્પ ભાવના વડે યુક્ત બને છે અને ભાવિ આકાશ આદિ પંચમહાભૂતોના નિદાનરૂપ તથા સૂક્ષ્મ ભૂતરૂપ બની જાય છે. પછી (લિંગદેહની યોજના કરનાર પ્રાણક્રિયા વડે જોડાયેલા) કાળસત્તાની સાથે અહંતાનો ઉદય થાય છે. અહંતા અને કાળસત્તા એ બે જ જગતની સ્થિતિનું મુખ્ય બીજ છે અને ભાવિ એવા સર્વ નામ-રૂપને ધારણ કરી રહેલ છે. ચૈતન્યશકિત સર્વથી જુદી છે અને આ જગતના સમૂહ તેના એક સંકલ્પરૂપ જ છે. તે જગતો જો કે મિથ્યા છે, તોપણ ચિત્સત્તાના બળથી સત્ય જેવાં દેખાય છે. એ પ્રકારે તે ચૈતન્ય જ સંકલ્પરૂપી વૃક્ષોના બીજરૂપ છે અને તે પોતાની અંદર અહંતાની ભાવના કરે છે. આથી તે ક્ષણ વારમાં અહંતારૂપ થઈ જાય છે. જળ જેમ તરંગરૂપે જળની અંદર ભ્રમણ કર્યા કરે છે, તેમ એ જ ચેતનસત્તા શબ્દબ્રહ્મની અંદર ભાવ—અભાવ આદિ રૂપે ડૂબી જાય છે તથા ભમ્યા કરે છે. આમ તે 'જીવ' નામને ધારણ કરે છે. એવી રીતે ભાવનાવાળું એ ચિદાકાશ આકાશતન્માત્રાની ભાવનાને પોતાની મેળે જ ઘટ્ટ બનાવે છે અને ધીમે ધીમે આકાશને ઉત્પન્ન કરે છે. તે જ ભાવિ નામ—રૂપનું મૂળસ્વરૂપ છે અને શબ્દસમૂહરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે. પદ, વાકય અને પ્રમાણ વડે યુકત એવા વેદ અને તેનો અર્થ એ સર્વ તેનો જ વિલાસ છે. એ શબ્દતત્ત્વમાંથી જ આ જગતની સર્વ શોભા ખડી થાય છે અને તે જ શબ્દસમૂહથી થતા અનેક અર્થસમૂહના પરિણામને વિસ્તારનાર છે. એવા વિચિત્ર સંકલ્પયુક્ત વ્યવસાયવાળા વિરાટ ચૈતન્યને 'જીવ' (સમષ્ટિ જીવ) કહેવામાં આવે છે; અને તે પોતે જ ભાવિ એવા અનેક નામ—રૂપને સમૂહ સાથે જનસમૂહરૂપી વૃક્ષના બીજરૂપ છે. આકાશ ચૌદ લોકના સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહથી વ્યાપ્ત છે, તે સર્વ પ્રાણીઓ એ સમષ્ટિજીવથી જ પ્રસરે છે. સર્વ જગતને તે પોતાના ગર્ભની અંદર ધારણ કરી રહેલ છે અને શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયસમૂહ પણ તેનાથી જ પ્રસાર પામે છે. આત્મચૈતન્ય જીવ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં પણ તે શબ્દવ્યવહારથી અને શરીર આદિના વ્યવહારથી રહિત છે. તે પછીથી

તે કાકતાલીયની પેઠે નીચે પ્રમાણે ચેતનસત્તાના બળથી કલ્પી લે છે. સર્વ ભૂતોની જે ક્રિયાશક્તિ પવનસ્કંધરૂપ છે, તેમ જ જે ત્વચા વડે અનુભવાતા સ્પર્શરૂપી વૃક્ષના એક બીજરૂપ છે, તે તેમાંથી પ્રસરે છે. વળી તેની અંદર ચિદ્વિલાસને જે પ્રકાશનો અનુભવ થાય છે, તે રૂપતન્માત્ર છે; અને તે ભાવિ એવા પોતાના નામ-રૂપને ધારણ કરી રહેલ છે. આ પ્રકાશરૂપ ચેતનસત્તા જ તેજરૂપ છે અને એ તેજ કાંઈ બીજા વડે બનેલું નથી. આવી જ રીતે સ્પર્શનો અનુભવ કરનાર ચેતન જ સ્પર્શરૂપ છે, બાકી સ્પર્શ કાંઈ બીજી વસ્તુ નથી. જેમ આકાશ પોતા વડે જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર અવકાશનો આશ્રય કરી સ્થિર રહે છે, તેમ શબ્દનો અનુભવ કરનાર ચિદાત્મા જ પોતે શબ્દરૂપે થઈ તેવા રૂપે અનુભવમાં આવે છે. વળી શબ્દગ્રાહક પણ તે જ છે, બીજું કોઈ નથી; કેમ કે તે અવસ્થામાં (સૃષ્ટિના આરંભ-કાળમાં સમષ્ટિજીવની અંદર) બીજા કોણ શબ્દનું ગ્રહણ કરનાર હોય? જેમ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં સમષ્ટિ જીવમાં ઈતરની કલ્પના ન હતી, તેમ હમણાં આજે પણ (વ્યષ્ટિમાં) તે નથી; કેમ કે દ્વિત્વ-એકત્વ આદિનો અત્યંત અસંભવ છે. એવી જ રીતે રસતન્માત્ર અને ગંધતન્માત્ર વિષે સમજી લેવાનું છે. વસ્તુતઃ તે સાવ અસત્ય છતાં સ્વપ્નની પેઠે (જાગ્રતમાં) સત્યરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. તે જ સૂર્ય આદિના પ્રકાશ વડે જ આલોકરૂપી (પ્રકાશ કરવારૂપી) વૃક્ષના એક બીજરૂપ છે. તે અને તેમાંથી રૂપના ભેદથી સંસાર પ્રસરે છે. આકાશના જેવા નિર્વિકાર અને ભાવિ એવા અનેક નામને ધારણ કરનાર એ તત્ત્વમાંથી પોતાની મેળે જ રસતન્માત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. તે અન્ન—પાન વગેરેના સમુદાયના માધુર્ય આદિના અનુભવરૂપ કહેવાય છે. જીવ જ ભાવિ એવાં રૂપો તથા નામોના સંકલ્પોને ધારણ કરનાર આ સર્વ કાર્ય—કારણના સમૂહરૂપ છે, અને તે પોતે સંકલ્પ વડે ગંધતન્માત્રને પણ ઉત્પન્ન કરે છે. ભૂગોળ તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે આકારરૂપી વૃક્ષના બીજરૂપ છે અને સર્વના આધાર તથા આત્મારૂપ છે. તેના વડે સર્વ સંસાર પ્રસરે છે. એવી રીતે પંચતન્માત્રનો સમૂહ વસ્તુતઃ ઉત્પન્ન નહિ થયા છતાં ઉત્પન્ન થઈ ગયો છે અને કલ્પનાના જ બળથી નિરાકાર છતાં સાકાર થઈ રહ્યો છે. એ પંચતન્માત્રનો સમૂહ કાકતાલીયની પેઠે પોતે જે પ્રદેશ વડે રૂપને અનુભવે છે. તે ચક્ષુ કહેવાય છે. વળી જે પ્રદેશ વડે તે શબ્દને અનુભવે છે, તે શ્રોત્ર કહેવાય છે, અને જે પ્રદેશ વડે સ્પર્શને અનુભવે છે તે ત્વચાઈન્દ્રિય કહેવાય છે. જે પ્રદેશ વડે તે રસનો અનુભવ કરે છે, તે રસના-ઈન્દ્રિય કહેવાય છે અને જે પ્રદેશ વડે તે ગંધને અનુભવે છે તે ઘ્રાણેન્દ્રિય કહેવાય છે. એક નિયમિત આકૃતિને ધારણ કરી રહેલો જીવ દિશા—કાળ આદિના ભેદને કલ્પી લે છે અને (વ્યષ્ટિભાવને લીધે) સર્વાત્મ્યભાવના અભાવથી સર્વ અંગથી સર્વને જાણી શકતો નથી. એવી રીતે અનંત સંસાર સંબંધી કલ્પના પ્રત્યેક જીવમાં આત્માની અંદર જ રહેલી છે. તે અનુ-માન વડે અનુભવાય છે, અનંતપણાથી તે વર્ણવી શકાય તેમ નથી. તે આત્મારૂપ જ છે. અને આત્માથી જુદી નથી. પરમાર્થદૃષ્ટિ વડે જોતાં તે ઉદયને અથવા અસ્તને પ્રાપ્ત થતી નથી; પરંતુ શિલાના અંદરના ગર્ભની પેઠે તે એક આનંદઘન નિર્વ્યાપારપણે રહેલી છે. ૧—૬૮

इति कलनमनन्तमात्मनोऽन्तर्गतमनुमेयमनन्यदात्मभूतम् । न तदुदयमुपेति नास्तमेति स्थितमुपलोदरवद्घनं सुमौनम् ॥ ६८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જીવત્વસંસૃતિપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૧૮૭મો સમાપ્ત